

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

DĚTSKÁ PRÁCE V ANGLII V DOBĚ PRVNÍ PRŮMYSLOVÉ REVOLUCE

Diplomová práce

Studijní program: N7105 – Historické vědy

Studijní obor: 7105T021 – Historie

Autor práce: **Bc. Eva Cejnarová**

Vedoucí práce: PhDr. Michal Ulvr, Ph.D.

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Akademický rok: 2013/2014

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Eva Cejnarová**
Osobní číslo: **P12000880**
Studijní program: **N7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Historie**
Název tématu: **Dětská práce v Anglii v době první průmyslové revoluce**
Zadávající katedra: **Katedra historie**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Diplomová práce se bude zabývat problematikou dětské práce v anglickém průmyslu v době první průmyslové revoluce, tedy zhruba ve 2. polovině 18. století a v 1. polovině 19. století. Cílem práce je analyzovat rozsah a formu dětské práce v průmyslu, pracovní, sociální a rodinné podmínky pracujících dětí a s tím související legislativní opatření.

Metody práce: analýza, syntéza a komparace kriticky zhodnocených pramenů a literatury.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Prameny:

ALFRED (Samuel Kydd): The History of the Factory Movement. London, 1857.

PLENER, Ernst Elder Von: English Factory Legislation. London, 1873.

TAYLOR, William Cooke: The Factory System. London, 1844.

URE, Andrew: The Philosophy of Manufactures. London, 1835.

WEBB, Sidney - WEBB, Beatrice: Problems of Modern Industry. London, 1898.

Literatura:

CRUICKSHANK, Marjorie: Children and Industry. Manchester, 1981.

CUNNINGHAM, Hugh: Children and Childhood in Western Society since 1500. London, 1995.

HAMMOND, J. L. - HAMMOND, Barbara: The Town Labourer, 1760-1832. London, 1917.

MORGAN, Kenneth O. a kol.: Dějiny Británie. Praha, 2008.

REDFORD, Arthur: Labour Migration in England, 1800-1850. Manchester, 1964.

WASSON, Ellis: Dějiny moderní Británie : od roku 1714 po dnešek. Praha, 2010.

Vedoucí diplomové práce: **PhDr. Michal Ulvr, Ph.D.**
Katedra historie

Datum zadání diplomové práce: **13. prosince 2013**

Termín odevzdání diplomové práce: **12. prosince 2014**

doc. RNDr. Miroslav Brzezina, CSc.
děkan

L.S.

PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D.
vedoucí katedry

V Liberci dne 13. prosince 2013

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé diplomové práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Za ochotné vedení mé diplomové práce, za cenné rady a připomínky děkuji vedoucímu práce PhDr. Michalu Ulvrovi, Ph.D. Velké díky za podporu a trpělivost patří mé rodině.

Anotace

Diplomová práce se zabývá dětskou prací v anglickém průmyslu v době první průmyslové revoluce a poskytuje rovněž náhled do problematiky dětské práce v proto-industriální formě výroby. Cílem práce je podat obraz životní situace dětí pracujících v průmyslové výrobě v období 2. poloviny 18. století a 1. poloviny 19. století, předložit pohled do jejich pracovních, životních a sociálních podmínek. Pozornost je věnována rovněž otázce zdravotního a morálního stavu a vzdělávání pracujících dětí. Analyzována je míra a forma využívání dětské práce ve vybraných průmyslových oborech. Práce dále poskytuje rozbor příčin zaměstnávání dětí, a to jak obecných, tak pro průmysl specifických, stejně jako legislativních zásahů do práce dětí, širších okolností jejich vzniku a jejich praktických dopadů.

Klíčová slova: Anglie, dětská práce, průmysl, první průmyslová revoluce.

Annotation

The diploma thesis is focused on child labour at the age of the First industrial revolution in England and it also offers a view upon a child labour in a protoindustrial manufactory. The aim of this thesis is to picture the situation of children working within the period of second half of 18th century and the first half of 19th century, to put the insight to their working, living and social conditions. The stress of this thesis is also put on the health, moral and education of working children. A form and rate of children labour is analysed within the selected industrial fields. The thesis also analyses, both the general and the industry specific causes of employing children, legislative interference into child labour under broad circumstances during its formation and its practical impacts.

Key words: England, child labour, industry, the First industrial revolution.

Obsah

Úvod.....	8
Kritika pramenů a literatury	10
1 Práce dětí v době přechodu k průmyslové produkci.....	13
1.1 Příčiny vysoké míry dětské zaměstnanosti.....	13
1.2 Dětská práce v domácí výrobě.....	15
2 Dětská práce v počátcích první průmyslové revoluce.....	23
2.1 Příčiny zaměstnávání dětí v prvních továrnách.....	23
2.2 Zaměstnávání farních učňů.....	28
2.2.1 Příčiny a míra využívání práce farních učňů.....	28
2.2.2 Sociální podmínky farních učňů a jejich vzdělávání.....	33
2.2.3 Pracovní podmínky farních učňů a zdravotní péče.....	38
2.2.4 Snahy o změnu podmínek farních učňů a zákon z roku 1802.....	47
3 Dětská práce v průmyslu 1. poloviny 19. století – děti jako otroci, nebo svobodná pracovní síla?.....	53
3.1 Sťahování továren do měst a úpadek systému farních učňů.....	55
3.2 Míra a forma využívání dětské práce v anglickém průmyslu.....	60
3.2.1 Textilní průmysl.....	61
3.2.2 Těžební průmysl.....	74
3.2.3 Kovovýroba, sklářství a další výrobní obory.....	78
3.3 Pracovní podmínky a zdravotní stav pracujících dětí.....	81
3.3.1 Věk zaměstnávání dětí a jejich pracovní doba.....	81
3.3.2 Zacházení s pracujícími dětmi.....	102
3.3.3 Pracovní prostředí a stav pracovišť.....	110
3.3.4 Bezpečnost práce – nehody a pracovní úrazy.....	115
3.3.5 Vliv zaměstnání na zdravotní stav pracujících dětí	121
3.4 Životní a sociální podmínky dětí pracujících v průmyslu.....	137
3.4.1 Rodinné poměry dětských pracovníků.....	138
3.4.2 Mzdy a životní náklady.....	153
3.4.3 Strava a oblečení.....	159
3.4.4 Ubytovací podmínky.....	164
3.5 Morální stav a vzdělávání pracujících dětí.....	170
3.6 Snahy o ochranu pracujících dětí a jejich výsledky.....	196
Závěr.....	211
Seznam pramenů a literatury.....	214
Seznam příloh.....	225
Přílohy.....	226
Příloha č. 1 – tabulky.....	226
Příloha č. 2 – obrazová příloha.....	252

Úvod

První průmyslová revoluce v Anglii neznamená pouze technický pokrok, naopak představuje velmi komplexní proces, který přinesl proměny ve sféře hospodářské, politické, kulturní i sociální a zasáhl prakticky všechny oblasti lidského života. Přesto se nám při pomyšlení na toto dějinné období nezřídka jako první vyjeví představa továren, jejichž komíny se zahalené oblaky dýmu tyčí k nebi a z jejichž bran proudí zástupy ubohých dělníků všeho věku, mužů, žen i dětí. Ano, i děti, které tráví své mladé životy každodenní dřinou v těchto nových palácích průmyslu. Anglický průmysl a tovární systém sice dětskou práci nestvořil ani nevedl ke zvýšení míry dětské zaměstnanosti, přinesl však významnou kvalitativní změnu, dal dětské práci zcela novou formu.

Tématem této diplomové práce je dětská práce v anglickém průmyslu v době první průmyslové revoluce. Ta bývá poměrně tradičně zasazována zhruba do období od poloviny 18. století do poloviny století následujícího.¹ Přesné časové vymezení první průmyslové revoluce je poněkud problematické, v této práci však vzhledem k povaze tématu není nutné.² Pro úplnost je zde předkládán rovněž jakýsi náhled do problematiky využívání dětské práce v proto-industriální formě výroby a stejně tak i do vývoje řešení otázky zaměstnávání mladších dětí ve 2. polovině 19. století.

Ačkoli se některé údaje a obecnější informace zde poskytované týkají Velké Británie jako celku, práce obsahuje detailnější pohled na dětskou práci v průmyslu anglickém. Tato možnost byla zvolena především s ohledem na rozsah diplomové práce. Vzhledem k tomu, že pracovní, životní a sociální podmínky dětí zaměstnaných v průmyslu se ve Skotsku ve srovnání s Anglií poněkud lišily a v Irsku byly v některých ohledech zcela specifické, jejich zevrubný výklad by si vyžádal samostatnou analýzu. Další důvod tohoto řešení pak představuje skutečnost, že hlavní centra průmyslu využívajícího dětské pracovní síly se nacházela právě na území Anglie.

---

1 MORGAN, Kenneth O. a kol.: *Dějiny Británie*, 2. vyd. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008. ISBN 978-80-7106-432-9. S. 335. WASSON, Ellis: *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*, 1. vyd. Praha, Grada 2010. ISBN 978-80-247-3267-1. S. 115, 116. PAULINYI, Ákoš: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 1. vyd. Praha, ISV nakladatelství 2002. ISBN 80-86642-02-X. S. 9.

2 Více k tématu pojmu průmyslové revoluce i k první průmyslové revoluci samotné viz PAULINYI, Ákoš: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 1. vyd. Praha, ISV nakladatelství 2002. ISBN 80-86642-02-X. PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce: Vývoj pojmu a koncepce*, 1. vyd. Praha, Academia 1973.

Tato diplomová práce se zabývá v první řadě dětskou prací v textilním průmyslu, který byl ve sledovaném období jedním z nejvýznamnějších průmyslových oborů. Navíc představoval hlavního průmyslového zaměstnavatele dětí a tovární systém, který měl přímou zásluhu na proměně formy dětské práce, zde dosáhl největšího rozvoje. Mimo to jsou zde poskytovány údaje týkající se dětské práce v dalších průmyslových oborech, konkrétně v těžbě, kovovýrobě, sklářství, hrnčířství a papírenském průmyslu, vzhledem k míře využívání dětské práce i povaze pramenů však poněkud stručněji než v případě textilní výroby.

Cílem této práce je určit příčiny zaměstnávání dětí jak obecné, tak specifické pro průmysl, vyznačit hlavní rozdíly mezi proto-industriální a průmyslovou formou dětské práce, určit míru a způsob využívání dětských pracovních sil v průmyslu. Dále pak analyzovat především pracovní podmínky dětí zaměstnaných v průmyslu a s nimi související legislativní opatření a mimo to rovněž životní a sociální podmínky těchto dětí stejně jako dopady práce na jejich zdravotní a morální stav.

Tato diplomová práce je založena v první řadě na analýze, komparaci a syntéze pramenů, a to jak institucionální, tak i literární povahy. Podrobná analýza většího množství pramenů byla samozřejmě nutná pro obeznámení s problematikou, komparace pramenů pak představovala nezbytnost vzhledem k jejich rozporuplné povaze. Z pramenů institucionální povahy byly využívány především výsledky některých statistických šetření, zprávy parlamentních vyšetřovacích komisí, zprávy továrních inspektorů a zápisy z jednání parlamentu. Většinu pramenů literárních pak tvořily spisy různých autorů reagujících na snahy o prosazení zákonné regulace dětské práce a na tyto legislativní zásahy samotné. K doplnění některých informací především obecnější povahy a k podložení závěrů pak byla využita odborná literatura.

První část práce se zabývá dětskou prací v období přechodu k průmyslové produkci. Podává obecnější pohled na problematiku dětské práce v Anglii, a to včetně analýzy příčin vysoké míry využívání dětských pracovních sil. Mimo to poskytuje náhled do tématu dětské práce v proto-industriální formě výroby.

Ve druhé části práce je možné seznámit se s otázkou dětské práce v počátcích první průmyslové revoluce, tedy ve 2. polovině 18. století. Kromě určení příčin zaměstnávání dětí v textilních továrnách a některých dalších průmyslových oborech je zde

předkládán rovněž popis fungování takzvaného systému farních učňů, jehož uplatňování bylo, alespoň v případě textilního průmyslu, charakteristickou podobou využívání dětské práce v raných fázích průmyslové revoluce. V této souvislosti jsou analyzovány příčiny zaměstnávání farních učňů, jejich pracovní a sociální podmínky a stejně tak i snahy o řešení jejich situace, a to mimo jiné prvním zákonem zasahujícím do dětské práce v továrnách.

Ve své třetí části se pak práce zabývá využíváním dětských pracovních sil v průmyslu v 1. polovině 19. století. Mimo vyznačení změn, které způsobily úpadek systému farních učňů a přechod k zaměstnávání dětí bez učňovského závazku, je zde určena míra a forma využívání dětské práce ve sledovaných průmyslových oborech. Dále je předkládána analýza pracovních podmínek dětí, přičemž v souvislosti s pracovní dobou, věkem zaměstnávání a některými dalšími okolnostmi jejich práce jsou uváděny legislativní zásahy do těchto oblastí a jejich dopady. V této části práce je navíc poskytnut obraz životních a sociálních podmínek dětských pracovníků stejně jako jejich morálního stavu a úrovně vzdělání. Konečně je možné zde nalézt nastínění příčin a okolností vytvoření zákonné regulace dětské práce a rovněž zhodnocení jejich praktických dopadů.

Doufám, že tato práce přispěje k poznání v ní sledovaného dějinného období a tématu, a to především vzhledem k nedostatku české odborné literatury k problematice dětské práce v Anglii v období první průmyslové revoluce.

Kritika pramenů a literatury

Vzhledem k tomu, že je tato práce založena především na studiu pramenů, je třeba upozornit na některá jejich specifika. Nemalou část použitých pramenů představují prameny literární povahy, ve kterých jejich autoři reagují na snahy o zákonnou regulaci dětské práce v textilním průmyslu či na působnost těchto zákonných omezení. Tyto prameny jsou zajímavým zdrojem informací, jelikož se jejich autoři snažili poukázat na stav textilního průmyslu, aby tak dokázali potřebu či zbytečnost legislativních opatření, přičemž ze stejného důvodu někdy podávali i náhled do situace v jiných oborech využívajících dětskou práci. Je však třeba k nim přistupovat s jistou opatrností. Údaje v nich poskytované si často zcela protirečí, což je způsobeno v první řadě motivy, které autory k jejich vytvoření vedly. Je tak možné odlišit práce z pera zastánců továrního systému

a tedy odpůrců zákonné regulace a na druhé straně prameny pocházející od kritiků továrního systému, kteří většinou legislativní omezení tovární práce podporovali.

V určitých případech je odlišení těchto stran poměrně jednoduché, někteří autoři předem deklarují své úmysly a vodítkem někdy mohou být i používané jazykové prostředky. Tak například zastánci zákonné regulace často užívají slovní spojení *infant labour*; hovoří tedy o práci dětí útlého věku, na druhé straně odpůrci zákonných omezení si zakládají na užívání spojení *juvenile labour* tedy práce mládeže. V jiných případech je však odlišení těchto stran a rozpoznání motivů pisatele poměrně nesnadné. Obezřetnost je v tomto směru jednoznačně na místě, protože úmysly autorů se samozřejmě promítají v tom, jaké informace předkládají a jak je interpretují. Pokud například poskytují údaje získané ze zpráv vyšetřovacích komisí a výborů, vybírají pouze ty části, které podporují jejich pohled na danou problematiku. Politickým děním a veřejným míněním navíc byli ovlivněni i ti pisatelé, kteří se snažili předložit objektivní studie stavu jednotlivých průmyslových oborů. Komparací těchto pramenů je však možné do značné míry vyloučit krajnosti obou stran a snad i získat pravděpodobný obraz skutečnosti.

Politické zájmy a tlak veřejnosti však ovlivnily rovněž činnost oficiálních vyšetřovacích výborů a komisí a tedy i podobu jejich zpráv jakožto pramenů institucionální povahy. Příkladem zde může být takzvaný Sadlerův výbor. Ten je jednoznačně považován za stranický, čemuž odpovídal jak jeho výběr svědků, tak i závěry, ke kterým došel a které potvrdily nezbytnost regulace dětské tovární práce. Na druhé straně tovární vyšetřovací komise z roku 1833 byla podezřívána z toho, že straní továrníkům, přesto i ona zákonnou regulaci doporučila. U některých jejích členů je navzdory tomu postoj zastánců továrního systému jasně patrný. Do třetice komise zabývající se stavem dětí zaměstnaných v těžbě, obchodu a výrobě, která působila roku 1842, byla rovněž nařčena z předkládání jednostranných údajů a pohledů na věc, avšak je třeba mít na paměti, že informace uváděné komisaři mohly být ovlivněny již samotnou povahou zkoumaného předmětu. Nezřídka se totiž stává, že jsou negativní zjištění zdůrazňována na úkor těch pozitivních, čímž však nemá být řečeno, že tomu tak jednoznačně je i v tomto případě. Komise z roku 1842 sice vynesla na světlo mnohá negativa, avšak v některých případech nešetří ani pozitivními hodnoceními.

Konečně je třeba brát v úvahu i jiné než politické okolnosti vzniku některých používaných pramenů. To se týká lékařských spisů, které měly kupříkladu upozornit na některé nedostatky tovární práce, které lékaři považovali za hrozbu pro zdraví. Pokud se totiž zabývají problematikou šíření infekčních nemocí, podají výčet příčin tohoto problému a budou se zabývat v první řadě tím, co je na stavu zkoumaného předmětu neuspokojivé. Podobným případem pak může být kupříkladu práce Jamese Kaye, který se ve 30. letech 19. století zabýval pracující populací v Manchesteru a zhodnotil rovněž stav města. Zde je třeba mít na paměti, že jeho práce vznikala v době opakujících se epidemií, které toto město často sužovaly a údajně se čekalo, že město opět zasáhne cholera. Proto se dá očekávat, že upozorňoval především na to, co bylo nezbytně nutné okamžitě napravit a to, co bylo uspokojivé příliš nezmiňoval. Tím však nemá být řečeno, že jím popisovaná situace neexistovala, nýbrž pouze to, že žádný z pohledů na věc se nedá absolutizovat a vždy je třeba přihlížet k širším okolnostem.

Je třeba upozornit, že k některým pramenům institucionální povahy nebylo možné získat přístup, jednalo se o některé zprávy vyšetřovacích komisí a výborů, avšak tyto dokumenty byly hojně citovány a hodnoceny v použitých pramenech a odborné literatuře, což poskytlo možnost obeznámit se s jejich obsahem i přes jejich nedostupnost.

Co se pak týče odborné literatury, v některých případech, zvláště u starších prací jako například Hammondových či Webbových, je možné opět zaznamenat jisté zkreslení výkladu postojů autorů, na které však nezřídka upozorňují autoři novějších publikací, díky čemuž je možné se vyhnout některým omylům. Přesto je třeba i zde zachovávat obezřetnost. Celkově je možno říci, že anglická literatura k tématu je poměrně bohatá poskytuje množství pohledů na problematiku dětské práce. Pro českého čtenáře však tato literatura leckdy bývá velmi obtížně dostupná. Pokud jde o českou odbornou literaturu, stručné zmínky o tématu dětské práce lze nalézt v obecnějších pracích zabývajících se dějinami Velké Británie či průmyslovou revolucí. Literatury, která by se otázkou dětské práce v Anglii 18. a 19. století zabývala podrobněji, je však naprostý nedostatek.

1 Práce dětí v době přechodu k průmyslové produkci

1.1 Příčiny vysoké míry dětské zaměstnanosti

Dětská práce v Anglii nebyla výtvorem první průmyslové revoluce, ani důsledkem zavedení továrního systému. Pro určení podstaty zaměstnávání dětí v průmyslu a změn, které průmyslová revoluce v této oblasti přinesla, je třeba analyzovat také předchozí podoby dětské práce, rozsah a příčiny zapojení dětí do ekonomického procesu. Důležitou skutečností je, že průmysl nejen nevytvořil dětskou práci, ale ve sledovaném období ani nebyl hlavním oborem dětské činnosti. Ačkoli první oficiální statistické šetření zabývající se zaměstnáním dětí proběhlo ve Velké Británii až v rámci sčítání lidu roku 1841 a podrobnější informace ohledně povolání dětí lze získat až ze sčítání z roku 1851, je možné říci, že nejvíce dětí zůstávalo i v 19. století zaměstnáno v zemědělství a poté v dílnách a domácí práci, ať už šlo o domácí výrobu či služebnictví. Celkově dle tohoto sčítání byly roku 1851 v Británii zaměstnány 2 % dětí ve věku 5 až 9 let a 30 % dětí ve věku 10 až 14 let.^{3 4} Přesto byl počet dětí pracujících v průmyslu značný. Historici se však shodují, že průmyslová revoluce sice změnila podobu dětské práce, ale nepřinesla změnu kvantitativní. Proporce pracujících dětí vlivem průmyslové výroby nevrstla, naopak zhruba od poloviny 19. století začíná podíl zaměstnaných dětí klesat.⁵

Jaké však byly příčiny vysoké zaměstnanosti dětí v 18. a 19. století, ať už v průmyslu či jiných oblastech? Nejprve je třeba poukázat na zásadní demografickou příčinu, konkrétně na obrovský nárůst počtu obyvatel a s tím související velký podíl dětí a mládeže v britské populaci. Velká Británie měla roku 1750 asi 7 milionů obyvatel, roku 1800 to bylo téměř 11 milionů a do roku 1850 se tento počet zvýšil dokonce na více než 20 milionů obyvatel.⁶ Tato populační exploze, během které se počet obyvatel Británie za pouhých 50 let takřka zdvojnásobil, s sebou přináší zmíněné vysoké zastoupení mladé generace. Humphries udává, že roku 1826, kdy byl průměrný věk britské populace nejnižší, tvořily děti pod 15 let 40 % obyvatelstva.⁷ V této souvislosti je možné zmínit „míru závislosti“, která je užívána historickou demografií a udává počet ekonomicky zá-

3 KIRBY, Peter: *Child Labour in Britain, 1750-1870*, 1. vyd. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2003, ISBN 0-333-67194-5. S. 11, 12.

4 Tabulka k zastoupení dětí 10-14 let v některých povoláních k roku 1851 viz Příloha č. 1, Tabulka 1.

5 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 79.

6 REDFORD, Arthur: *Labour migration in England 1800-1850*, 3. vyd. Manchester, Manchester University Press 1976. ISBN 0-7190-0636-8. S. 13, 14.

7 HUMPHRIES, Jane: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 1. vyd. Cambridge, Cambridge University Press 2010. ISBN 978-0-521-24896-9. S. 39.

vislých osob, tedy dětí pod 15 let a osob nad 59 let, v poměru k počtu ekonomicky produktivních obyvatel. Roku 1671 tak v Británii bylo 624 závislých osob na každých 1000 ekonomicky produktivních obyvatel, avšak do roku 1826 tento poměr stoupl na 857 ekonomicky neaktivních osob na každých 1000 aktivních.⁸ Již z toho je zřejmé, že zaměstnávání dětí bylo důležité pro jednotlivé rodiny, ale i pro ekonomickou situaci státu. Právě to možná zapříčinilo skutečnost, že ještě v 18. století se na dětskou práci nenahlíželo nijak problematicky, naopak byla ve velké většině případů vnímána pozitivně.

Zaměstnávání dětí bylo viděno jako přínosné pro celou společnost. Tento pohled souvisel mimo jiné se zátěží chudinských dávek, která se stále zvyšovala i kvůli zmíněnému populačnímu nárůstu a byla dlouho považována za problematickou pro hospodářství státu. Každé možné řešení této skutečnosti bylo vítáno. Děti z chudobinců 18. století tak byly zaměstnávány v co nejnižším věku, učily se příst či jinak asistovat tkalcům, nebo pomáhaly v zemědělských pracích. Pokud dítě ve věku 5 let přispívalo na vlastní živobytí nebo si na něj dokonce samo vydělalo, i když mu to zabralo 12 hodin denně, byl tento stav společnosti považován téměř za ideální.⁹

Brzké zapojení dětí do práce se netýkalo jen chudobinců, probíhalo i v domácí výrobě či zemědělství. Děti někdy začínaly pracovat, jakmile se naučily chodit, a to i z výchovných důvodů. Existoval rozšířený názor, že dítě se má učit návykům píle a pracovitosti co nejdříve, aby se nedostalo pod špatný vliv, nepropadlo lenosti, neřestem a případně zločinu a nestalo se zátěží pro společnost. Dítě, které pracuje, nemá čas páchat nepravosti. Bylo tedy třeba najít pro dítě smysluplnou činnost a nenechat mu příliš volného času. I továrna pak představovala produktivní využití dětské energie.¹⁰

Další příčinou jak dětské práce jako takové, tak i co nejčasnějšího zapojení dětí do zaměstnání, byla ekonomická situace rodiny. Práce se sice týkala i dětí z rodin v poměrně dobré finanční situaci, a to z důvodu získávání kvalifikace, ale u dětí z chudých rodin se nejvíce dbalo na to, aby začaly přispívat na svoji výživu, jak jen to bylo možné. Mimo domácí práci dokonce děti pracovaly častěji než jejich matky, jelikož dokázaly získat srovnatelné i vyšší mzdy, takže ve výdělečné činnosti dokázaly matky nahradit,

---

8 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 26, 27.

9 HUTCHINS, Elizabeth Leigh - HARRISON, Amy: *A History of Factory Legislation*, 2. vyd. London, P. S. King & Son 1911. S. 3, 4.

10 CRUICKSHANK, Marjorie: *Children and Industry: Child Health and Welfare in North-west Textile Towns during the Nineteenth Century*, 1. vyd. Manchester, Manchester University Press 1981. ISBN 0-7190-0809-3. S. 2.

na rozdíl od péče o rodinu a domácnost. Dá se říci, že čím větší rodina byla, tím větší tlak byl vyvíjen na děti, aby přispívaly na výživu svoji i sourozenců, přičemž samozřejmě starší sourozenci podporovali mladší. Právě v této době, kdy se v souvislosti s populačním nárůstem zvyšoval počet ekonomicky závislých osob v poměru k ekonomicky aktivním, bylo přispívání starších sourozenců pro rodinné příjmy často rozhodující.¹¹

Více a dříve byly také zaměstnávány děti z rodin nekvalifikovaných pracovníků, kteří pobírali nižší mzdy než kvalifikovaní, děti nezaměstnaných rodičů, což byli většinou právě nekvalifikovaní lidé či lidé se zdravotním omezením, a děti žijící pouze s jedním rodičem.¹² Přitom domácnosti s jedním rodičem byly v tomto období v Anglii velmi časté. Ve většině případů, asi třikrát častěji, šlo o rodiny vedené pouze matkou. Příčinou byl buď odchod jednoho z rodičů od rodiny, výchova nemanželských dětí, nebo ve většině případů úmrtí, přičemž počet vdov výrazně převyšoval počet vdovců.¹³ V období od konce 18. do poloviny 19. století zhruba 17 až 20 % dětí ztratilo minimálně jednoho rodiče dříve, než dosáhlo 15 let. Přestože vdovy kvůli péči o domácnost často nebyly zaměstnány mimo domov, i samotné matky se nezdědka snažily své děti uživit, ale přesto se v těchto případech zaměstnání dětí leckdy stávalo existenční nutností.¹⁴

1.2 Dětská práce v domácí výrobě

Pokud jde o to, jakým způsobem byly děti zaměstnávány, v jakém věku začínaly pracovat a jaké byly jejich pracovní podmínky, je třeba nejprve analyzovat práci dětí v domácí výrobě, předstupni průmyslové výroby. Navíc vzhledem k tomu, že zpracování textilu bylo v období první průmyslové revoluce hlavním zaměstnavatelem dětí v průmyslu, je pro poznání hlavních změn, které průmyslová výroba do dětské práce přinesla, nutné zabývat se nejprve domácí textilní výrobou. Ta byla v 18. století v Anglii velmi rozšířená a dokonce ještě v polovině 19. století zaměstnávala srovnatelný počet lidí jako textilní továrny, jelikož tovární výroba dodávala velké množství materiálu ke zpracování v oborech, do kterých tovární systém zatím nepronikl.¹⁵

Domácí výroba probíhala v rámci nákladnického systému, přičemž v 1. polovině 18. století převládalo vlnářství, jehož prvenství postupně převzalo bavlnářství. Pro tyto

---

11 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 148.

12 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 28.

13 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010 S. 67, 68.

14 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 29.

15 Tamtéž. S. 51.

pracovníky bylo před průmyslovou revolucí typické, že se kromě výroby věnovali i hospodaření na menších pozemcích. Do práce se zapojovaly celé rodiny, tedy i matky a děti, přičemž ve chvílích, kdy se nezabývaly zpracováním textilních vláken, pracovaly na polích a zahradách, jejichž výnosy tvořily cennou součást rodinného hospodářství. Zajímavé je, že systém dvojího zaměstnání byl rozvinut i mimo domácí textilní výrobu, například horníci a jejich rodiny často také pracovali na svých malých hospodářstvích.¹⁶

Pokud jde o to, jak a v jakém věku se děti zapojovaly do výroby textilu a jaké měly pracovní podmínky, závěr je neshodný. Historici se v těchto otázkách neshodují, což je důsledkem rozporuplnosti pramenů plynoucích z různých postojů jejich pisatelů k tovární otázce. Na jedné straně je vidět idealizace života rodin zaměstnaných v proto-industriální výrobě. Gaskell hovoří o tom, že domácí tkalci byli úctyhodnými členy společnosti, jelikož domácí zaměstnání a život na venkově je držel dále od neřestí a morálních svodů. Díky současné práci v zemědělství byli částečně samozásobiteli, a přestože někdy hospodařili nedbale, šlo o zdravé a počestné trávení volného času. Nebyli sice zcela prosti neřestí, ale měli alespoň příležitost žít pohodlně a ctnostně.¹⁷

Co se týče dětí, Gaskell vykresluje rovněž téměř idylický obraz. „To, že mužova práce probíhala uprostřed domácnosti, mělo silný vliv na sociální vazby jeho i jeho potomků. Jen zřídka se stalo, že by jim byla práce uložena předčasně – jeho vlastní výdělků, s pomocí hospodaření jeho manželky, stačily, aby umožnily, alespoň do určité míry, dokončení růstu a tělesného vývoje předtím, než byly kladeny požadavky na jejich fyzické síly. To umožňovalo a podporovalo vznik rodičovské autority a domácího řádu. Dětské myšlenky a náklonnosti byly vedeny ke správným předmětům a děti byly činěny poslušnými vůči této kontrole, která je nezbytná pro jejich budoucí blaho.“¹⁸ Pokud jde o věk zapojení dětí do pravidelné a soustředěné práce, Gaskell hovoří takto: „Věk, ve

---

16 RULE, John: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1. vyd. London, Croom Helm 1981. ISBN 0-85664-524-9. S. 12, 13.

17 GASKELL, Peter: *The Manufacturing Population of England: Its Moral, Social, and Physical Conditions, and the Changes which Have Arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour*; 1. vyd. London, Baldwin and Cradock 1833. S. 16-18.

18 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 19. „The circumstance of a man's labour being conducted in the midst of his household, exercised a powerful influence upon his social affections, and those of his offspring. It but rarely happened that labour was prematurely imposed upon these,- his own earnings, aided by the domestic economy of his wife, generally sufficing to permit growth and bodily development to be, to some extent, completed, before any demand was made upon their physical energies. This permitted and fostered the establishment of parental authority and domestic discipline. It directed the child's thoughts and attachments to their legitimate objects, and rendered it submissive to that control which is essential to its future welfare.“

kterém začínalo být dítě užitečné svým rodičům, v době, kdy převládala ruční výroba soustředěná v soukromých obydlích, byl 14 až 16 let. V nižším věku bylo užitečné jen v menší míře, ale toto byla doba, kdy začínalo přispívat k rodinným výdělkům pravidelnou prací. Před tímto obdobím bylo stále dítětem, ve výživě zcela závislým na úsilí svých rodičů a starších bratrů a sester.¹⁹

Dětská práce v domácí výrobě je tak popisována jako činnost přiměřená věku dítěte, jako postupné ukládání úkolů vzhledem k jejich náročnosti, a to pod kontrolou starostlivých rodičů, kteří sice dokáží děti uživit, ale uložením práce je vedou k disciplíně a píli. Avšak není těžké najít jiný pohled na domácí zaměstnávání dětí, například v práci Williama Cooke Taylora, který údajně mluvil s tkalcem pamatujícím poměry před zavedením továrního systému. Tato doba se vyznačovala neutuchající poptávkou po přízi, jejíž výroba byla výnosným zaměstnáním, jelikož tkaní díky létajícímu člunku probíhalo rychle při současné tradiční, velmi pomalé, formě předení. „Toto byly, podle jeho výpovědi, opravdu dny dětského otroctví. Tato stvoření byla dána do práce, jak říkal, sotva se naučila lézt, a jejich rodiče byli nejtvrďšími mistry.“²⁰ Stejný autor v další své práci hovoří podobně. „Předení bylo tak výnosné, že každé dítě v chalupě bylo nuceno pomáhat při zpracování – vybírat bavlnu, navíjet přízi a připravovat mykané prameny.²¹ Pokud byl otec tkadlec a matka přadlena, což byl běžný případ, úkoly uložené dětem byly nejvíce zatěžující: jeden z našich informátorů, muž přes 80 let starý, prohlásil, že nikdy nemyslí na své dětství, aniž by se rozechvěl.“²² Podobně rozporuplná jako tvrzení těchto autorů jsou názory historiků na pracovní podmínky dětí v domácí výrobě.

---

19 GASKELL, Peter: *Artisans and Machinery: the Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population Considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour*, 1. vyd. London, John W. Parker 1836. S. 61. „The age at which a child became useful to its parents so long as the great mass of manufactures was manual and confined to private dwelling-houses, was from fourteen to sixteen. At an earlier age it was useful in a minor degree, but that was the period at which it became an auxiliary to the incomings of the family by regular working. Before this it was a mere child, entirely dependent upon the exertions of its parents or older brothers and sisters for support.“

20 TAYLOR, William Cooke: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire: in a Series of Letters to His Grace the Archbishop of Dublin*, 2. vyd. London, Duncan and Malcolm 1842. S. 145. „These were, according to his account, really the days of infant slavery. The creatures were set to work, he said, as soon as they could crawl, and their parents were the hardest of taskmasters.“

21 Vybírání bavlny – picking the cotton – součást čištění bavlny, podstatou je ruční vybírání drobných nečistot z bavlněných vláken.

22 TAYLOR, William Cooke: *The Hand Book of Silk, Cotton and Woollen Manufactures*, 1. vyd. London, Richard Bentley 1843. S. 106. „Spinning was so profitable, that every child in the cottage was forced to help in the process - picking the cotton, winding the yarn, and arranging the card-ends. When the father was a weaver, and the mother a spinner, which was very commonly the case, the tasks imposed upon the children were most onerous: one of our informants, a man over eighty years of age, declared that he never thought of his infancy without shuddering.“

V první řadě je zde problém s nedostatkem pramenů, respektive s absencí takových pramenů, které by dovolovaly získat statistické či jiné konkrétní údaje týkající se dětské práce v 18. století. Jedinou možností je vycházet z individuálních svědectví, která ale nemusí plně vystihovat danou historickou skutečnost a jak je vidět, často bývají protikladná. To vychází již z povahy domácího zaměstnání – to, jak a kdy budou děti zapojeny, záleželo na rodičích. Je tedy pravděpodobné, že i výrazně odlišná svědectví mohou být stejně pravdivá. V některých předmětech lze ale nalézt takřka úplnou shodu.

Jedním z nich je pracovní doba dětí domácích přadláků či tkalců, která bývala shodná s pracovní dobou jejich rodičů.²³ Její přesné určení je však problematické, mohlo ji ovlivňovat mnoho faktorů. Šlo o domácí povolání, takže, na rozdíl od práce v továrně, pracovní rytmus si určovali sami výrobci. Záleželo i na stavu obchodu, avšak vzhledem k poptávce po textilních produktech v 18. století se dá předpokládat, že většinou byl práce dostatek. O jejím nadbytku ale až na výjimky nelze mluvit. Zvykem domácích pracovníků bylo pracovat jen tolik, aby uživilí sebe a své rodiny. Pokud mzdy klesly, pracovali výrobci více a pokud stouply, pracovali méně – tak, aby si udrželi navyklý životní standart.²⁴ Další skutečností plynoucí ze svobody určovat si pracovní rytmus byl zlozvyk často popisovaný u domácích výrobců ze všech oborů, a to zahálení na začátku týdne a dohánění práce ve zbylých dnech. Tak většinou pondělí a úterý trávili v nečinnosti a další dny, někdy včetně neděle, se vyznačovaly prací protahovanou do noci. Pracovní doba pak mohla být 14, 16 i více hodin a týkala se i dětí, které rodičům asistovaly. Podobně se stávalo, že se otec tkadlec opil a děti pak tkaly za něho.²⁵ Lze tedy říci, že i v domácí práci, podobně jako v té tovární, mohly děti mít velmi dlouhou pracovní dobu, toto tvrzení však nelze absolutizovat.

Avšak i přesto, že pracovní doba dětí v domácí výrobě mohla být dlouhá, je zde podstatná odlišnost od pozdějšího továrního systému. Děti většinou nepracovaly takto dlouhé hodiny šest dní v týdnu. Záleželo jen na rodičích, na jejich náladě či na jejich posouzení stavu dítěte, například v případě nemoci. Navíc se nemuselo jednat o soustavnou práci, dítě mohlo činnost přerušovat častěji než o přestávkách na jídlo a rodiče i v tomto více přihlíželi k jeho schopnostem a věku – dá se předpokládat, že mladší děti měly častější přestávky než ty starší, což v továrnách nebylo možné. Avšak skutečností

---

23 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 5.

24 RULE, J.: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1981. S. 52.

25 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 20.

je, že nelze úlevy poskytované rodiči dětem zveličovat. Rodiče byli v 18. století ke svým dětem velmi přísní, běžně se používaly fyzické tresty a doma byla často vyžadována striktní disciplína. Dle mnohých výpovědí byli rodiče k dětem dokonce přísnější než jejich vedoucí v pozdějších továrnách, i když ani toto tvrzení neplatí obecně.²⁶

Pokud jde o věk, ve kterém děti začínaly v domácí výrobě pracovat, v této otázce panují rozpory. Odpůrci továrního systému bývá zdůrazňována výhoda domácí práce spočívající v tom, že děti začínaly pracovat později a vykonávaly práci, která odpovídala jejich věku. Na druhé straně se lze setkat s tvrzením, že děti v domácí výrobě naopak začínaly pracovat dříve, než vůbec mohly být přijaty do továren. Možné jsou oba výklady, ale zdá se, že častější bylo zaměstnávání dětí tak brzy, jak jen to šlo.

Již bylo řečeno, že děti z chudobinců si na sebe mohly vydělávat již od 5 let a u dětí domácích tkalců či přadláků byl věk zapojení do práce srovnatelný či ještě nižší. Většinou byla domácí práce rozdělena tak, že otec se staršími dětmi tkal, přičemž samostatně tkát mohly děti od 12 či 14 let, matka a mladší děti pak měly na starost přípravné procesy a předení. Právě na přípravných procesech jak pro předení, tak pro tkaní, jako bylo navíjení či ruční dočišťování, se mohly podílet i děti ve věku zhruba 3 nebo 4 let.²⁷ Lze tedy říci, že Gaskellovo tvrzení, dle kterého se děti plně zapojily do pracovního procesu až v 16 letech, je málo pravděpodobné. Stejně tak je ale možné tvrdit, že práce batolat, o které hovoří Taylor, je ještě pochybnější. Existuje však větší počet pramenů, které udávají, že děti okolo 3 let již mohly asistovat rodičům a jejich práce byla využívána, avšak jednalo se o jednoduché činnosti, například o zmíněné navíjení vláken a nití. Práce dětí doma bývala přizpůsobována jejich schopnostem a někteří rodiče byli v tomto směru velmi starostliví.²⁸ Avšak přetěžování dětí a necitlivost k jejich potřebám byla rovněž poměrně častá.²⁹ Ani jedno stanovisko se tedy nedá zobecnit.

Co se pak týče pracovního prostředí, domov jako místo práce bývá v některých pramenech stavěn vysoko nad podmínky panující v továrnách. Avšak domácí práci si nelze představovat jako činnost vykonávanou v pohodlném stavení v malebném prostředí venkova, ačkoli v některých případech to tak jistě být mohlo. Domácí textilní výroba

---

26 THOMPSON, Edward Palmer: *The making of the English working class*, 1. vyd. New York, Vintage 1966. ISBN 978-0394703220. S. 333, 334.

27 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 8.

28 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 129.

29 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 9.

probíhala i ve městech, přičemž stav některých čtvrtí nebyl ani v období před první průmyslovou revolucí dobrý a ubytování pracujících často za moc nestálo. Navíc, přestože velká většina těchto výrobců opravdu žila na venkově, jejich bydlení nebylo o mnoho lepší. Místem práce bývala studená, vlhká, špatně osvětlená a špinavá místnost a takové pracovní podmínky s sebou nesly i zdravotní následky.³⁰ Zvláště často byla u domácích pracovníků popisována onemocnění dýchacího a trávicího ústrojí a zraková postižení. „Pokud se tkaní provádí doma, místnosti jsou často malé a špatně větrané... Chuť k jídlu je často narušena, trávení je téměř vždy nedokonalé... Astma a další nemoci hrudníku jsou běžné.“³¹ Přičemž důsledky pobytu v nezdravém prostředí byly znásobeny právě brzkým zařazením do pracovního procesu a dlouhou pracovní dobou.

Okolnosti domácí práce dětí, o kterých bylo hovořeno, tedy pracovní doba, věk zahájení práce i její podmínky a související zdravotní stav dětí, ovlivňoval stav obchodu a užívané technické prostředky. A právě pro textilní výrobu je v tomto směru období od 2. poloviny 18. století, tedy období první průmyslové revoluce, přelomové. Poptávka po anglickém textilním zboží v 18. století rostla, nárůst byl patrný jak u tradičního vlnářství, tak u bleskově se rozvíjejícího bavlnářství. To mělo pro domácí výrobce výhody, jejich práce se stávala výnosnější a výdělky byly stabilní. Týkalo se to hlavně spřádání – poptávka po přízi byla obrovská, předení se věnovaly celé rodiny a přadláci mohli své produkty výhodně prodávat. „Hovořili jsme s velmi starými lidmi, kteří pamatují dobu, kdy tkalci, nebo jejich faktoři, jezdili od chalupy k chalupě, aby shromáždili přízi od přadláků, za niž často platili přemrštěné ceny, které absorbovaly jejich zisky z tkaní.“³² Za těchto podmínek se vyplatilo věnovat se předení a životní úroveň rodin vykonávajících tuto činnost se zlepšovala. Avšak poptávka po přízi s sebou přinesla snahy o technické inovace, které by zvýšily a hlavně zrychlily produkci tohoto žádaného artiklu.

---

30 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 9.

31 THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity: with Suggestions for the Removal of Many of the Agents which Produce Disease, and Shorten the Duration of Life*, 2. vyd. London, Longman, Rees, Orme, Brown, Green, & Longman 1832. S. 33, 34. „When weaving is carried on at home, the rooms are often small and ill-ventilated... The appetite is often impaired; digestion is almost always imperfect... Asthma and other affections of the chest are common.“

Pozn. Astmatem jsou zde pravděpodobně myšlena různá onemocnění dýchacího ústrojí, nejčastěji způsobovaná vdechováním prachu či částic textilií, podobně nemocemi hrudníku je myšlena široká škála nemocí dýchacího ústrojí, ale také onemocnění srdečních.

32 TAYLOR, W. C.: *The Hand Book of Silk, Cotton and Woollen Manufactures*, 1843. S. 105. „We have conversed with very old persons who remember when the weavers, or their factors, travelled about from cottage to cottage, to collect yarn from the spinners, often paying a most exorbitant price for it, which absorbed the profits of weaving.“

Pokusy o zkonstruování spřádacího stroje probíhaly už v 1. polovině 18. století a jak ukáží další kapitoly, první spřádací stroje byly hojně obsluhovány právě dětmi. Roku 1738 přišli s projektem takového zařízení Lewis Paul a John Wyatt. Jejich záměrem bylo vyrobit stroj vhodný pro zpracování bavlny i vlny, ale jako u dalších strojů se jim dařilo spřádat jen bavlnu.³³ Ve 40. letech pak byly zakládány první strojní přádelny, například ta v Northampton, kterou vlastnil Edward Cave. Ačkoli nebyl tento podnik příliš výnosný, šlo o první vodou poháněnou továrnu na spřádání bavlny v Anglii.³⁴

Přestože první spřádací stroje neuspěly kvůli technickým nedostatkům, použitá konstrukční řešení byla později převzata. Richard Arkwright konstruoval fungující a ekonomicky efektivní spřádací stroje, stejně jako jiné stroje pro přípravu vláken. A ačkoli panují pochybnosti, zda vycházel jen z vlastních nápadů, nechal sestavit zařízení, které znamenalo zlom. Jeho spřádací stroj patentovaný roku 1769 mohl být poháněn ručně, ale od počátku se počítalo s jeho využitím v továrnách poháněných vodní silou. Arkwright také založil v Cromfordu přádelnu Upper Mill poháněnou vodou a jeho stroj se začal nazývat *waterframe* neboli vodní stávek. Ale, přestože během let docházelo k jeho zdokonalování, zůstávaly zde nedostatky, kvůli kterým byl vhodný jen pro předení osnovní příze. Přesto se rozšířil. Roku 1787 bylo ve Velké Británii již přes 140 strojních přádelen označovaných jako *cotton mills*, tedy mlýny na bavlnu.³⁵

Podobným pokusem o vytvoření zařízení, které by dokázalo spřádat více nití, byl stroj zvaný *jenny* Jamese Hargreaves, patentovaný roku 1770, který dokázal spřádat 8, později 20, 80 a po dalších zlepšeních 120 přízí najednou. První *jenny*, tedy hlavně ty s menším počtem vřeten, se poháněly ručně a nebyly prvotně určeny pro tovární systém, často tvořily součást domácí výroby. Stroj byl založen na podobném principu jako ruční spřádací kolo a obsluhovaly ho ženy a děti domácích tkalců. A právě tento stroj umožnil obrovský vzestup bavlnářství. Roku 1788 bylo v provozu v anglických a skotských přádelnách bavlny 20 000 *jenny*, tedy zhruba 400 000 vřeten. Avšak, podobně jako u Arkwrightova spřádacího stroje, představovalo u *jenny* problém to, že se zařízení hodilo pouze pro výrobu určitého druhu příze.³⁶

---

33 PAULINYI, Ákoš: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 1. vyd. Praha, ISV nakladatelství 2002. ISBN 80-86642-02-X. S. 60.

34 REDFORD, Arthur: *The Economic History of England 1760-1860*, 2. vyd. London, Longmans, Green 1960. S. 21.

35 PAULINYI, A.: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 2002. S. 64, 67, 70.

36 Tamtéž. S. 71-75.

Tento problém byl vyřešen díky dalšímu stroji. Jednalo se o *mule* neboli kříženec, sestrojeného Samuelem Cromptonem roku 1779. Zařízení kombinovalo prvky Arkwrightova a Hargreavesova stroje tak, že mohl spřádat všechny druhy příze. Inspirace dřívějšími vynálezy zapříčinila to, že si Crompton nenechal *mule* patentovat, díky čemuž byl stroj brzy zdokonalován, jelikož jeho vývoj a použití nebylo omezováno patentovými právy. *Mule* znamenal zlom, přestože jeho obsluha byla náročná a zpočátku pracoval na ruční pohon.³⁷ Přitom náročnost obsluhy byla důvodem, proč stroj neobsluhovaly děti, jako tomu bylo u výše jmenovaných zařízení, ale dospělí muži, kterým děti pouze asistovaly. Na částečný pohon hnacím strojem byl *mule* přestaven v 90. letech 18. století, což s dalšími úpravami vedlo k zvýšení jeho efektivity. Wright, strojař z Manchesteru, brzy sestrojil *double mule* se 400 vřeteny, přičemž zavedení pohonu hnacím strojem vedlo k plnému začlenění tohoto zařízení do továrního systému.³⁸

Inovace ve spřádání měly dopad na ruční přadláky a přadleny, kteří jako první přecházeli do továren, jelikož domácí výroba příze byla překonána. Avšak pozitivní dopad měly nové stroje na ruční tkalce, kteří nyní získávali dostatek potřebného materiálu a jejich práce se stala velmi výnosnou. Konec 18. století byl zlatou dobou ručního tkaní. „Rodina čtyř dospělých se dvěma dětmi jako navíječi vydělala... 4£ týdně, pokud pracovala deset hodin denně; pokud byla práce usilovnější, mohli samozřejmě vydělat ještě větší částku – samotný tkadlec mohl vydělat i více než dvě libry za týden.“³⁹ Avšak tyto podmínky ručních tkalců skončily na počátku 19. století, kdy se rozšířilo užívání mechanického tkalcovského stavu neboli *power-loom*.

Tyto a další stroje znamenaly nejen rozšíření průmyslové výroby a továrního systému v Anglii, ale i související zásadní proměnu dětské práce v textilní výrobě. První textilní továrny byly nejvýznamnějším zaměstnavatelem dětí a mládeže v anglickém průmyslu a přinesly podstatné změny v podmínkách a systému dětské práce.

---

37 PAULINYI, A.: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 2002. S. 75-77.

38 REDFORD, A.: *The Economic History of England 1760-1860*, 1960. S. 24.

39 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*,. S. 24. „A family of four adult persons, with two children as winders, earned... 4l. per week, when working ten hours per day ; when work was pressed they could of course earn more—a single weaver having been known to earn upwards of two pounds per week.“
Pozn. Dospělými osobami mohou být myšleny i starší děti. Ty od 12 či 14 let mohly tkát samostatně.

2 Dětská práce v počátcích první průmyslové revoluce

2.1 Příčiny zaměstnávání dětí v prvních továrnách

Za první továrnu v Anglii bývá označována vodou poháněná mechanická přádelna na hedvábí, která byla roku 1719 postavena na řece Derwent v Cromfordu v Derby.⁴⁰ Avšak tovární systém, za jehož zakladatele je považován Richard Arkwright, se podstatněji rozvíjí až od 70. let 18. století, a to díky technickým pokrokům, o kterých bylo výše hovořeno. První spřádací stroje zvané *jenny* byly poháněny ručně a využívány v domácí výrobě, kde je obsluhovaly ženy a děti. Avšak náklady na jejich pořízení byly vysoké, inovace postupovaly a domácí využívání strojů se vyplácelo stále méně. „Tak člověk, který jeden rok vynaložil značnou sumu na nákup *jenny* nejlepšího typu, následujícího roku zjistil, že jeho stroj je zastaralý a přes svoji horlivou píli je schopen vyprodukovat sotva tolik příze, aby se uživil, a to v důsledku změn, které značně zmenšily výnosnost jeho stroje.“⁴¹ Byl tedy zapotřebí kapitál, a to nejen k pořízení strojů, ale i pro možnost udržet krok s inovacemi ve strojní výrobě, a zachovat si tak konkurenceschopnost. Tímto kapitálem ale většina domácích pracovníků nedisponovala.

Další příčinou přechodu k tovární výrobě bylo zvětšování strojů, rovněž související s technickým vývojem. *Jenny* s 8 či 20 vřeteny měla menší rozměry než tentýž stroj s 80 či 120 vřeteny, a tak velikost strojů časem znemožnila jejich užití v domácí výrobě. Navíc pro větší stroje byl třeba jiný než ruční pohon. „*Waterframe*, mykací stroj a další stroje dokončené Arkwrightem, vyžadovaly jak více prostoru, než bylo možné nalézt v chalupě, tak i silnější pohon, než dokázala dodat lidská ruka. Jejich hmotnost také vedla k nutnosti umístit je v dobře stavěných budovách továren a nemohly být účinně poháněny jiným tehdy známým pohonem než vodní silou.“⁴²

---

40 PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce: Vývoj pojmu a koncepce*, 1. vyd. Praha, Academia 1973. S. 35.

41 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 43. „Thus the man who one year laid out a considerable sum in the purchase of a jenny of the best and most approved make, found himself, in the course of the year following, so much behindhand, that with his utmost industry he could, barely turn out a sufficient quantity of yarn to repay him for his present labour, in consequence of alterations which threw the productive power of his machine into the shade.“

42 BAINES, Edward: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1. vyd. London, H. Fisher, R. Fisher and P. Jackson 1835. S. 184. „The wateframe, the carding engine, and the other machines which Arkwright brought out in a finished state, required both more space than could be found in a cottage, and more power than could be applied by the human arm. Their weight also rendered it necessary to place them in strongly-built mills, and they could not be advantageously turned by any power then known but that of water.“

Navíc větší produkce příze vedla ke zlevnění tohoto produktu a tím i k větší poptávce po něm, stejně jako po bavlněném zboží jako takovém. Zvyšující se poptávka byla dalším povzbuzením pro výrobu, pro konstruování dalších strojů i vznik dalších továren. Arkwright a jeho partneři do svých zařízení sami investovali přes 30 000 liber a zaměstnávali přes 5 000 lidí. Do roku 1785 bylo v zařízeních užívajících Arkwrightovy stroje navzdory jeho patentovým právům zaměstnáno přes 30 000 lidí a do těchto zařízení bylo investováno 300 000 liber. Připočteme-li továrny, kde byly stroje užívány v souladu s patentovými právy, tyto počty by byly ještě mnohem vyšší.⁴³

Tovární systém se rychle rozvíjel. Továrny na zpracování hedvábí existovaly ve větším počtu už před rokem 1770 a strojních přádelen bavlny bylo v Británii asi 900 už před koncem 18. století. S postupujícími inovacemi se přidávaly také továrny zpracovávající další textilní materiál, vlnu a len. A hlavní pracovní silou v těchto zařízeních byly ženy a děti. Práce dospělých mužů se v továrnách více rozšířila až se zavedením Cromptonova stroje *mule*, jehož obsluha byla fyzicky náročná, ale i přesto ještě roku 1816 tvořili dospělí muži pouze 17,7 % zaměstnanců továren zpracovávajících bavlnu v Lancashire a 18,4 % v Nottinghamshire.⁴⁴ Avšak jaké důvody měla skutečnost, že první továrny dávaly zaměstnání především dětem, a to i dětem velmi nízkého věku?

Často uváděna je příčina technického rázu, a to fakt, že první spřádací stroje, hlavně *jenny* a *waterframe*, byly malé a nízké a jejich konstrukce odpovídala spíše velikosti dětského než dospělého pracovníka. Navíc tento argument se objevuje i u dalších strojů. Roku 1835 Andrew Ure v rámci popisu předpřádacího stroje *slubbing billy*, který byl užíván při zpracování vlny, hovoří o skutečnosti, že děti asistují při jeho obsluze mimo jiné proto, že stroj má nízko umístěná vřetena a obsluha dospělými by obnášela nepříjemnou a bolestivou pracovní pozici.⁴⁵ V mnoha pramenech je velikost těchto strojů představována jako konstrukční nutnost vzhledem k jejich užívání a použitému materiálu. Avšak historici zabývající se dětskou prací v anglickém průmyslu se spíše shodují v tom, že stroje byly tímto způsobem konstruovány záměrně, jelikož se počítalo s tím, že budou obsluhovány právě dětmi, a to hlavně pro snížení výrobních nákladů.⁴⁶

---

43 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 183, 184.

44 RULE, J.: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1981. S. 30.

45 URE, Andrew: *The Philosophy of Manufactures: or, an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*, 1. vyd. London, Charles Knight, Ludgate-street 1835. S. 180.

46 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 34.

To je další příčina zaměstnávání dětí, ale i dospělých žen. Jejich mzdy totiž byly výrazně nižší než mzdy dospělých mužů. Pokud existovala možnost najmout spíše děti než dospělé, zaměstnavatelé se rozhodli dát práci dětem.⁴⁷ Někteří autoři ale toto tvrzení vyvracejí. Gaskell uvádí, že jelikož jsou pracovníci placeni v úkole, zručné dítě si může vydělat tolik jako dospělý muž.⁴⁸ To mohla být v některých případech pravda, například u pracovníků na mechanických tkalcovských stavech.⁴⁹ Na těch ale pracovaly většinou ženy a dívky, případně muži s omezenou pracovní schopností, takže nelze mzdy mládeže a dospělých mužů srovnat. Navíc děti, pokud pracovaly samostatně, vykonávaly jednoduché činnosti, v nichž by si ani dospělý nevydělal mnoho peněz. A pokud děti pracovaly jako asistenti dospělých pracovníků, kteří sice byli opravdu placeni v úkole, dětská mzda byla často stanovena pevně a množstvím produkce ovlivněna nebyla.

„V továrnách zpracovávajících bavlnu v Lancashire činí mzdy mužů v období, kdy jich je zaměstnáváno nejvíce, tedy ve věku jedenáct až šestnáct let, průměrně 4s. 10³/₄d. týdně; ale v následujícím období, od šestnácti do dvaceti jedna let, průměrné mzdy rostou na 10s. 2¹/₂d. týdně; a továrník samozřejmě bude za tuto cenu zaměstnávat jen nemnoho osob... V období následujících pěti let, od dvaceti jedna do dvaceti šesti let, jsou průměrné týdenní mzdy 17s. 2¹/₂d. A to je ještě silnější motiv přestat zaměstnávat tolik mužů, kolik je možné. V následujících dvou obdobích průměrná mzda stále roste, a to na 20s. 4¹/₂d. a 22s. 8¹/₂d. A za takové mzdy budou zaměstnávání pouze ti muži, kteří jsou nezbytní pro práci vyžadující fyzickou sílu nebo kvalifikaci...“⁵⁰ Ure sice takto hovoří o mzdách k roku 1835, ale není důvod se domnívat, že by se poměr dětských výdělků k výdělkům dospělých na konci 18. století výrazně odlišoval. Co se pak týče dívek, dětské mzdy se dle pohlaví nelišily, výraznější rozdíly se objevují až u starších dívek a dospělých žen. Je však třeba upozornit, že Ure hovoří o chlapcích od

---

47 WEBB, Beatrice – WEB, Sidney: *Problems of Modern Industry*, 2. vyd. London, Longmans, Green & Co. 1920. S. 47.

48 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 186.

49 WEBB, B. – WEB, S.: *Problems of Modern Industry*, 1920. S. 52.

50 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 474. „In the cotton factories of Lancashire, the wages of the males during the period when there is the greatest number employed, from eleven to sixteen are on the average 4s. 10³/₄d. a-week; but in the next period of five years, from sixteen to twenty-one, the average rises to 10s. 2¹/₂d. a-week ; and of course the manufacturer will have as few at that price as he can... In the next period of five years, from twenty-one to twenty-six, the average weekly wages are 17s. 2¹/₂d. Here is a still stronger motive to discontinue employing males as far as it can practically be done. In the subsequent two periods the average rises still higher, to 20s. 4¹/₂d., and to 22s. 8¹/₂d. At such wages, only those men will be employed who are necessary to do work requiring great bodily strength, or great skill...“

11 let, avšak v prvních továrnách byly zaměstnávány i výrazně mladší děti, a to za ještě nižší mzdy – ty se pak pohybovaly zhruba od 2s. do 3s. týdně.⁵¹ Lze tedy říci, že děti v továrnách pracovaly proto, že jejich práce byla výrazně levnější než práce dospělých, avšak i nízké výdělků dětí bývaly významným doplňkem rodinných příjmů a děti zaměstnané v průmyslu si mohly vydělat více než v jiných povoláních.

Další příčinu dětské práce v prvních továrnách představovalo to, že dospělí díky novým strojům poháněným vodní či parní silou zkrátka nebyli potřeba, jelikož práci mohlo zvládnout i dítě. „Vodní kolo a parní stroj nahradily silné paže dospělého muže a vytvořily poptávku po hbitější a levnější pracovní síle žen a dětí.“⁵² Navíc ženy a děti byly považovány za lepší při obsluze strojů. Měly pro ni fyzické předpoklady, konkrétně menší ruce a zručnější prsty vhodné pro jemnou práci s vlákny, a jejich činnost tak byla rychlejší a kvalitnější. „Tovární práce v mnoha svých procesech nevyžaduje o mnoho více, než manuální zručnost a žádnou fyzickou sílu; ani zde není nic pro přemýšlení; jsou tedy potřeba jen děti s šikovnými a rychlými prsty.“⁵³

U dětí však byly spatřovány další výhody: „...dětská práce bude mistry vždy preferována, protože jejich zvyky nejsou dosud zformovány jinou prací lišící se svým charakterem od továrního zaměstnání, nejsou zde žádné špatné návyky, které by musely být napraveny; navíc jsou poslušnější a snáze se učí; jejich končetiny nejsou strnulé věkem a prací, ani jejich ruce nejsou ztuhlé ze zaměstnání v zemědělství tak, aby ztratily citlivost a manuální zručnost, dovednosti nezbytné pro rozmanité procesy bavlnářské výroby.“⁵⁴ Přičemž toto brzké zaměstnávání dětí bez zkušeností z jiných oborů bylo po-

---

51 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 19.

52 BARNARD, Henry: *Legal Provisions Respecting the Education and Employment of Children in Factories: With Examples of Improvement in Manufacturing Districts. Education and Labour, or, The Influence of Education on the Quality and Value of , and its Connection with Insanity and Crime*, 1. vyd. Hardford, Case, Tiffany & Burnham 1842. S. 14. „The water-wheel and the steam-engine dispensed with the strong arm of the full grown man, and created a demand for the more nimble and cheaper labor of females and children.“

53 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. 66. „Factory labour, in many of its processes, requires little else but manual dexterity, and no physical strength; neither is there any thing for the mind to do in it ; so that children, whose fingers are taught to move with great facility and rapidity, have all the requisites for it.“

54 POOR LAW COMMISSIONERS: *First Annual Report of the Poor Law Commissioners for England and Wales. With the Appendices*, 2. vyd. London, Poor Law Commission Office 1836. S. 313. „...Children's labour, will always be preferred by masters, because their habits not being yet formed by other labour, differing in character from factory occupation, there are no bad habits to correct; they are, moreover, more docile, and learn with greater ease ; their limbs are not stiffened with age and labour, nor their hands so hardened by agricultural occupation that they have lost that delicate sensibility and manual tact necessary to skill in the various processes of the cotton manufacture.“

měrně vysoce ceněno i jako předpoklad správného zaučení v tovární práci. Ure hovoří o tom, že tovární dělníky je třeba trénovat od dětství, jelikož se tak lépe naučí svému zaměstnání, ale také se snáze podřídí tovární disciplíně a nebudou narušovat výrobu.⁵⁵

Děti navíc nebyly, na rozdíl od dospělých, zatíženy vzpomínkami na starší doby, na údajnou nezávislost a svobodu domácího povolání a snáze se přizpůsobily novému řádu.⁵⁶ V tomto smyslu totiž tovární systém přinesl podstatnou změnu. V domácí výrobě si pracovní rytmus určoval pracovník, mohl si stanovit pracovní dobu nebo práci přerušit, když bylo třeba. Často se stávalo, že některé dny v týdnu nepracoval a ve zbylých dnech práci doháněl po nocích. A i když bylo práce hodně a domácí výrobci pracovali každý den dlouhé hodiny, byly to jejich hodiny. Sami si určili, kdy práce začne a kdy skončí, kdy budou jíst a kdy odpočívat. To tovární systém znemožnil. Pracovní doba byla pevně stanovena, stejně jako přestávky na jídlo. Navíc tovární řád většinou předepisoval, jaké chování je přípustné a jaké nikoli. Na pracovištích byli přítomni dozorcí a každé porušení řádu mohlo být postihováno pokutou či výpovědí z práce.⁵⁷

Právě nová disciplína, kterou s sebou tovární systém přinesl, byla jednou, nikoli ale jedinou, z příčin předsudků, které mezi pracovníky vůči prvním továrnám panovaly. Například tkalci dlouho odmítali vstoupit do továren, protože se báli, že přijdou o svoji svobodu. Navíc první zaměstnanci továren nebyli považováni za právě úctyhodné členy společnosti. Často šlo o dospělé i děti z chudobinců, kterým nezbyvalo nic jiného, než vzít jakoukoli práci, nebo o lidi pochybného způsobu života, pracující jen příležitostně. Zde je však těžké určit příčinu a následek, tedy zda předsudky vůči prvním továrnám vznikly kvůli jejich zaměstnancům, nebo zda měly továrny tento druh zaměstnanců kvůli své špatné pověsti. Tak nebo tak, první továrny byly považovány za jistý druh chudinských pracoven (*poor-law workhouses*) a málokdo se v nich chtěl nechat zaměstnat.⁵⁸

Tyto předsudky se však netýkaly jen práce dospělých, ale i zaměstnávání dětí. „Když byly postaveny první továrny, brzy bylo zjištěno, že u rodičů existuje značná nechuť k takovému zaměstnávání jejich dětí... rodiče raději vychovávali své děti ve vlastních domovech a učili je svému řemeslu. Po dlouhou dobu sami pracující považovali za-

---

55 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 15.

56 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 4.

57 HAMMOND, John Lawrence - HAMMOND, Barbara: *The Town Labourer 1760-1832: The New Civilization*, 2. vyd. London, Longmans, Green, and Co. 1917. S. 18, 19.

58 REDFORD, A.: *The Economic History of England 1760-1860*, 1960. S. 65.

městnání dítěte v továrně za hanbu otce, který to dovolil...“⁵⁹ Tyto předsudky však byly časem překonány. V továrnách pracovalo stále víc dětí i dospělých, a to z ekonomické nutnosti, jako v případě přadláků, jejichž živobytí bylo továrnami zničeno a později v případě tkalců, pro které mělo vážné dopady zavedení mechanických stavů. Dalším důvod mohlo představovat to, že výdělky v továrnách byly lepší než v mnoha jiných povoláních. V případě dětí došlo ke změně názoru rychleji než u dospělých. Například tkalci poznali možnost zaměstnat své děti v továrnách a nechat je vydělávat, dokud nedosáhly věku potřebného pro samostatné tkaní. Podobně tomu bylo i v jiných oborech – dítě pracovalo v továrně, dokud nebylo schopné učit se řemeslu.⁶⁰

Než však bylo období předsudků vůči továrnám překonáno, museli si továrníci najít zaměstnance jinde než mezi obyvateli v okolí továren. Navíc i kdyby místní obyvatelé chtěli v továrnách pracovat, jejich počet by často nedostačoval. První továrny totiž byly poháněny vodní silou, a proto stavěny tam, kde byl dostatek vody. Avšak ne vždy se na takových místech nacházelo potřebné množství pracovních sil. Ale první továrníci brzy odhalili způsob, jak získat snadno a levně velký počet dělníků. Tímto způsobem bylo zaměstnávání takzvaných *parish apprentices* neboli farních učňů.⁶¹

2.2 Zaměstnávání farních učňů

2.2.1 Příčiny a míra využívání práce farních učňů

Finanční zátěž související s chudinskou péčí byla dlouho pokládána za zásadní problém anglického hospodářství. Proto panovala představa prospěšnosti zapojení dětí z chudobinců do práce v co nejnižším věku. Už roku 1697 navrhoval John Locke, aby v rámci zamýšlené reformy chudinského zákona byly v každé farnosti zřízeny *working school* neboli pracovní školy, které by navštěvovaly děti od 3 do 14 let, jejichž rodiče pobírají chudinské dávky. Během 18. století pak farnosti zřizovaly takzvané *houses of industry*, v nichž byly děti zaměstnávány rovněž od útlého věku.⁶²

---

59 ALFRED (KYDD, Samuel): *The History of the Factory Movement from the Year 1802, to the Enactment of the Ten Hours Bill in 1847, Vol. I.*, 1. vyd. London, Simpkin, Marshall, and Co. 1857. S. 16. „When the first factories were erected, it was soon discovered that there was in the minds of the parents a strong repugnance to the employment thus provided for children... the parents preferring to rear their children in their own homes, and to train them to their own handicrafts. For a long period it was by the working people themselves considered to be disgraceful to any father who allowed his child to enter the factory...“

60 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 12.

61 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 13.

62 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 143, 144.

Ve druhé polovině 18. století se výdaje na chudinskou péči zvyšovaly, mimo jiné kvůli populačnímu nárůstu a velkému podílu dětí s jedním rodičem, které nezdědka pobíraly chudinské dávky a pobývaly v chudobincích, a také vysokému počtu sirotků, kteří bývali rovněž svěřeni do péče farnosti a potažmo tedy státu. Farnosti se snažily náklady na podporu chudých snížit, a proto se stávaly významným činitelem na trhu dětské práce.⁶³ Jedním ze způsobů, jak se vypořádat s výdaji na nezaopatřené děti byl systém takzvaných *parish apprentices* neboli farních učňů. Děti v péči farnosti byly v nízkém věku, někdy už v 7 letech, dávány do učení a náklady na jejich obživu se tak přenášely na jejich mistry. Roční náklady na výživu dítěte v chudobinci činily zhruba 4 libry, avšak pokud bylo dítě dáno do učení, pro farnost to obnášelo výdaje v podobě poskytnutí nového oblečení a jednorázové platby budoucímu mistrovi ve výši 5 liber. Přitom v učení takové dítě často zůstávalo od zmíněných 6 či 7 let do 21 let, úspora pro farnost tedy mohla být značná. Nejčastěji pak byly farní děti dávány do učení v zemědělství, kovovýrobě, textilní výrobě, ale například také do dolů.⁶⁴

Tento systém fungoval po staletí. Ačkoli učňovství mělo v první řadě sloužit potřebám obchodu a výroby, s jeho využitím v problému chudinské péče se počítalo již v Alžbětinských chudinských zákonech z 16. století. Už v 17. století bylo zvykem, že farnosti vyplácely určitou prémii s každým dítětem, které bylo vzato do učení. I přesto se jednalo o nejlevnější způsob, jak se vypořádat s náklady na nezaopatřené děti.⁶⁵ Navíc měl být tento systém přínosný i pro samotné dítě, které tak mělo možnost získat zkušenosti a dovednosti vedoucí k jeho ekonomické soběstačnosti.⁶⁶ „Umístit děti chudých tak brzy, jak je to možné, do obchodu či zaměstnání, splňuje dva užitečné účely - přenesení nákladů na výživu z rodiče či farnosti a učení dítěte návykům píle a ctnosti.“⁶⁷ Ale existovalo zde několik nedostatků.

Ačkoli záleželo na přístupu úředníků farností a měst, systém farních učňů měl problém, který dokázal zničit jeho pozitiva. Farnosti často budoucí mistry dětí nijak ne-

---

63 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 46.

64 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 38.

65 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 299.

66 Tamtéž. S. 305.

67 BERNARD, Thomas: *The Reports of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor. Vol. I.*, 1. vyd. London, W. Bulmer for the Society 1798. S. 116. „To place the children of the poor, as early as possible, in trades or occupations, answers two useful purposes;- the removing the expence of maintenance from the parent or the parish, and the training of the child in habits of industry and virtue.“

prověřovaly, nevedly záznamy o tom, kolik učňů bylo u jednotlivých mistrů vázáno a o děti, které takto opustily chudobinec, se ve většině případů již dále nezajímaly. Proto byl tento systém ve velké míře zneužíván a farní učni nejen, že se nezřídka nenaučili žádnému řemeslu či jinému vhodnému způsobu obživy, ale často žili a pracovali v příšerných podmínkách, museli vykonávat práci naprosto nevhodnou pro děti, hladověli či byli svými mistry týráni nebo dokonce zabiti.⁶⁸

Už před první průmyslovou revolucí se objevuje kritika přístupu farností k problematice učňovství dětí v jejich péči. Tak je roku 1732 zmiňován „velmi špatný zvyk farních úředníků, kteří jsou pro úsporu nákladů schopni zničit děti tím, že jsou tak brzy, jak je to možné, dány k jakýmkoli mistrům, kteří se jich ujmou, a to bez ohledu na jejich vzdělání či životní podmínky...“⁶⁹ Roku 1758 Bailey mluví o situaci farních učňů podobně. „Jen nemnoho z těchto chudých dětí odslouží svůj čas a mnoho z nich je zanedbáváním a krutostí dohnáno k takovým nemorálnostem, že se příliš často ocitají před soudem. Mnozí z těch, kteří si berou farní učně jsou tak nelidští, že se zajímají pouze o peníze [od farnosti – pozn. aut.] a když je dostanou, špatným zacházením a krutostí od sebe tato ubohá stvoření vyženou a nechají je v ještě bídňějším stavu, a to ve věku zralejším pro ničemnost, než v jakém byli, když se dostali do péče farních úředníků.“⁷⁰

Jak je vidět, systém farních učňů měl své kritiky již před průmyslovou revolucí a jeho hlavní vada byla rozpoznána, nikoli však napravena. A tak se chudobince staly vítaným zdrojem pracovních sil pro první továrny, a to nejlevnějších pracovních sil, které se daly sehnat. Dříve bylo zvykem, že i farní učni dostávali mimo ubytování a stravy také plat, i když nižší než ostatní pracovníci. Avšak ve 2. polovině 18. století začala být široce zneužívána možnost učňům mzdy neposkytovat, a tak vlastně pracovali pouze za jídlo a bydlení, přičemž obojí bývalo nevalné kvality.⁷¹

---

68 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 15.

69 Tamtéž. S. 6. „a very bad practice in parish officers, who, to save Expense, are apt to ruin children by putting them out as early as they can, to any sorry masters that will take them, without any concern for their Education or Welfare...“

70 BAILEY, William: *A Treatise on the Better Employment, and More Comfortable Support, of the Poor in Workhouses*, 1. vyd. London, R. and J. Dodsley 1758. S. 5. „Few of those poor children now serve out their time, and many of them are driven, by neglect or cruelty, into such immoralities as too frequently render them the objects of publick justice. Many of those who take parish apprentices are so inhuman, as to regard only the pecuniary consideration; and having once received that, they, by ill usage and undue severity, often drive the poor creatures from them; and to leave them in a more destitute condition, at a riper age for mischief, than they were in when first they became the care of the parish officers.“

71 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 276.

Jelikož pro farní úředníky zatížené stále větším množstvím nezaopatřených dětí představovaly nové továrny téměř dar z nebes a továrníci se nemohli dočkat levných pracovních sil, výsledek byl jasný.⁷² Poptávka po farních učních byla neutuchající. Někdy se v novinách objevovaly inzeráty, ve kterých továrníci sháněli zdravé děti jako učně do svých zařízení.⁷³ Někteří majitelé továren byli ochotní uzavřít s farnostmi pozoruhodná ujednání. Tento příklad byl uveden v rámci jednání Dolní sněmovny: „...mezi londýnskou farností a továrníkem z Lancashire byla uzavřena dohoda, kterou bylo stanoveno, že s každými 20 zdravými dětmi bude vzat jeden idiot!“⁷⁴ Farnosti si tak našly způsob, jak se zbavit dalších svěřenců. A jelikož první továrny měly problémy se sháněním zaměstnanců, farnosti se pro ně staly jakousi pracovní agenturou.⁷⁵

Přítom děti v chudobincích nebyly jen sirotci, pobývaly zde i děti chudých, kteří pobírali chudinské dávky. Pokud bylo rozhodnuto, že dítě bude dáno do učení, mohlo se tak stát i bez vědomí rodičů, či přes jejich nesouhlas. Výbor pro vyšetřování stavu farních učňů, jmenovaný roku 1815 parlamentem, připomněl ustanovení, které tuto skutečnost vysvětluje. Například v Londýně byly zřídky uděleny chudinské dávky bez prohlášení práva farnosti disponovat s dětmi těch, kteří měli dávky získat.⁷⁶ Toto právo farnosti mělo být využíváno ku prospěchu dětí v její péči, avšak přístup farních úředníků nebyl vždy zodpovědný. Tak chudobince velkých měst posílaly děti do vzdálených továren a o jejich osud se již nikdo nestaral. Například Aikin v práci o Manchesteru a okolí, hovoří o rozvoji bavlnářských továren: „...V těch jsou zaměstnány děti v útlém věku; mnoho z nich bylo vybráno z chudobinců v Londýně a Westminsteru a ve velkém počtu převezeno jako učni k mistrům sídlícím mnoho set mil daleko, kde slouží neznámí, nechránění a zapomenutí těmi, do jejichž péče byly přírodou či zákonem svěřeni.“⁷⁷

---

72 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 145.

73 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 14.

74 *Apprentices in Cotton Mills*. House of Commons Debates 06 June 1815 vol 31 cc 626. „...An agreement had been made between a London parish and a Lancashire manufacturer, by which it was stipulated, that with every 20 sound children one idiot should be taken!“

75 REDFORD, A.: *The Economic History of England 1760-1860*, 1860. S. 65.

76 *Report from the Committee on Parish Apprentices*. House of Commons Debates 11 April 1815 vol 30 cc 538.

77 AIKIN, John: *A Description of the Country from Thirty to Forty Miles Round Manchester*, 1. vyd. London, Printed for John Stockdale 1795. S. 219. „In these children of very tender age are employed; many of them collected from the workhouses in London and Westminster, and transported in crowds, as apprentices to masters resident many hundred miles distant, where they serve unknown, unprotected, and forgotten by those to whose care nature or the laws had consigned them.“

Tento postup se využíval i na počátku 19. století, v době, kdy již byla poptávka po tovární práci mezi dělníky značná. Továrny na odlehlých místech totiž stále měly problémy se sháněním pracovníků a dál využívaly farní učně. O tom se zmiňuje Collyer, když hovoří o učňovství svých rodičů: „...Na počátku minulého století byla naléhavá potřeba, aby děti pracovaly v továrnách, které byly stavěny na všech vhodných tocích ve West Riding v Yorkshire. Místní obyvatelé nemohli uspokojit poptávku po dělnících, a tak majitelé továren jezdili na jih, aby prohledali azyly, kde se nacházely houfy dětí, přivezli je na sever a zaměstnali jako učně, kteří museli být řádně ubytováni, krmeni a oblékáni dokud dívkám nebylo 18 a chlapcům 21 let.“⁷⁸

Pokud jde o to, kolik farních učňů bylo v průmyslu zaměstnáváno, či jaký podíl tvořili mezi zaměstnanci továren, odpověď není jednoduchá. Je udáváno, že roku 1788 v bavlnářské výrobě pracovalo 350 000 lidí, z toho 101 000 dětí, avšak tento údaj se netýká jen továren, nýbrž i domácí práce, která v této době ještě výrazně převládala.⁷⁹ Pokud jde pouze o tovární výrobu, počet továren s vodním pohonem stanovuje pro toto období Aikin na 142, z nichž 123 se nacházelo v Anglii a 19 ve Skotsku. V těchto zařízeních pak mělo pracovat zhruba 26 000 mužů, 31 000 žen a 53 000 dětí, celkem tedy 110 000 lidí.⁸⁰ Například Baines však uvádí, že k roku 1787 bylo v Anglii 119 a ve Skotsku a Walesu 24 továren zpracovávajících bavlnu, přičemž tato zařízení dávala práci celkem 162 000 pracovníků, zastoupení mužů, žen a dětí však blíže neurčuje.⁸¹ Ať tak či tak, nelze přesně určit, jakou část továrních dětí představovali právě farní učni.

Lze se setkat s tvrzeními, dle kterých tvořili farní učni většinu zaměstnanců či téměř jedinou pracovní sílu v prvních textilních továrnách.⁸² To může odpovídat skutečnosti v továrnách, které se nacházely na odlehlých místech, avšak zcela jistě toto tvrzení nelze zobecnit a předpokládat, že ve všech továrnách byli pouze či hlavně farní učni. Jindy je udáváno, že učni tvořili asi čtvrtinu až třetinu pracovních sil v bavlnář-

---

78 COLLYER, Robert: *Some Memories*, 1. vyd. Boston, American Unitarian Association 1908. S. 2. „Very early in the last century there was an urgent need for children to work in the factories they were building then on all the streams they could find fit for their purpose in the West Riding of Yorkshire. The local supply of "help" could not begin to meet the demand; and so the owners of the factories went or sent south to scour the asylums where children were to be found in swarms, to bring them north and set them to work as apprentices, who must be duly housed, fed, and clothed until the girls were eighteen and the boys twenty-one.“

79 RULE, J.: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1981. S. 24.

80 AIKIN, J.: *A Description of the Country from Thirty to Forty Miles Round Manchester*, 1795. S. 179.

81 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 219.

82 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 176.

ských továrnách,⁸³ ale stejně tak se objevuje názor, že farní učni měli ještě menší zastoupení vzhledem k celkovému počtu zaměstnanců textilních továren.⁸⁴ Počet farních učňů v továrnách zpracovávajících bavlnu stanovil pro potřeby zákona z roku 1802 sir Robert Peel, jenž mimochodem sám zaměstnával 1 000 učňů, na 20 000,⁸⁵ avšak tento údaj nebyl potvrzen oficiálním šetřením ani jinými autory. Je tedy třeba říci, že vzhledem k nedostatku pramenů je nepravděpodobné, že by se počet farních učňů v prvních továrnách či obecněji v anglickém průmyslu podařilo přesněji určit.⁸⁶

2.2.2 Sociální podmínky farních učňů a jejich vzdělávání

S učňovstvím souvisela povinnost mistrů starat se o ubytování, živení a oblékání dětí, ale jak se o učně starali? Ačkoli se v této otázce nedá generalizovat, většina pramenů se shoduje, že s učni bylo zacházeno špatně, jejich ubytování bylo nedostatečné, stejně jako jejich výživa. V této otázce jsou hodnotným svědectvím vzpomínky zřejmě neznámějšího farního učně, Roberta Blincoe, jenž absolvoval učňovství v textilních továrnách na přelomu 18. a 19. století. Jeho příběh, vydaný pod názvem *A memoir of Robert Blincoe*⁸⁷, je ale jako pramen problematický. Historiky bývá jeho věrohodnost zpochybňována, neboť jím popisované podmínky a zacházení se zdají přehnané. Mimo to byl jeho příběh užíván ve 30. letech 19. století Johnem Dohertym, který ho vydal, v rámci agitace za reformu tovární legislativy, jež usilovala o přijetí *Ten Hours Bill* neboli Desetihodinového zákona. Navíc jiná svědectví vykreslují podmínky farních učňů pozitivněji. Na druhou stranu vzpomínky Roberta Blincoe potvrdil příběh jiného učně, který Blincoa údajně neznal.⁸⁸ Tento pramen tedy musí být užíván s opatrností.

Blincoe popisuje, jak bylo dětem v chudobinci před odjezdem do továrny namlouváno, že se z nich stanou mladé dámy a pánové, budou krmeny nejlepším jídlem, budou jezdit na továrních koních, dostanou stříbrné hodinky a slušně si vydělají.⁸⁹

---

83 REDFORD, A.: *Labour migration in England*, 1976. S. 28.

84 HONEYMAN, Katrina: *Child Workers in England, 1780-1820: Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force*, 1. vyd. Aldershot, Ashgate 2007. ISBN 978-0-7546-6272-3. S. 55.

85 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B. *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 155.

86 HONEYMAN, K.: *Child Workers in England*, 2007. S. 55.

87 BROWN, John: *A Memoir of Robert Blincoe an Orphan Boy, Sent from the Workhouse of St. Pancras, London at Seven Years of Age to Endure the Horrors of a Cotton-Mill, through his Infancy and Youth, with a Minute Detail of his Sufferings, being the First Memoir of the Kind Published*, 1. vyd. Manchester, J. Doherty 1832.

88 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 247.

89 COWLE, Malc - BROWN, John: *A Memoir of Robert Blincoe an Orphan Boy, Sent from Workhouse of St. Pancras, London at Seven Years of Age to Endure the Horrors of a Cotton-Mill, through his Infancy and Youth, with a Minute Detail of his Sufferings, being the First Memoir of the Kind Pub-*

O to větší pak bylo jejich překvapení, když přijely na místo. Jaké byly jejich podmínky, pokud jde o ubytování, stravování, oblékání a práci?

Co se týče ubytování učňů pracujících v textilních továrnách, žili, nebo spíše přespávali, v *apprentice houses* neboli učňovských domech, které se nacházely v blízkosti továren. Blincoe, který se v 7 letech dostal z chudobince Sv. Pankráce v Londýně do továrny na zpracování bavlny s názvem Lowdham cotton-mill patřící rodině Lambertových a nacházející se asi 10 mil od Nottinghamu, popisuje ubytování v jednom z těchto učňovských domů. Nacházel se asi půl míle od továrny a připomínal chudobinec, ze kterého Robert Blincoe přišel, až na to, že nebyl obehnan vysokými zdmi.⁹⁰ „Lůžka byla tvořena dvoupatrovými dětskými postelemi, které byly rozestavěny po celé místnosti. Učni spali po dvou v jedné posteli; matrace byly z bavlněného či vlněného odpadu. Z množství oleje, jímž byly nasáklé šaty učňů, a z nečistot, které se hromadily na mastném oblečení, vznikal velmi nepříjemný zápach. Správce domu si k sobě zavolal nově příchozí a každému určil, kde a s kým bude spát, přičemž nedovolil, aby spolu spali dva nováčci. Chlapec, se kterým měl spát Blincoe, skočil obratně na lůžka a bez modlitby nebo čehokoli jiného usnul dříve, než se Blincoe stačil svléknout.“⁹¹ Později, když byl Blincoe přesunut do Litton mill, továrny v Millers Dale v Derbyshire, jejímž majitelem byl Ellice Needham, popisuje bydlení jako horší než v předešlém zařízení. V místnostech spalo asi 50 učňů a zápach z oleje a nečistot, které měly děti na těle i oblečení, byl silnější a nepříjemnější než v prvním učňovském domě, který obýval.⁹²

Podrobné informace o ubytování učňů nejsou jinými autory uváděny, většina se omezuje na skutečnost, že ubytování bylo stísněné a na nízké úrovni.⁹³ Je také znám případ z Rossendale Valley, kde byly místnosti poskytující ubytování učňům tak zchátralé,

---

lished. Manchester: J. Doherty, 1832. Published 2011 with additional introduction, explanatory notes, and postscript by Malc COWLE [online], 2011. ISBN 978-1-4477-8462-3. Dostupné z: <http://www-malcsbooks.com/resources/A%20MEMOIR%20OF%20ROBERT%20BLINCOE.pdf>. S. 20.

90 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 28.

91 Tamtéž. S. 31. „The bed places were a sort of cribs, built in a double tier, all round the chamber. The apprentices slept two in a bed; the beds were of flock. From the quantity of oil imbibed in the apprentices' clothes, and the impurities that accumulated from the oiled clothes, a most disagreeable odour saluted his nostrils. The governor called the strangers to him and allotted to each his bed-place and bed-fellow, not allowing any two of the newly arrived-inmates to sleep together. The boy, with whom Blincoe was to chum, sprang nimbly into his berth, and without saying a prayer, or anything else, fell asleep before Blincoe could undress himself.“

92 Tamtéž. S. 54.

93 PLENER, Ernst Edler von: *The English Factory Legislation*, 1. vyd. London, Chapman and Hall 1873. S. 2.

že došlo k jejich zřícení.⁹⁴ To, že bydlení učňů bylo nevalné, se zdá pravděpodobné, jelikož velká pozornost nebyla věnována ani jejich stravování, hygieně a zdravotnímu stavu. Fakt, že Blincoe hovoří o spaní po dvou v jedné posteli není příliš překvapující. V na jedno lůžko se umísťovalo více osob i v nemocnicích a u učňovských domů se dá využívání tohoto systému předpokládat už vzhledem k související úspoře nákladů. I jiní autoři se navíc v souvislosti s kritikou špatné hygienické situace v továrnách zmiňují o tom, že v tam, kde se pracovalo i v noci, se děti v postelích střídaly, takže ty z noční směny se vracely do ještě nevychlazených postelí právě uvolněných ranní směnou.⁹⁵

Pokud jde o další náležitosti, které měli mistři svým učňům poskytovat, o jídlo a oblečení, situace byla podobně neuspokojivá. Blincoe uvádí, že strava v Lowdham cotton-mill byla horší než ta, které se mu dostávalo v londýnském chudobinci, a to nejen svou kvalitou, ale i množstvím. Blíže popisuje první jídlo, které v továrně dostal. „Večeře, kterou před ně postavili, byla tvořena mléčnou kaší velmi modrého vzhledu! Chléb byl částečně z žita, velmi černý a tak měkký, že se dal jen stěží polknout, jak se lepil na zuby. Blincoe byl překvapen, když zjistil, že jídlo nebylo ani takové, jak byli zvyklí u Svatého Pankráce... Jen stěží dokázal sníst asi polovinu své porce.“⁹⁶ Toto jídlo bylo pro děti nedostatečné. Zvláště starší chlapi prý byli často hladoví, a proto po nocích plundrovali okolní pole. Později v Litton mill na tom však byli s jídlem ještě hůře, děti obvykle dostávaly vodovou kaši a ovesné placky, někdy plesnivé, tuřín či brambory, a to vše jedly bez příborů a ze špinavých dřevěných misek. Někdy pak nejedly vůbec, jelikož o přestávkách na svačinu musely pracovat, nebo jídlo prostě nedostaly.⁹⁷

Ani zde nelza generalizovat, záleželo na mistrech, jak se o své učně starali, ale zřejmě na nich často šetřili i v této oblasti. Na špatné jídlo učňů v kovovýrobě ve Wolverhampton upozorňovala *Children's employment commission*, komise vyšetřující stav dětí v dolech, obchodu a výrobě, jmenována parlamentem roku 1842. „Jídlo pro děti a mládež... je často špatné kvality, v nedostatečném množství a probíhá ve spěchu. Existují důkazy, že je na trhu ve Wolverhampton prodáváno zkažené maso a tím jsou

94 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 17.

95 AIKIN, J.: *A Description of the Country from Thirty to Forty Miles Round Manchester*, 1795. S. 456.

96 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 29. „The supper set before them consisted of milk-porridge, of a very blue complexion! The bread was partly made of rye, very black, and so soft, they could scarcely swallow it, as it stuck like bird-lime to their teeth. Poor Blincoe stared, recollecting this was not so good a fare as they had been used to at Saint Pancras... He contrived, with some difficulty, to eat about one half of his allowance.“

97 Tamtéž. S. 54, 55.

tito mladí lidé krmeni. Subkomisaři uvádí, že maso je kupováno malými mistry, kteří jím krmí své učně; že krávy, telata, ovce a prasata, která uhynou, je jedno z jaké příčiny, jsou kupována řezníky a prodávána na trhu... Dále svědectví uvádějí, že koňské maso je často prodáváno jako hovězí steaky a že zkažené ryby jsou kupovány pro učně, kterým pak způsobují střevní potíže a jiné nemoci.⁹⁸ Avšak svědectví daná této komisi potvrzují, že někteří mistři naopak dbali na to, aby učni byli krmeni čerstvým a výživným jídlem. Jak bylo řečeno, záleželo na mistrech, ani jedno stanovisko nelze zobecňovat.

Podobně tomu je v další oblasti, a to v pozornosti věnované oblečení pracujících dětí, přičemž u farních učňů opět převládají spíše poukazy na špatný stav. Blincoe popisuje, že chlapeci v Lowdham cotton-mill neměli nic než hrubé košile a kalhoty, jen málo z nich mělo vestu nebo čepici a byli bosí, stejně jako dívky. Ty nenosily vesty ani šaty, většinou měly jakési dlouhé zástěry s rukávy, vyrobené z hrubého plátna, sahající od krku až po paty. A všechno jejich oblečení bylo mastné a špinavé. Učni v Litton mill na tom byli ještě o něco hůře, špinaví, bosí a doslova v hadrech.⁹⁹

Na slušné oblékání často nebyl brán ohled. Ve zprávách *Children's employment commission* lze najít zmínky o dětech, které mají nedostatečné oblečení, či jsou oděny tak uboze, že nemohou chodit do školy, a to byly děti žijící u svých rodičů. Mnoho učňů na tom bylo zřejmě ještě hůře. Ale opět záleželo na mistrech, někteří se o své svěřence starali dobře, jiní zcela odlišně. A nešlo jen o děti z textilních továren. To potvrzuje výpověď týkající se učně v kovovýrobě, daná Johnem Putnamem komisaři vyšetřujícímu stav zaměstnaných dětí roku 1842. „Jednou k němu [když byl policistou] přišel chlapec ve věku asi 13 let, s pláčem a celý od krve. Chlapec řekl, že ho jeho mistr zbil, protože nechtěl nechat svoji mistrovou, aby mu vzala boty a zastavila je; mistr ho často bije... Chlapec spal na posteli tak špinavé, že by mu bylo líto poslat tam spát svého psa.“¹⁰⁰

98 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1. vyd. London, Published for Her Majesty's Stationery Office, by John W. Parker 1843. S. 114, 115. „The food of the Children and Young Persons... is often bad in quality, insufficient quantity, and eaten in too hurried a manner. There is evidence that bad meat is constantly sold in the Wolverhampton market, on which these young people are fed. The Sub-Commissioner reports that meat is continually bought by the small masters, who feed their apprentices with it; that cows, calves, sheep, and pigs, that die, no matter from what cause... It is further stated in evidence that horse-flesh is often sold for beef-steaks, and that bad fish is frequently purchased for the use of the apprentices, producing bowel-complaints and other diseases.“

99 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 30, 53.

100 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes and Sons, for Her Majesty's Stationery Office 1843. S. 83. „A boy of about thirteen years of age once came to him [when he, was constable]

Pokud jde o vzdělávání a náboženskou výchovu farních učňů, situace byla v mnoha případech rovněž neuspokojivá. Povinná školní docházka v Anglii neexistovala až do 2. poloviny 19. století a zákony, které nařizovaly alespoň nějaké vzdělání pro tovární děti, vznikly až ve 30. letech 19. století. V chudobincích se děti učily alespoň číst a psát, ale farní učni pracující v továrnách v počátcích první průmyslové revoluce, stejně jako ti v jiných oborech, nebo spíše jejich mistři nebyli ničím nuceni brát na vzdělávání jakýkoli zřetel. Ovšem i zde lze nalézt pozitivní příklady. Mezi ně patří vždy kladně hodnocená továrna Quarry Bank Mill ve Styal v Cheshire, postavená Samuelem Gregem roku 1784, v níž bylo zaměstnáváno množství učňů převážně z chudobince v Liverpoolu, a to ještě po celou první polovinu 19. století. V tomto zařízení bylo na vzdělávání dětí dbáno a na starosti jej měli členové majitelovy rodiny.¹⁰¹ Ale zájem o vzdělání dětí nebyl pravidlem, například Robert Blincoe se o něm nezmiňuje vůbec.

Samo učňovství mělo být praktickým vzděláváním, ale někdy tento účel neplnilo. Na tento fakt, stejně jako na to, že učňovství často nesplňovalo ani formální náležitosti, upozorňovala i parlamentní komise roku 1842, ačkoli ta se zabývala nejen farními, ale i ostatními učni v různých oborech. „Někteří z těchto učňů jsou vázáni smlouvou, obvykle od 14 let na dobu 7 let; ale větší počet z nich nesplňuje předepsané formality a musí sloužit svým mistrům než dosáhnou věku 21 let, ačkoli jejich učňovství může začínat v 7 letech a přestože zde nezískají nic, co by si zasloužilo označení kvalifikace.“¹⁰²

Co se týče náboženství, Blincoe hovoří o tom, že v Lowdham mill bylo dbáno na to, aby děti chodily každou neděli do kostela, avšak v Litton mill už náboženství taková pozornost věnována nebyla.¹⁰³ Přitom zřejmě nešlo o výjimku. Roku 1816 vypoověděl před takzvaným Peelovým výborem John Moss, bývalý mistr 150 farních učňů v továrně na zpracování bavlny v Backbarrow v Lancashire, že v neděli některé děti od 6 hodin ráno do poledne čistily stroje, a do kostela tedy nechodily. Ty děti, které měly

---

crying and all over blood. The boy said his master had been beating him because he would not let his mistress take his shoes off to go and pawn them; the master often beat him... The boy slept upon a bed in such a filthy condition, he would be sorry to send a dog of his to sleep upon it.“

101 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B. *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 146.

102 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 26. „Some of these apprentices are bound by legal indentures, usually at the age of fourteen, and for a term of seven years; but the greater number are bound without any prescribed legal forms, and are required to serve their masters until they attain the age of twenty-one, though the term of their apprenticeship may commence at the age of seven, and though there may be nothing in the trade or manufacture deserving the name of skill to be acquired.“

103 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 46, 47.

v neděli volno, se však návštěvám kostela také vyhýbaly a vymlouvaly se na povinnosti v továrně, přičemž v tomto smyslu je nikdo nekontroloval a na jejich účast na bohoslužbě nedohlížel.¹⁰⁴ Na toto svědectví poté reagovali majitelé továrny. Proti tvrzením Johna Mosse se ohradili a výboru poslali dobrozdání dané mimo jiné i knězem z Finsthwaite. „Tímto dosvědčuji, že se děti a učni, náležející k bavlnářské továrně Aisworth, Catterall and Co. v Backbarrow ve farnosti Cartmel v hrabství Lancashire, obecně a pravidelně účastní bohoslužby v kapli ve Finsthwaite, a to každou neděli, pokud počasí dovolí; že se během bohoslužby chovají velmi slušně, jsou dobře oblečení a čistí a ve všech ohledech zdvořilí a řádní.“¹⁰⁵ Další vyslyšení svědci však připustili, že bylo zvykem, aby děti v neděli čistily stroje a docházka do kostela tedy pravidelná a obecná nebyla.¹⁰⁶

Na tomto příkladu je vidět, že zjišťování skutečného stavu v této věci, stejně jako v ostatních zkoumaných oblastech, nebylo vždy snadné. Výpovědi si protirečily a zainteresované osoby, jak bude ukázáno, někdy skutečnost zkreslovaly buď z osobních pohnutek, kterými mohla být zášť vůči zaměstnavatelům, nebo vypovídaly dle pokynů nadřízených. Pravdou ale je, že se v pramenech lze setkat s tím, že ani děti žijící se svými rodiči se neúčastnily pravidelně bohoslužeb, protože pracovaly i v neděli, nebo na náboženské povinnosti zkrátka nebyl brán zřetel. Není důvod se domnívat, že by v případě učňů byla situace jiná, také zde záleželo na přístupu jednotlivých mistrů.

2.2.3 Pracovní podmínky farních učňů a zdravotní péče

Pracovní zařazení farních učňů v textilních továrnách i jiných průmyslových oborech se nelišilo od úkolů ukládaných ostatním dětem. Jejich práce v továrnách spočívala v obsluhování strojů či v asistenci dospělým pracovníkům. Často jim byly svěřovány pomocné práce. Podrobněji bude o činnostech vykonávaných dětmi pracujícími v průmyslu pojednáno později, ale například Blincoe pracoval nejprve jako *scavenger* neboli zametač. Tato práce byla většinou vykonávána nejmladšími a spočívala v lezení pod stroje, které byly v chodu, a vymetání bavlněného či jiného odpadu a prachu, který

104 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 147.

105 *State of Children Employed in the Manufactories of the United Kingdom: Report of the minutes of evidence taken before the Select Committee*. Citováno dle HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 148. „These are to certify that the children or apprentices, belonging to the cotton factory of Messrs. Ainsworth, Catterall and Co. at Backbarrow in the parish of Cartmel in the County of Lancashire, generally and regularly attend divine service in the chapel of Finsthwaite every Sunday when the weather will permit : that during the service they behave with great propriety: they appear neat and clean, and in all respects demean themselves in a decent and orderly manner.“

106 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 149.

by stroj zanesl.¹⁰⁷ Později byl zaměstnán jako *roving winder*, přičemž podstatou této činnosti je doplňování materiálu a obsluha předpřádacího stroje a zařízení *winding frame* určeného pro navíjení přástu, produkovaného při předpřádání, na přástové cívky určené pro předení.¹⁰⁸ V Lowdham mill se naučil obsluhovat spřádací stroj *throstle*, což byl typ Arkwrightova *waterframe*, jenž měl díky použití železa a oceli místo dřeva a barevných kovů zdokonalenou konstrukci a hnací systém. Díky tomu byl stroj konstruován ve větších rozměrech, mohl mít 96 vřeten a jeho užití bylo značně rozšířeno.¹⁰⁹

Farní učni pracovali také v uhelných dolech, i když v menším počtu než v textilu, a to hlavně ve Staffordshire, West Riding a Lancashire. Zde byli také zařazováni do stejných zaměstnání jako jiné děti. Nejmladší, asi od 5 let, pracovali v podzemí jako takzvaní *trappers*, obsluhovali *trapdoors*, větrní nebo též sklápěcí dveře, které zabezpečovaly správnou cirkulaci vzduchu v dole. Práce spočívala v tom, že dítě sedělo dlouhé hodiny o samotě a ve tmě u těchto dveří a otvíralo je, když projížděly vozíky s uhlím. Většina dětí v dolech pracovala v podzemní dopravě, a to jako *putters* či *drivers*, tedy vozači uhlí. Jejich úkolem bylo nakládat vytěžené uhlí do vozíků a ty pak tahat nebo tlačit nízkými chodbami k hlavní šachtě.¹¹⁰ Práce tedy byla pro děti stejná, ať už šlo o farní učně či děti žijící s rodiči, avšak pracovní podmínky se lišily, někdy poměrně zásadně, někdy méně, záleželo na zaměstnavatelích. A jaké tedy byly tyto pracovní podmínky?

Ačkoli práce v dolech byla pro všechny děti náročná a pracovní podmínky byly žalostné, farní učni na tom byli hůře než ostatní. Museli například chodit na ta nejnebezpečnější místa. „Jak se dalo očekávat, tyto chlápce byli někdy vystaveni velmi špatnému zacházení ze strany svých mistrů. Často byli bitím nuceni k práci na nebezpečných místech, kam by muži nevstoupili, a když nechtěli příkaz mistrů uposlechnout, byli po hnání před soudce, který je poslal do vězení.“¹¹¹ Navíc na přelomu 18. a 19. století byla pracovní doba dětí v dolech i 18 nebo 20 hodin denně a v průběhu 19. století se zkrátila jen minimálně. Na konci 18 století pak děti vydělávaly často jen 5 pencí denně a učni

---

107 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 33, 47.

108 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 182.

109 PAULINYI, A.: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 2002. S. 68.

110 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 77, 78.

111 BOYD, Robert Nelson: *Coal Pits and Pitmen, a Short History of the Coal Trade and the Legislation Affecting It*, 1. vyd. London, Whittaker & Co. 1892. S. 61. „As might be expected, these boys were sometimes exposed to much ill-treatment at the hands of their masters. They were often forced, by blows, to work in dangerous places which the men would not enter, and, if not obedient to the orders of their owners, were taken before a magistrate, who invariably committed them to prison.“

nebyli placeni vůbec.¹¹² Komisaři takzvané *Children's employment commission*, vyšetřující roku 1842 stav dětí zaměstnaných v dolech, došli ohledně farních učňů k tomuto závěru: „V některých oblastech je také menší počet farních učňů, kteří jsou zavázáni sloužit svým mistrům do 21 let v zaměstnání, kde není nic, co by si zasloužilo být nazýváno kvalifikací, a to za okolností, jakými je časté špatné zacházení a tíživé podmínky způsobené tím, že mohou dostávat pouze oblečení a jídlo, zatímco jejich společníci nevázaní učňovstvím mohou získat mzdy jako dospělí muži.“¹¹³

I u farních učňů v jiných oborech, včetně textilní výroby, se lze setkat s tím, že s nimi bylo zacházeno hůře než s jinými dětmi, a to proto, že neměli zastání v rodičích, ani ve farních úřednících, kteří se často o osud dětí poté, co opustily chudobinec, dále nezajímali. „Mnoho z nich [dětí zaměstnaných v bavlnářství – pozn. aut.] byli farní učni a nad těmi měli továrníci téměř autoritu otrokářů. Nebylo přehnané nazývat je „bílymi otroky,“ protože byli pouhým zdrojem zisku; někdy byli bičováni či necháváni hladovět, aby byli poslušní a byly zaznamenány případy, kdy byli spoutáni řetězy, pokud se pokusili utéct. Někteří z nich pracovali stále jen na noční směně po čtyři nebo pět let, to znamená od sedmi hodin večer do šesti hodin ráno a bez přestávek na jídlo.“¹¹⁴

Pracovní doba byla i v továrně Samuela Grega, jenž byl znám svým laskavým přístupem k učňům, v 18. století 74 hodin týdně, tedy více než 12 hodin denně. Po vydání továrního zákona z roku 1825 byla zkrácena na 72 hodin a po zákonu z roku 1831 na 69 hodin týdně s tím, že noční práce zde vůbec neprobíhala a pracovníkům byly poskytovány dvě přestávky na jídlo, a to půl hodiny na snídani a hodina na oběd.¹¹⁵ Avšak

---

112 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 175, 176.

113 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 2. „That there are in some districts also a small number of parish apprentices, who are bound to serve their masters until twenty-one years of age, in an employment in which there is nothing deserving the name of skill to be acquired, under circumstances of frequent ill-treatment, and under the oppressive condition that they shall receive only food and clothing, while their free companions may be obtaining a man's wages.“

114 CHAPMAN, Sydney John: *The Lancashire Cotton Industry*, 1. vyd. Manchester, University Press 1904. S. 87. „Many of them were parish apprentices, and over these the mill-masters exercised almost the authority of slave owners. It was no exaggeration to call them "white slaves", for they were treated merely as sources of profit; they were sometimes whipped and starved to render them tractable, and cases have been placed on record of their being chained if they attempted to escape. Some of them worked constantly in the night shift for four or five years, that is from seven in the evening until six in the morning without meal-times.“

115 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report of the Central Board of H. Maj. Commissioners Appointed to Collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of Their Labour. Part II.*, 1. vyd. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 1834. S. D1, 302.

i s 12 hodinovou pracovní dobou byla Gregova továrna spíše světlou výjimkou. Většina továren pracovala 15 hodin denně, nebo zde byly i noční směny, což však mělo pro děti určitou výhodu, jelikož díky střídání směn byla jejich pracovní doba o něco kratší.¹¹⁶

Problematická byla pracovní doba hlavně v továrnách poháněných vodní silou. S tímto problémem se setkávali komisaři i inspektoři vyšetřující stav továren ještě ve 30. a 40. letech 19. století. Problém spočíval v tom, že továrny potřebovaly určité množství vody a bylo-li sucho, nebo naopak došlo k povodním, musely provoz omezit či zastavit. To se pak řešilo doháněním výroby prací přesčas, která se týkala i dětí, jenž často tvořily většinu zaměstnanců textilních továren. Například ve zmíněné továrně na zpracování bavlny v Backbarrow v Lancashire byla obvyklá pracovní doba od 5 hodin ráno do 8 hodin večer, tedy 15 hodin, a to včetně sobot, a tato již tak dost dlouhá pracovní doba bývala kvůli výpadkům ve výrobě prodlužována do 10 hodin večer, to jest na 17 hodin, což někdy trvalo i několik týdnů. Případně byla využívána možnost zavedení noční práce. Tato továrna totiž měla dvě budovy a v době, kdy bylo málo vody pro pohon obou zařízení, pracovalo jen jedno z nich, avšak v nepřetržitém provozu, což ovšem mohla být výhoda, jelikož se střídala denní a noční směna a pracovní doba tak byla kratší. O vhodnosti noční práce v dětském věku však již tehdy panovaly pochybnosti.¹¹⁷

Například Robert Blincoe také hovoří o dlouhé pracovní době, kterou museli učni absolvovat. „V Lowdham Mill bylo zvykem, stejně jako ve většině továren poháněných vodou, že učni doháněli ztracený čas prací přesčas, přičemž tento zvyk by nemusel být považován za nepřiměřený či despotický, pokud by běžná pracovní doba byla mírnější... Ale když děti ve věku sedm let musí pracovat čtrnáct hodin denně, kromě nedělí, je každé prodloužení těžce pocíťováno.“¹¹⁸

Navíc Blincoe vzpomíná i na další příčinu prodlužování pracovní doby, kterou bylo čištění strojů. Tuto činnost museli učni vykonávat místo oběda a nejen to. „Jednou za deset nebo čtrnáct dní byly všechny jemnější stroje rozebrány a čištěny a oni museli zůstat v továrně od rána až do večera, přičemž často si nenašli ani chvíli na jídlo, a to

---

116 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 146.

117 Tamtéž. S. 146, 147.

118 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 35. „It was the custom, in Lowdham Mill, as it is in most water-mills, to make the apprentices work up lost time, by working over hours, a custom, that might not be deemed unreasonable, or found oppressive, if the regular hours were of moderate duration... But when children of seven years of age had to work fourteen hours every day in the week, Sundays excepted, any addition was severely felt.“

od jejich brzké snídaně do noci, kdy skončili s prací, která tak byla prodloužena na patnáct až šestnáct hodin nepřetržité činnosti.¹¹⁹ I jiné prameny hovoří o tom, že děti musely čistit stroje při práci přesčas, i o nedělích nebo místo přestávek na jídlo. To byl zlovyk, který se dlouho nedařilo vymýtít a jenž s sebou nesl i zdravotní rizika, jelikož děti, takto připravené o přestávky, svačily při práci a jejich jídlo bylo znečišťováno prachem a textilními vlákny, což jim způsobovalo přinejmenším zažívací problémy.

Avšak dlouhá pracovní doba nebyla jedinou nesnází, se kterou se děti setkávaly. Zvláště farní učni, tedy děti bez zastání ve svých rodičích, byli nezhřídkavě vystavováni špatnému zacházení, především v podobě násilného chování ze strany mistrů, dozorců či spolupracovníků. Blincoe popisuje násilí, ke kterému docházelo v Litton Mill. „Jeho tělo nebylo nikdy bez pohmožděnin a ran způsobených krutým mistrem, kterému sloužil, jeho syny nebo brutálními a zuřivými dozorci... Robert Woodward [jeden z dozorců – pozn. aut.] byl považován za nejhoršího z těchto nevyzpytatelně hrubých tyranů. Pokud Blincoe nakopl, pak s takovou silou, až ho to nadzvedlo ze země. Když ho udeřil, i otevřenou dlaní, pak tak, až upadl, a když ho udeřil holí, nezpůsobil mu jen pohmožděninu, ale otevřenou ránu. Nepoužíval pouze nohy nebo ruce, ale i hůl či provaz... a nic netěšilo tyto divochy více, než vidět, jak se Blincoe potácí a jak z něho stříká krev!“¹²⁰

Blincoe popisuje i další krutosti a historici dlouho diskutovali, zda jeho popis není přehnaný, ale s podobnými tvrzeními se lze setkat i jinde. Ve zprávě *Children's employment commission* se lze nalézt zmínky o špatném zacházení, ale i případ, který šokoval komisaře samotné. Ten se týkal učňů v kovovýrobě ve Wolverhamptonu a okolí, přičemž v této oblasti se z neznámých důvodů zacházení s dětmi, a s farními učni zvláště, velice negativně lišilo od stavu popisovaného v jiných oblastech. „Ve Willenhall jsou děti hanebně a krutě bity bičem, páskem, holí, násadou od kladiva, pilníkem, nebo jakýmkoli nástrojem, který je po ruce, nebo jsou bity pěstmi či kopány... V Sedgley jsou

---

119 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 36. „Once in ten days, or a fortnight, the whole of the finer machinery used to be taken to pieces and cleaned, and then they had to remain at the mill from morning till night, and frequently have been unable to find time to get any food from this early breakfast till night, after they had left off, a term frequently extended from fifteen to sixteen hours incessant labour.“

120 Tamtéž. S. 66, 67. „His body was never free from contusions, and from wounds inflicted by the cruel master whom he served, by his sons, or his brutal and ferocious and merciless overlookers... Robert Woodward... was considered the worst of those illiterate vulgar tyrants. If he made a kick at Blincoe, so great was his strength, it commonly lifted him off the floor. If he struck him, even a flat-handed blow, it floored him; if, with a stick, it not only bruised him, but cut his flesh. It was not enough to use his feet or his hands, but a stick, or a rope's-end... and nothing delighted the savages more, than to see Blincoe stagger, and to see the blood gushing out in a stream!“

někdy udeřeny rozpáleným železem a tím jsou spáleny a pohmožděny současně; někdy je na ně poslán „blesk“. Když je železná tyč rozžhavená doběla vytažena z výhně, odlétávají z ní ohnivé částice, které jsou běžně vrhány v jakési sprše na zem... Tato sprcha je někdy namířena na chlapce. Může přejít přes jeho ruku a tvář, nahé paže nebo jeho hrud'. Pokud má rozhalenou košili, což je běžný případ, rozžhavené částice se v ní zachytí a on je musí vytrást ven tak rychle, jak jen může... A nejvíce týranou a utlačovanou skupinou dětí v této oblasti jsou učni...¹²¹

Stejně tak se ale lze ve zprávě této komise i v jiných pramenech setkat s tím, že na mnoha místech byly tělesné tresty jen občasné a mírné, nebo byly mistry či továrníky zcela zakázány. Také se stávalo, že se dětí zastali dospělí spolupracovníci. To popisuje i Blincoe, když hovoří o mechanikovi jménem William Palfrey pracujícím v Litton mill. „Neschopen snášet výkřiky dětí, Palfrey bušil do stropu tak silně, až se prkna prohýbala a křičel „Styďte se! Styďte se! Copak ty děti vraždíte?“ Mluvil s panem Needhamem a pohrozil, že v továrně nezůstane, pokud zde budou povoleny takové věci.“¹²² Údajně to ale vedlo jen k tomu, že děti byly bity až poté, co tento muž odešel z práce domů.

Otázka násilí na dětech pracujících v průmyslu byla a je sporná. Tato problematika se však netýká pouze farních učňů, a proto o ní bude pojednáno ještě v dalších kapitolách. I přesto lze uvést jeden závěr. Historici se shodují v tom, že farní učni byli násilí vystaveni více než ostatní děti, a to hlavně proto, že často pracovali poměrně daleko od místa svého původu, kde byli bez rodičů, příbuzných či přátel. Nezřídka, jako třeba v prvních vodou poháněných továrnách, tvořili většinu pracovních sil a chyběla jim tak ochrana poskytovaná pouhou přítomností dospělých spolupracovníků, ať už by v jejich prospěch zasahovali nebo ne. Na druhé straně nebylo překvapující, že dozorcí a mistři,

---

121 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 80. „In Willenhall the Children are shamefully and most cruelly beaten with a horsewhip, strap, stick, hammer handle, file, or whatever tool is nearest at hand, or are struck with the clenched fist or kicked. In Sedgley they are sometimes struck with a red-hot iron, and burnt and bruised simultaneously; sometimes they have “a flash of lightning” sent at them. “When a bar of iron is drawn white-hot from the forge it emits fiery particles, which the man commonly flings in a Shower upon the ground... This Shower is sometimes directed at the boy. It may come over his hand and face, his naked arms, or on his breast. If his shirt be open in front, which is usually the case, the red-hot particles are lodged therein, and he has to shake them out as fast as he can... The class of Children in this district the most abused and oppressed are the apprentices,“

122 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 76. „Unable to bear the shrieks of the children, Palfrey used to knock against the floor, so violently, as to force the boards up, and call out, “For shame! For shame! Are you murdering the children?” He spoke to Mr. Needham, and said he would not stay in the mill if such things were allowed.“

kteří měli kontrolovat a usměrňovat množství těchto dětí a také z nich vytěžit nějaký zisk, byli ochotni pro splnění svého úkolu sáhnout k násilí.¹²³

Dalším projevem nezájmu o farní učně jak ze strany zaměstnavatelů, tak farních úředníků, bylo to, že pokud byl slabší obchod nebo se továrna jednoduše dostala do ekonomických potíží, učni byli propuštěni a ponecháni svému osudu nebo byli předáni jinému mistrovi, a to bez vědomí farních úředníků. To byl i případ Roberta Blincoea, který se z Lowdham mill do Litton mill dostal, když se první továrna ocitla v problémech. Z toho, že děti propustili a ponechali jejich osudu pak byli obviněni i majitelé zmíněné továrny v Backbarrow, přičemž před Peelovým výborem se hájili pouze tak, že děti nikdo nenutil odejít.¹²⁴ Podobné případy se stávaly častěji. „Ten nejděsivější případ byl předložen Královskému soudu před dvěma lety [1813 – pozn. aut.], kdy množství chlapců daných do učení londýnskou farností k jistému výrobcí, bylo předáno jinému a posléze nalezeno nějakými dobročinnými osobami ve stavu absolutního hladovění.“¹²⁵ K tomu docházelo kvůli nedostatečné kontrole farních úřadů, jelikož ty často nezkoumaly, co se s dětmi děje poté, kdy opustily chudobinec a nezjišťovaly ani to, co se stalo s dětmi, které byly v učení u mistra, jenž najednou sháněl učně nové.

Pokud jde o zdravotní stav farních učňů pracujících v prvních textilních továrnách, na jeho úroveň se dá usuzovat z toho, co bylo řečeno. Zaměstnávání od nízkého věku, nedostatečné jídlo a oblečení, dlouhá pracovní doba a násilí. Když roku 1833 prošetřovala tovární komise stav dětí v továrnách, jeden z komisařů, Edward Carleton Tufnell, jenž měl na starosti mimo jiné hrabství Lancashire, došel k závěru, že tělesné deformace, na které bylo v souvislosti s dětskou prací v továrnách poukazováno, byly jevem spojeným spíše s počátky továrního systému. „Všechny vážně deformované osoby, které ke mně byly poslány, byly dospělé; nezaznamenal jsem ani jeden případ těžce deformovaného dítěte. Důvod je tento: před mnoha lety bylo zvykem pracovat mnohem více hodin než nyní a je možné se setkat s mnoha osobami, které byly přetěžováním v této době zraněny. Ale ještě silnějším důvodem toho, že deformity jsou nyní mnohem méně časté, než byly v minulosti, je ukončení užívání spřádacího stávku [wa-

---

123 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 246.

124 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B. *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 149.

125 *Apprentices in Cotton Mills*. House of Commons Debates 06 June 1815 vol 31 cc 626. „A most atrocious instance had been brought before the Court of King's-bench two years ago, in which a number of these boys, apprenticed by a parish in London to one manufacturer, had been transferred to another, and had been found by some benevolent persons in a state of absolute famine.“

terframe neboli vodního stávku – pozn. aut.], který měl po mnoho let od svého vynalezení Arkwrightem tak nízkou konstrukci, že tisíce lidí byly kvůli jeho obsluze deformovány předtím, než byly zavedeny stroje *throstle*.“¹²⁶

Nejen strojní zařízení, ale i pracovní prostředí v prvních továrnách nebylo pro zdraví zaměstnaných prospěšné. Často se jednalo o narychlo postavené budovy určené pro malé stroje, takže místnosti v nich mohly být stísněné, ventilaci či teplotě nebyla věnována pozornost.¹²⁷ Dle zprávy Peelova výboru, existovaly i provizorní továrny tvořené dvěma a více chalupami propojenými parním strojem, které byly přeplněny stroji a prostor v nich byl ještě omezenější. V takových zařízeních se na ventilaci nedbalo a byly shledány ještě nezdravějšími než běžné tovární budovy.¹²⁸ Některé továrny mohly své zaměstnance přímo ohrožovat na životě. Lze se setkat s popisy zranění způsobených při pádu jedné z větších továren roku 1791, přičemž se nejednalo o jediný případ.¹²⁹

Ještě ve 30. a 40. letech 19. století bylo poukazováno na špatný stav a celkově nedbalou konstrukci starších továren, a to i *Children's employment commission* jmenovanou roku 1842. „V Hemingsleyově továrně na výrobu hřebíků a kování, kde je zaměstnáno nejméně 60 dětí a mladých osob, kromě dospělých, kde je při práci používáno mnoho železa a v každé místnosti každého podlaží je velké množství těžkých železných strojů, je budova v tak špatném stavu, že každá její část neustále vrže a chvěje se. Podlaha je tak rozbitá, že na mnoha místech jsem skrze děravá a shnilá prkna mohl vidět do místnosti pode mnou... Zmínil jsem se o tomto nebezpečném stavu, ale moje obavy... byly brány na lehkou váhu. Několik dní poté se část horního patra zřítila.“¹³⁰

---

126 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report of the Central Board of H. Maj. Commissioners Appointed to Collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of Their Labour. Part I.*, 1. vyd. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 25 March 1834. S. 200. „All the seriously-deformed persons who were sent to me were adults; nor did a single case of a child badly deformed by its work come under my notice. The reason is this; many years ago it was the practice to work much longer hours than at present, and several persons who were injured by overwork at that time may be met with. But a far more potent reason for deformity being so much less frequent now than formerly is the disuse of the old spinning frame, which was made so low for many years after its invention by Arkwright that many thousand persons were deformed by working at it, before the introduction of the throstle machinery.“

127 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 176

128 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 27.

129 FERRIAR, John: *Medical histories and reflections. Volume I.*, 2. vyd. London, Cadell and Davies 1810. S. 44.

130 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 34. „At Hemingsley's nail and tip manufactory, where at least 60 Children and Young Persons are employed, besides adults, where there are quantities of iron employed in the work, and a great number of heavy iron machines working in every room on each floor, the building was in

Děti byly ohrožovány také pracovními úrazy, ke kterým při práci se stroji docházelo. Avšak toto nebezpečí se netýkalo jen farních učňů, ani nebylo typické pouze pro první továrny, proto bude o tomto tématu pojednáno v dalších kapitolách. Faktorů ohrožujících zdraví dětí, jež tvořily pracovní sílu v počátcích první průmyslové revoluce, bylo mnoho a farní učni měli tu nevýhodu, že o jejich zdravotní stav se často nikdo nezajímal. Zdravotní péče jim byla poskytována v případě vážnějších úrazů se stroji, v jiných případech však bývala zanedbávána. „Ani jiskra soucitu nebyla projevena vůči nemocným obou pohlaví. Pracovali, dokud mohli a když už to nebylo dál možné, když se zhroutili, byli naloženi na trakař a odvezeni do učňovského domu. Podle Blincoea byli uloženi ve společenské místnosti nebo přemístěni do ložnice a zde ponecháni žít, nebo zemřít... Doktor byl volán zřídka, dokud pacient nebyl ve smrtelné agónii.“¹³¹

Ovšem je možné nalézt i pozitivní příklad přístupu k zdravotní péči o tovární děti, včetně farních učňů. Tím je továrna Quarry Bank Mill ve Styal, postavení Samuelem Gregem roku 1784. Zde byli zaměstnáváni učni z chudobince v Liverpoolu a již při výběru zaměstnanců se dbalo na jejich zdravotní stav a do Styal se dostávaly hlavně děti zdravé a silné. Učni měli výživné jídlo a bylo jim poskytováno vzdělání. Avšak čestná výjimka patří této továrně a jejím majitelům hlavně proto, že zde dětem byla k dispozici pravidelná zdravotní péče, kterou zabezpečoval Gregův rodinný lékař. Ten docházel do továrny v zimním období jednou týdně, v létě jednou měsíčně. Navíc bylo dětem poskytováno očkování. Neexistují záznamy o další továrně, která by v této době zabezpečovala svým zaměstnancům takovou zdravotní péči.¹³² Přičemž ta byla věnována farním učňům právě již na konci 18. století. Když roku 1833 dr. Peter Holland, rodinný lékař Samuela Grega, vypovídal před tovární vyšetřovací komisí ohledně vlivů tovární práce na zdravotní stav dětí, uvedl, že navštěvuje učně v továrně ve Styal již více než 40 let.¹³³

---

so shattered a condition that every particle of it was in a constant state of creaking and groaning vibration. The flooring was so broken that in many places I could look down into the room below through the gaping and rotten planks... I mentioned its unsafe condition, but my apprehensions were... treated lightly. A few days afterwards a part of the upper floor fell.“

131 COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 58. „Not a spark of pity was shewn to the sick of either sex. They were worked to the very last moment it was possible for them to work; and when it was no longer possible, if they dropped down, they were put into a wheelbarrow, and wheeled to the apprentice-house. According to Blincoe's statement, they were left in the commonroom below, or carried to their berth in the bedroom, and there left to live or die... The doctor was seldom called, till the patient was in the agonies of death.“

132 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 15.

133 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report. Part I*, 1834. S. 234.

2.2.4 Snahy o změnu podmínek farních učňů a zákon z roku 1802

Stav prvních továren, ale i jiných pracovišť, kde byli často ve velkém počtu zaměstnáváni farní učni, býval neuspokojivý. S nedostatečnou zdravotní péčí a výživou, přetěžováním a dalším rozšířeným problémem tohoto období, jímž byl nedostatek a někdy naprostá absence hygieny, není překvapivé, že se šířily nakažlivé nemoci. Na tento problém bylo upozorňováno právě v souvislosti s prvními továrnami. Tím se stávaly hrozbou pro společnost a to byl důvod, proč jim začala být věnována pozornost.

Roku 1784 vypukla v továrnách na zpracování bavlny v Radcliffe blízko Manchesteru takzvaná *putrid fever*, nebo též infekční horečka, ve skutečnosti se zřejmě jednalo o tyfus. Skupina lékařů z Manchesteru, mezi nimi Thomas Percival, se začala zabývat zdravotními podmínkami v továrnách a stavem továrních dětí ve snaze zjistit příčiny vypuknutí a šíření nemoci. Původ infekce neobjasnili, avšak upozorňovali na podmínky v továrnách, kvůli kterým se tyto stávají semeništěm infekčních nemocí a přispívají k jejich šíření, stejně jako na potřebu dostatečné ventilace, udržování pořádku a nutnost zlepšení osobní hygieny zaměstnanců. Co se pak týče továrních dětí, tito lékaři naléhali na zkrácení jejich pracovní doby, zdůrazňovali, že pro správný vývoj dětí je nezbytný pohyb na čerstvém vzduchu, a vyjádřili se navíc i k potřebě jejich vzdělávání.¹³⁴

V návaznosti na doporučení lékařů, kteří došli k závěru, že přetěžování dětí je jedním z největších zel továrního systému, přijal soud v Manchesteru rozhodnutí, že napříště nepovolí, aby děti v péči farnosti byly dány do učení k továrníkům, u kterých by pracovaly v noci či více než 10 hodin denně. Jednalo se zřejmě o první pokus nějakého orgánu veřejné moci o omezení pracovní doby dětí.¹³⁵ Podobné rozhodnutí bylo přijato i dalšími soudy na severu Anglie, avšak bohužel ne těmi soudy v zemi, z jejichž farností bylo posíláno do továren nejvíce učňů. Celkově tedy neměla tato snaha významnější dopad na situaci farních dětí.¹³⁶ A nakažlivé nemoci v továrnách propukaly i nadále.

John Ferriar, lékař z Manchesteru, hovoří o další epidemii, ke které došlo roku 1789. Přisuzoval ji stavu ubytování obyvatel Manchesteru, jejich špatné výživě, ale také továrnám. „I po všem, co bylo učiněno pro ventilaci v továrnách na zpracování bavlny, se obávám, že je v některých z nich stále produkována horečka. Loňského léta jsem

---

134 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 20.

135 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 27.

136 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 149.

navštívil řadu pacientů v nejhroším stadiu tyfu, všichni z nich pracovali v jedné bavlnářské továrně a všichni onemocněli zhruba ve stejnou dobu.¹³⁷ Pokud jde o to, proč dle Ferriara továrny přispívaly k šíření nakažlivých nemocí, upozorňoval na několik příčin. „Velké množství špinavých lidí je pohromadě po většinu dne, a to v místnostech mnohem teplejších, než je vnější prostředí, do nichž je přiváděno málo čerstvého vzduchu a kde jsou podlahy a stroje někdy až neuvěřitelně špinavé. Těm, kteří se léčí z infekční horečky je povolováno pokračovat v práci, a to bez použití jakéhokoli způsobu pro očištění těchto osob i jejich oblečení od nákazy; i ti, kteří zůstanou zdraví, ale žijí v infikovaných domech, přenášejí nákazu na pracoviště. Zvyk pracovat po celou noc... musí být přidán k příčinám horečky. Během noci se zaměstnanci snaží méně větrat, zatímco vzduch je znečišťován množstvím používaných svíček.“¹³⁸

Lékaři po léta upozorňovali na příčiny propukání a šíření nakažlivých nemocí, ale jejich varování neměla praktické dopady. V Manchesteru došlo roku 1795 k další epidemii tyfu a místní lékaři zareagovali snahou o řešení neuspokojivých hygienických podmínek napomáhajících vzniku a šíření infekčních chorob. Téhož roku byla skupinou lékařů v Manchesteru založena Zdravotní rada, takzvaná *Manchester Board of Health*, jejímiž členy byli i Thomas Percival a John Ferriar. Z podnětu této rady byla zřízena nemocnice (*fever hospital*) pod názvem *House of Recovery*. Podobná, i když menší zařízení pak byla otevřena také ve Stockportu a Prestonu, avšak v okolních oblastech, kde se epidemie rovněž rozšířila, nebyla přijata žádná opatření.¹³⁹

Tato Zdravotní rada si určila tři úkoly. „I. Předcházet vzniku onemocnění. II. Zabraňovat jejich šíření prostřednictvím nákazy. III. Zkrátit trvání existujících nemocí a zmírnit jejich zlo poskytováním potřebné pomoci a vybavení těm, kteří s nimi pracu-

---

137 FERRIAR, J.: *Medical histories and reflections. Vol. I.*, 1810. S. 174, 175. „After all that has been done for the ventilation of cotton-mills, I fear that fevers are still produced in some of them. I attended several patients, last summer, in the worst state of typhus, who had all worked in one cotton-mill, and all of whom became ill about the same time.“

138 FERRIAR, John: *Medical histories and reflections. Vol. II.*, 2. vyd. London, Cadell and Davies 1810. S. 232, 233. „A great number of dirty people are confined together, during the best part of the day, in rooms, much warmer than the external atmosphere, into which little fresh air is admitted, and where the floors and the machinery are sometimes filthy beyond belief. The convalescents from infectious fever are also admitted to resume their employment, without the use of any method, for purifying their clothes or persons from contagion: even those who retain their health, in infected houses; often carry a quantity of infection into the working-rooms. The practice of working all night... must be added as a cause of fever. During the night, the persons employed are more solicitous to exclude the external air, while the atmosphere of the rooms is farther vitiated, by the number of candles.

139 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 22, 23.

jí.¹⁴⁰ Vydávala také doporučení a chtěla prosadit opatření ke splnění stanovených cílů. Ta se týkala stavu a hygieny ubytování chudých, zřízení veřejných lázní, čištění ulic a kontroly trhů s potravinami či izolace a léčení nemocných, a dále inspekci, které by vyšetřovaly podmínky v továrnách, stav jejich zaměstnanců, ubytování farních učňů a podávaly zprávy s výsledky vyšetřování.¹⁴¹

Zdravotní rada 25. ledna 1796 zveřejnila výsledky svého vyšetřování, které se týkaly mimo jiné i dětí pracujících v továrnách.

„1. Zdá se, že děti a ostatní pracující ve velkých bavlnářských továrnách, jsou zvláště náchylní k nákaze infekční horečkou; a že když infekci získají, je rychle rozšiřována...

2. Velké továrny jsou škodlivé pro ty, kteří v nich pracují, dokonce i když nepřevládá žádná konkrétní nemoc, a to z důvodu uzavřeného prostoru a oslabujících vlivů horkého a nečistého vzduchu a z potřeby aktivního pohybu, který je od přírody důležitý v dětství a mládí pro posílení organismu a pro přípravu na zaměstnání a povinnosti dospělosti.

3. Nevhodná práce v noci a zdlouhavá práce ve dne, s ohledem na děti, nejen snižuje budoucí naděje vzhledem k celkové hodnotě života a pracovitosti, a to narušováním síly a ničením životní energie budoucí generace, ale často povzbuzuje lenost, marnotratnost a rozmařilost rodičů, kteří se v rozporu se zákonem přírody živí útlakem svých dětí.

4. Zdá se, že děti zaměstnané v továrnách jsou zpravidla vyloučeny ze všech možností vzdělávat se a z morální a náboženské výchovy.

5. Z vynikajících předpisů, které existují v některých bavlnářských továrnách se zdá, že mnoho z těchto zel může být do značné míry odstraněno; ze zkušenosti vyplývá a jsme si jisti, že budeme mít podporu velkorysých vlastníků těchto továren v návrhu požadujícím parlamentní pomoc (když se zdá, že jiné metody neplní svůj účel) pro vytvoření obecného systému zákonů pro moudré, humánní a rovné řízení takovýchto zařízení.¹⁴²

140 PERCIVAL, Thomas: *The Works, Literary, Moral, Philosophical, and Medical, of Thomas Percival, M. D. To which are prefixed, Memoirs of his Life and Writings, and a Selection from his Literary Correspondence. Vol. I.*, 2. vyd. London, R. Cruttwell 1807. S. 257. „I. To obviate the generation of diseases. II. To prevent the spreading of them by contagion. III. To shorten the duration of existing diseases, and to mitigate their evils, by affording the necessary aids and comforts to those who labour under them.“

141 PERCIVAL, T.: *The Works, Literary, Moral, Philosophical, and Medical, of Thomas Percival, M. D. Vol. I.*, 1807. S. 257, 258.

142 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 10, 11. „1. It appears that children and others, who work in the large cotton factories, are peculiarly disposed to be affected by the contagion of fever; and that when such infection is received, it is rapidly propagated... 2. The large factories are generally injurious to those employed in them, even when no particular diseases

Není jasné, zda vyšetřování a doporučení *Manchester Board of Health* měla nějaké okamžité a konkrétní dopady na zlepšení situace farních učňů nebo obecněji továrních dětí, avšak jednalo se o významnou iniciativu a krok směrem k usměrnění dosud téměř neregulovaného zaměstnávání dětí v textilním průmyslu.¹⁴³ Významné bylo především upoutání pozornosti širší veřejnosti k důsledkům přetěžování pracujících dětí, velké kritice byla rovněž podrobena noční práce farních učňů a zásadní bylo vznesení požadavku legislativního zásahu ve prospěch továrních dětí.¹⁴⁴ Avšak v případě farních učňů se nejednalo o první snahu o zákonnou úpravu. Již dříve se ozývaly hlasy, i když spíše ojedinělé, volající po změně v zacházení s farními dětmi. Jejich cílem bylo zlepšit ubytovací podmínky farních učňů, jejich stravování a hygienu, poskytnout jim čas na odpočinek, zdravotní péči a v neposlední řadě vzdělání. Bylo upozorňováno na to, jaké dopady má současný systém na jejich zdraví a mravy a jaká rizika přináší pro celou společnost. Výsledky těchto snah však byly mizivé.¹⁴⁵

Přesto už v 18. století existovaly zákony týkající se farních učňů, respektive jejich poměru k mistrům. Brzy byla rozpoznána rizika vyplývající ze skutečnosti, že učni byli v podstatě vydáni na milost svým mistrům. Již roku 1747 vznikl zákon, který teoreticky poskytoval nápravu, jelikož se učni v případě špatného zacházení ze strany mistrů mohli obrátit na soud a být vyvázáni ze svého závazku. Podobně zákon z roku 1792 umožňoval v takovýchto případech uvalit pokutu do výše 10 liber, avšak riziko, že by se učni obrátili na soud nebylo vysoké.¹⁴⁶ Problematikou farních učňů se mimo to zabýval zákon z roku 1767, takzvaný *Hanway's act*. Jeho hlavním přínosem však bylo, že zavedl pravidelné platby pro opatrovníky dětí z chudobinců v Londýně a Westminsteru,

---

prevail, from the close confinement which is enjoined, and from the debilitating effects of hot or impure air, and from the want of the active exercises which nature points out as essential in childhood and youth, to invigorate the system, and to fit our species for the employments and the duties of manhood. 3.The untimely labour of the night, and the protracted labour of the day, with respect to children, not only tends to diminish future expectations, as to the general sum of life and industry, by impairing the strength, and destroying the vital stamina of the rising generation, but it too gives encouragement to idleness, extravagance, and profligacy in the parents, who contrary to the law of nature, subsist by the oppression of their children. 4.It appears that the children employed in factories, are generally debarred from opportunities of education, and from moral and religious instruction. 5.From the excellent regulations which subsist in several cotton factories, it appears that many of these evils may be in a considerable degree obviated; we are therefore warranted by experience, and are assured, we shall have the support of the liberal proprietors of these factories in proposing an application for parliamentary aid (if other methods appear not likely to effect the purpose) to establish a general system of laws for the wise, humane and equal government of all such works.“

143 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 14.

144 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 23.

145 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 11, 12.

146 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 149.

jimž byly svěřovány děti pod 6 let. Tito opatrovníci totiž mohli získat platbu od farnosti každý týden a byla-li jejich péče o dítě dobrá, získávali i roční prémii. Tím bylo dosaženo zlepšení zacházení s těmito dětmi a hlavně byla významně snížena jejich úmrtnost. Pokud jde o farní učně, zákon nařizoval farnostem, že napříště mohou dát děti do učení na 7 let nebo maximálně do jejich 21 let, a nikoli na delší dobu.¹⁴⁷ Učňovství trávající 7 let bylo zažitým zvykem, ale jak bylo ukázáno, učni byli nezřídka vázáni na podstatně delší dobu, a to ještě v polovině 19. století.

Zásadní a zřejmě nejznámější je zákon, který vznikl roku 1802 z podnětu sira Roberta Peela, jenž byl sám úspěšným továrníkem a zaměstnával poměrně velké množství farních učňů. V Peelových snahách navíc sehrála významnou roli i zmíněná *Manchester Board of Health*, jelikož její závěry a doporučení Peel nejen použil při vytváření návrhu zákona, ale využíval je i při projednávání návrhu britským parlamentem.¹⁴⁸ Tak byl roku 1802 téměř bez odporu schválen takzvaný *Health and Morals of Apprentices Act*, známý též jako Peelův nebo Učňovský zákon.

Ustanovení zákona se vztahovala na bavlnářské a vlnářské továrny ve Velké Británii a Irsku, které zaměstnávaly alespoň 3 farní učně nebo více než 20 osob, a určovala, že farní učni mohou pracovat nejvíce 12 hodin denně, přičemž do této doby nebyly zahrnuty přestávky na jídlo, dále jim až na výjimky byla zakázána noční práce a zákon stanovil povinnost poskytovat jim vzdělání ve čtení, psaní a počtech. Vzdělávání mělo probíhat každý pracovní den během prvních 4 let jejich závazku, vyučování se mělo počítat do pracovní doby a dále měla být zajištěna náboženská výchova, do kostela měli chodit alespoň jednou měsíčně.¹⁴⁹ Zákon předepisoval, že má být učňům jednou ročně poskytnuto dvoje nové oblečení, že dívky a chlapci mají být ubytováni v oddělených pokojích a že v jedné posteli mohou spát maximálně dva učni. Obecněji pak zákon nařizoval, aby v továrnách bylo dbáno na správnou ventilaci a aby byly dvakrát ročně čištěny.¹⁵⁰ Navíc zákon určil, že smírčí soudy mají jmenovat dvě osoby, soudce a případně anglikánského duchovního, které by navštěvovaly továrny a dohlížely na dodržování zákona, přičemž v případě jeho porušení mohl soud uvalit pokutu od 2 do 5 liber.¹⁵¹

147 WADE, John: *History of the Middle and Working Classes; with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles which Have Influenced the Past and Present Condition of the Industrious Orders*, 2. vyd. London, E. Wilson 1834. S. 81, 82.

148 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 23.

149 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 3.

150 WADE, J.: *History of the Middle and Working Classes*, 1834. S. 98.

151 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 16.

Historiky bývá zákon považován za první ze série takzvaných továrních zákonů, jelikož se jednalo o první zákonnou úpravu práce a pracovních podmínek v továrnách. Avšak vzhledem k jeho omezené účinnosti - přestože v preambuli bylo uvedeno, že se bude vztahovat na všechny továrny, ve kterých je zaměstnáno více než 20 osob, jeho nejdůležitější ustanovení se týkala jen farních učňů - bývá někdy označován spíše za rozšíření Alžbětinského chudinského zákona.¹⁵² V každém případě tento zákon nebyl příliš efektivní, a to kvůli nedostatečné úpravě jeho vymáhání. Zákon stanovoval, že smírčí soudy mají jmenovat dvě osoby, dva soudce, případně jednoho soudce a jednoho duchovního, kteří by dohlíželi na jeho dodržování. A v tomto byla zřejmě hlavní slabina Peelova zákona, jelikož výkon inspekcí záležel jen na soudcích a ti byli pouze tak aktivní, jak sami chtěli, bývali laxní a někdy svou službu zcela zanedbávali. Někteří z těchto inspektorů se sice snažili své povinnosti plnit, kontrolovat továrny a na nedostatky upozorňovat, avšak jejich metody někdy byly v podstatě amatérské. Tak například jeden z těchto inspektorů ve zprávě uvedl, že našel 16 učňů v ložnici, která dle jeho názoru dostačovala jen pro 8 osob, ale nezaznamenal rozměry této místnosti a oprávněnost jeho upozornění se tedy nedala určit.¹⁵³

I přesto, že někteří soudci vykonávali svou službu dobře a zákon měl údajně pozitivní dopady na některé továrny, byl špatně vymahatelný, v určitých oblastech zůstal zcela opomíjen, nebo se o jeho existenci ani nevědělo. Navíc se svou účinností omezoval pouze na farní učně. To vše nakonec vedlo k tomu, že se zákon stal mrtvou literou.¹⁵⁴ K tomu přispěl fakt, že od počátku 19. století byla praxe zaměstnávání farních učňů v továrnách na ústupu. To bylo způsobeno mimo jiné tím, že náklady na ubytování a výživu učňů se zvyšovaly a jejich zaměstnávání se již tolik nevyplácelo a hlavně tím, že díky parnímu stroji mohly být továrny stavěny v podstatě kdekoli, velké množství jich vznikalo ve městech a za prací v průmyslu se stěhovaly celé rodiny. Tak se stalo, že továrníci již neměli o zaměstnance nouzi a farní učni byli nahrazeni dětmi, jež žily se svými rodinami a byly považovány za svobodnou pracovní sílu.¹⁵⁵ V případě těchto dětí tak zaměstnavatelům odpadla povinnost starat se o jejich výživu, ubytování či vzdělávání. Navíc jejich práce nebyla regulována žádným existujícím zákonem.

---

152 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 16.

153 Tamtéž. S. 17, 18.

154 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 87.

155 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 17.

3 Dětská práce v průmyslu 1. poloviny 19. století – děti jako otroci, nebo svobodná pracovní síla?

Jak bylo řečeno, v prvních desetiletích 19. století začal upadat systém zaměstnávání farních učňů v anglickém průmyslu a ve větší míře byly zaměstnávány děti, které žily se svými rodinami v místě své práce. Bylo však také řečeno, že jediný zákon upravující dětskou práci v průmyslu, takzvaný *Health and Morals of Apprentices Act* nebo také Učňovský zákon z roku 1802, o jehož prosazení se zasloužil sir Robert Peel, se ve svých podstatných ustanoveních vztahoval pouze na farní učně. A tak, vzhledem k okolnostem, přišel Peel roku 1815 s dalším návrhem zákona, který se měl týkat i těch dětí v textilních továrnách, které pracovaly bez učňovského závazku.¹⁵⁶ Regulace továren státem však byla kontroverzní záležitostí a snaha zákon prosadit vedla k diskusím mimo jiné o tom, v jakém postavení se nacházely děti v továrnách zaměstnávané.

Sir Robert Peel vložil své vyjádření k této otázce do zápisů *Commons Committee* nebo též Peelova výboru, jež působil roku 1816 a měl na starosti první parlamentem iniciované vyšetřování stavu továrních dětí. „Nanejvýš úzkostlivě naléhám na tento výbor, protože pokud nebude přijat nějaký parlamentní zásah, přínosy Učňovského zákona budou brzy zcela ztraceny, praxe zaměstnávání farních učňů skončí, jejich místa budou zcela obsazena ostatními dětmi, mezi nimiž a jejich mistry pravděpodobně neexistuje žádná stálá smlouva a pro dobré zacházení s nimi zde nebude sebemenší zabezpečení. Pokud dříve byli farní učni považováni za hodné péče parlamentu, věřím, že neodepřete nechráněným dětem současnosti stejnou míru milosti, protože nemají žádné pány, kteří by byli povinni je podporovat v nemoci nebo v době nepříznivé obchodní situace.“¹⁵⁷

Odpůrci továrního zákonodárství se naopak nezřídka drželi tvrzení, dle kterého děti pracující v továrnách byly svobodnou pracovní silou, jelikož je nevázalo učňovství, dostávaly plat, byly pod ochranou svých rodičů a v případě špatného zacházení či jiných nepříznivých okolností mohly práci opustit. A v tomto smyslu byl kritizován i Peelův

---

156 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 4.

157 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament, for Imposing Certain Restrictions on Cotton Factories*, 1. vyd. London, Baldwin, Cradock, and Joy 1818. S. 2. „I most anxiously press upon the Committee, that unless some parliamentary interference takes place, the benefits of Apprentice Bill will soon be entirely lost, the practice of employing parish apprentices will cease, their places will be wholly supplied by other children, between whom and their masters no permanent contract is likely to exist, and for whose good treatment there will not be the slightest security. If parish apprentices were formerly deemed worthy of the care of parliament, I trust you will not withhold from the unprotected children of the present day an equal measure of mercy, as they have no masters who are obliged to support them in sickness, or during unfavourable period of trade.“

názor na tuto otázku. „Mladí lidé, pro jejichž ochranu je návrh zákona koncipován, jsou zde nějakým podivným omylem představováni jako opuštění a bez ochrany... Proč oplakávat beznadějný stav těch, kteří nikdy neopustili otcovský dům? Co je myšleno tím, že jsou děti vystaveny strádání bez ochrany, když jsou stále pod dohledem svých přírodních ochránců, mnozí z nich dokonce i v době, kdy se věnují práci? Jak to, že zde není „pro dobré zacházení s nimi sebemenší zabezpečení,“ když jejich vlastní rodiče nad nimi mají neustálý dozor a tak mohou zabránit jejich poškozování, nebo je okamžitě dostat mimo jeho vliv? Co z toho, že nemají pány „kteří by byli povinni je podporovat v nemoci nebo v době nepříznivé obchodní situace,“ když mají péči svých vlastních rodin, aby je opatrovaly v jednom a podporovaly v druhém?“¹⁵⁸ Legislativní opatření bylo v této souvislosti pokládáno za nepřipustný zásah proti společnosti, proti výrobě a obchodu i proti svobodě práce.¹⁵⁹ Přitom střety názorů ohledně nutnosti zákonné ochrany dětských pracovníků probíhaly i v dalších desetiletích 19. století.

Dne 16. března 1832 Michael Thomas Sadler, prosazovatel *Ten Hours Bill* neboli Desetihodinového zákona, v projevu v Dolní sněmovně hovořil o stavu továrních dětí. Ve své řeči zdůvodňoval stanovisko, dle kterého se ani dospělí nedají považovat za svobodnou pracovní sílu, natož pak děti, které tak musí být zákonem chráněny.¹⁶⁰ Tento názor zdůvodňoval řadou argumentů vyplývajících z různých informací o stavu továrních dětí, přičemž dospěl k závěru, stejně jako jiní podporovatelé *Ten Hours Bill*, že tyto děti jsou v postavení jako otroci a možná i horším. Téměř v závěru svého projevu řekl mimo jiné toto: „Omezili jste práci silného černocha na devět hodin; ale když navrhuji, že by práce mladých bílých otroků neměla překročit deset, návrh je považován za výstřední!... Pokud jde o otroka prohlásili [to jest vláda – pozn. aut.], že vyšetřování probíhalo dost dlouho a že nepotřebují další informace pro vydání zákona založeného na „věčných po-

---

158 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament*, 1818. S. 2, 3. „Here the young persons for whose protection the bill is framed are, through some strange mistake, represented to be forlorn and unprotected... Why bewail the forlorn state of those who have never felt their paternal home? What is meant by talking of children being exposed to hardships without protection, who are constantly under the eye of their natural guardians, many of them even during the time when they are engaged in labour? How is there "not the slightest security for their good treatment," when their own parents have the unceasing superintendence of them, and thus can either prevent injury, or instantly remove them beyond the reach of its influence? What though they have no masters "obliged to maintain them in sickness, or during unfavourable periods of trade," when they have the cares of their own families to cherish them in the one, and support them in the other?“

159 Tamtéž. S. 50.

160 *Factories Regulation Bill*. House of Commons Debates 16 March 1832 vol 11 cc 345. Rovněž viz SADLER, Michael Thomas: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832, on Moving the Second Reading of the Factories' Regulation Bill*, 3. vyd. London, Seeley and Son 1832. S. 8.

vinnostech, jež náboženství ukládá dle zákonů Božích.“ Taková jsou slova ušlechtilého ministra kolonií. Kéž by toto zdůvodnění a cítění bylo přeneseno na tyto chudé, utlačované děti, *otroky ve všem kromě jména*, které se nyní dožadují naší ochrany!¹⁶¹

Jsou zde tedy dva zcela rozdílné názory nejen na to, v jakém stavu byly pracující děti, ale na samotnou povahu dětské práce. Pro jejich posouzení je však třeba analyzovat míru a formu dětské práce v anglickém průmyslu 1. poloviny 19. století, pracovní podmínky zaměstnaných dětí, ale také jejich sociální poměry, zdravotní a morální stav a vzdělávací příležitosti. Nejprve však bude vhodné blíže určit příčiny přechodu od systému farních učňů k zaměstnávání dětí jakožto údajně svobodné pracovní síly.

3.1 Stěhování továren do měst a úpadek systému farních učňů

Od počátku 19. století se rozšiřovalo využívání parního stroje k pohonu textilních továren. Odpadla tak potřeba stavět je u dostatečně silných vodních toků a mohly být zřizovány ve městech. Jejich lokalizace byla nyní ovlivněna dostupnými zdroji uhlí a hlavně dostatkem pracovních sil, který vyřešil dlouholetý problém továren poháněných vodní silou a vedl k postupnému úpadku zaměstnávání farních učňů.¹⁶² To bylo omezováno od prvních let 19. století, v roce 1815 byl již pokles počtu farních učňů v textilních továrnách značný a roku 1830 přetrvávalo jen v některých venkovských zařízeních.¹⁶³ To ale platí jen pro textilní výrobu, například v kovovýrobě fungovala v poměrně velké míře praxe zaměstnávání farních učňů ještě ve 40. letech 19. století.¹⁶⁴

Díky přesunu továren do měst se shánění nových pracovníků značně zjednodušilo, i když ne pro všechny továrníky. Stále totiž existovaly i venkovské továrny, jejichž majitelé někdy přešli na jiný způsob, jak si obstarat zaměstnance. Například Samuel

---

161 SADLER, M. T.: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832*, 1832. S. 39, 40. „You have limited the labour of the robust negro to nine hours; but when I propose that the labour of the young white slave shall not exceed ten, the proposition is deemed extravagant!.. As regards the slave they have declared that inquiries have been pursued long enough, and that they need no further information to enable them to legislate on “the eternal obligations which religion founds upon the law of God.” Such are the words of the noble Secretary for the Colonies. Would that this reasoning and this feeling were transferred to these poor, oppressed children, slaves in all but name, who now demand our protection!“

162 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 40.

163 BOLIN-HORT, Per: *Bringing in the Inspector: the Framing and Enforcement of the Early Factory Legislation in Britain, 1825-1900* [online], 1996. Dostupné z: http://www.tema.liu.se/tema-b/publikationer/working-papers-on-childhood-and-the-study-of-children-aldre-serie/1.329242/1996_14.pdf. S. 12.

164 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 195, 196.

Oldknow, továrník z Melloru, zajišťoval otcům rodin práci mimo továrnu a tím je i s manželkami a potomky lákal k přestěhování, přičemž ženám a dětem pak poskytl práci ve své továrně.¹⁶⁵ Ale i do továren zřízených ve městech bylo z počátku nutné zaměstnance lákat, a to především vysokými mzdami. O tom hovořil i Thomas Yates, jeden ze svědků vypovídajících před tovární komisí roku 1833, když odpovídal na otázku, odkud přišli noví přadláci, zaměstnanci rozvíjejících se továren. „Velmi mnoho přišlo ze zemědělských oblastí; mnoho z Walesu, mnoho z Irska a ze Skotska. Lidé opouštěli jiná povolání a přicházeli příst kvůli vyšším mzdám.“¹⁶⁶

Přítom textilní výroba nebyla jediná, která lákala zaměstnance dobrými výdělky. V dalším z hlavních oborů první průmyslové revoluce, v těžbě uhlí, si mohly děti ve věku 10 až 14 let vydělat o 54 až 86 % více, než kolik činily průměrné dětské mzdy, a v jiných průmyslových oborech to bylo podobné.¹⁶⁷ To byla mocná pobídka, když ne pro samotné děti, tak pro jejich rodiče, kteří nejen nechávali zaměstnat své potomky, ale ještě na počátku 19. století mohli sami poměrně snadno získat práci v nových továrnách. Právě možnost lépe si vydělat přiměla mnoho lidí k přestěhování a změně povolání a průmyslová města, stejně jako průmyslová výroba samotná, se rozvíjela a rostla.

Dochází tedy nejen k rozšiřování průmyslové produkce jako takové, ale i k růstu měst jakožto výrobních center, přičemž jde o provázaný proces. Díky parnímu stroji byly továrny stavěny ve městech, protože v nich byl dostatek potenciálních zaměstnanců a díky úspěchům, které průmysl zažíval se lidé ve stále větší míře za továrnami stěhovali. Například v Manchesteru byla první továrna poháněná parní silou postavena Arkwrightem roku 1780, avšak roku 1800 zde takovýchto továren bylo již 50.¹⁶⁸ V jiných městech tomu bylo podobně, což se odráží v růstu počtu jejich obyvatel.

Jak bylo řečeno, období první průmyslové revoluce je ve Velké Británii rovněž obdobím populační exploze, ale nárůst počtu obyvatel v průmyslových městech se netýká jen změn v porodnosti a úmrtnosti, ale byl rovněž důsledkem stěhování obyvatelstva za průmyslovou výrobou. Gaskell na základě oficiálních sčítání uvádí, že v období mezi lety 1801 a 1831 vzrostl počet obyvatel Británie o 50 %, avšak v průmyslových městech

---

165 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 15.

166 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 169. „A good many from the agricultural parts; a many from Wales; a many from Ireland and from Scotland. People left other occupations and came to spinning for the sake of the high wages.“

167 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 71.

168 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 17.

a oblastech v průměru o 140 %. Jako příklad nárůstu počtu obyvatel průmyslových oblastí lze srovnat populační vývoj v Lancashire, jakožto centru bavlnářského průmyslu a v zemědělské oblasti Norfolk. Zatímco v Lancashire vzrostl počet obyvatel z 166 200 roku 1700 na 672 731 roku 1801 a poté dokonce na 1 335 800 roku 1831, v Norfolku se počet obyvatel zvýšil z 210 000 roku 1700 na 273 371 roku 1801 a na 390 000 roku 1831. Za stejné časové období v zemědělském Norfolku vzrostl počet obyvatel 1,75krát, v průmyslovém Lancashire 9krát.¹⁶⁹ Podobný, i když ne tak rapidní, byl populační nárůst i v jiných průmyslových oblastech, a to hlavně v souvislosti s rozvojem textilního průmyslu. Velké množství nových továren a zajímavá pracovní příležitost, především z hlediska platových podmínek, přiváděla za průmyslem lidi z celé země. Přitom továrny na počátku 19. století poskytovaly práci nejen dětem, i když zastoupení dětských zaměstnanců bylo převažující, ale i dospělým a zdálo se, že poptávka po nich dál poroste.

Je pravdou, že inovace ve spřádání vedly k poptávce po dospělých pracovnících, avšak většinu pracovních sil v továrnách stále tvořily děti a mládež. Zavádění nových strojů, jako zmíněného Cromptonova *mule*, vedlo k zaměstnávání dospělých mužů. Obsluha *mule* byla fyzicky velice náročná, a navíc vyžadovala kvalifikaci, přadlákem tedy mohl být jen silný, dospělý muž. Přičemž vzhledem k tomu, že roku 1811 fungovaly v bavlnářských centrech v okolí Manchesteru spřádací stroje se zhruba 4,66 miliony vřeten a z tohoto počtu tvořily 90 % vřeten na strojích *mule*, by se dalo předpokládat, že práce dospělých nahradí práci dětí.¹⁷⁰ To se však nestalo, děti pracovaly v továrnách dále a jejich počet se stále zvyšoval, jen se změnilo jejich pracovní zařazení. Starší stroje mohly děti obsluhovat samy, u těch novějších většinou asistovaly dospělým, i tak však byly nedílnou součástí výroby, bez jejich práce by se dospělý přadlák neobešel.¹⁷¹

Tak tomu bylo i u dalšího stroje, užívaného od počátku 19. století, a to u mechanického stavu. Na *power-looms* nebo také *steam-looms* malé děti samy tkát nemohly, a proto byly stroje obsluhovány převážně dívkami a mladými ženami zhruba ve věku 16 až 23 let.¹⁷² Ale s tím, jak se tyto stroje dále vyvíjely a tkadlec mohl obsluhovat více zařízení, byl potřeba větší počet asistentů pro přípravu člunků a čištění strojů a jako asistenti zde pracovaly děti. Podobně tomu bylo u dalších inovacích ve spřádání. Obecná

---

169 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 218, 220.

170 PAULINYI, A.: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 2002. S. 80.

171 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 8.

172 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 182.

tendence špěla ke zbabování se dospělých a také drahých přadláků, a proto se šířily snahy o vývoj a využívání automatického spřádacího stroje, takzvaného *self-actoru* nebo též *self-acting mule*. Jeho použití mělo za následek snižování počtu dospělých pracovníků, jelikož zde již nebyl přadlák potřeba, ale dětská práce zůstávala nezbytnou i u tohoto zařízení.¹⁷³ Je tedy nesnadné určit, zda technické inovace vedly k zaměstnávání vyššího počtu dětí a je třeba posuzovat jednotlivé obory činnosti samostatně.

V této souvislosti je zajímavý případ dětí pracujících v dolech. V textilní výrobě vedly první inovace k rozšíření práce dětí a také další zdokonalování ve zpracování textilních vláken s sebou mohlo přinášet větší potřebu dětské pracovní síly. V případě práce v dolech tomu bylo jinak. Počet dětí zaměstnaných v těžbě uhlí se na přelomu 18. a 19. století zvyšoval, už kvůli poptávce po této surovině.¹⁷⁴ Ale příčinou zde byl spíše nedostatek použitelných technických řešení. Děti byly v dolech zaměstnávány na místech, kam se potřebná technika nedostala. Pracovaly v nízkých a těsných podzemních chodbách a jejich úkolem bylo dopravovat uhlí na místa, kde již byla možnost využít jiný způsob dopravy.¹⁷⁵ Na druhou stranu dolování na místech, kam se mohly dostat jen děti, bylo v někdy nezamýšleným důsledkem zdokonalování bezpečnostních opatření. Roku 1815 sir Humphrey Davy a George Stephenson nezávisle na sobě přišli s bezpečnostním kahanem, který měl omezit riziko explozí v dolech, avšak jejich vynález vedl spíše k dalšímu zanedbávání ventilace v dolech a k dolování v místech, kde by se dříve horníci pracovat neodvážili. A právě na taková místa byly děti posílány.¹⁷⁶

Ať už bylo zaměstnávání dětí důsledkem technických inovací, nebo naopak jejich nedostatku, poptávka po dětské práci v průmyslu byla neutuchající. U dospělých tomu bylo jinak. V textilním průmyslu mohli v počátcích továrního systému i dospělí snadno získat práci a některé ze strojů dokonce museli obsluhovat dospělí, avšak potřeba dospělých pracovních sil začala klesat, jelikož místa pro ně určená byla brzy obsazena. O tom hovoří Richard Wilding, jeden ze svědků vypovídajících před tovární komisí roku 1833. „Nedostatek pracovníků vedl mistry k tomu, že dávali vysoké mzdy a to přimělo lidi, aby se přesouvali do těchto center strojů a přicházeli v houfech, ze všech povolání, a tak se v těchto sídlech shromáždilo velké množství dělníků. Lákání pokrač-

---

173 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 205.

174 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 331.

175 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 34.

176 PAULINYI, A.: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 2002. S. 159, 160.

čovalo až dokud se zde nenacházelo více pracovníků, než bylo potřeba a poté mistři začali jejich mzdy snižovat.“¹⁷⁷ Úpadek poptávky po dospělých v textilních továrnách potvrdil ve své výpovědi i Thomas Yates, když hovořil o tom, že v době vyšetřování, tedy roku 1833, již nebyli do továren přijímáni dělníci z jiných povolání a že je tomu již 15 až 20 let od doby, kdy začal příliv dospělých pracovníků do spřádání značně upadat.¹⁷⁸

V případě poptávky po dětské pracovní síle to však bylo jinak. Ještě v polovině 30. let 19. století se lze setkat s výzvami ke stěhování rodin s dětmi ze zemědělských oblastí za průmyslem, a to ve zprávě takzvané *Poor Law Commission*, tedy komise zabývající se prováděním a účinností chudinského zákona z roku 1834. „Vdovy s velkým počtem dětí, nebo řemeslníci jako ševci, krejčí, kováři a podobně, s velkými rodinami, to budou nejúspěšnější přistěhovalci. Dospělí muži nemohou získat potřebnou kvalifikaci pro lepší pracovní pozice v továrnách a pokud budou v továrnách vůbec zaměstnáni, pak se nedostanou výše než do rozvolňování a čištění vláken nebo nejlépe k mykání, což jsou podřadná a nejhůře placená zaměstnání na trhu pro dospělé pracovníky. Ženy možná najdou zaměstnání v továrnách, ale v každém případě je žádoucí, aby matka rodiny spíše zůstala doma a zajišťovala domácí pohodlí pro odpočinek... Řemeslníci, mechanici a vdovy, všichni s velkými rodinami, ti budou nejvíce žádáni.“¹⁷⁹

Děti jako pracovní síla tedy byly stále žádané, a to nejen v textilních továrnách, ale i v dalších průmyslových oborech. Navíc díky rozšíření využívání páry a následnému přesunu továren do měst, ze kterých se stávala velká průmyslová centra, již nebylo pro zaměstnavatele těžké dětské zaměstnance shánět. Avšak jaká byla míra dětské zaměstnanosti v průmyslu 1. poloviny 19. století? Kolik dětí bylo v hlavních výrobních oborech zaměstnáváno? Jaké pracovní pozice zastávaly a v čem jejich práce spočívala?

---

177 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I*, 1834. S. 171. „The deficiency of hands led the masters to give great wages, and that led the people to transport themselves to these depôts of machinery, and they came in flocks from all occupations, and thus great mass of operatives was assembled in these depôts. The temptation continued till there was a greater supply of labourers than was needed for the employ; then the masters began to drop their wages.“

178 Tamtéž. S. 169.

179 POOR LAW COMMISSIONERS: *First Annual Report of the Poor Law Commissioners for England and Wales*, 1836. S. 313. „Widows with large families of children, or handicraftsmen, such as shoemakers, tailors, blacksmiths, &c. &c., with large families, will be the most successful immigrants. Adult men could not acquire the requisite skill for the superior processes of the factories, and if employed in the mills at all, would not rise beyond the blowing-room, or, at farthest, the card-room, which are the inferior and worst paid occupations of adult labour in the trade. Women might find employ in the mills, but it is on all accounts desirable that the mother of the family should rather be advised to remain at home and provide domestic comforts for the rest... Handicraftsmen, mechanics, and widows, all with large families, will be much wanted.“

3.2 Míra a forma využívání dětské práce v anglickém průmyslu

Určení počtu dětí zaměstnaných v jednotlivých průmyslových oborech je úkolem nesnadným. Příčinou je nedostatek pramenů, neboť na počátku 19. století v Británii neproběhlo oficiální šetření, které by se zabývalo počtem pracujících v konkrétních povoláních. Z prvních desetiletí 19. století jsou k dispozici pouze údaje určující míru zaměstnanosti v zemědělství a průmyslu, obchodu a řemeslech, avšak v těchto šetřeních se nezjišťovala ani míra zaměstnanosti pouze v průmyslu, ani konkrétní zaměstnání. Navíc se nezkoumal věk lidí, kteří v těchto oblastech pracovali a míra využívání dětské práce se tedy nedá určit. Oficiální šetření v této otázce probíhala až od 30. let 19. století, ale ani ta nejsou zcela přesná a je tedy třeba spokojit se s odhady či prameny, které nejsou s to poskytnout obecné údaje a zaměřují se často jen na určitý obor a oblast.

Pokud jde o poměr počtu pracujících v zemědělství a v průmyslu, obchodu a řemeslech, pro ilustraci rozvoje průmyslu, respektive růstu počtu zaměstnaných ve výrobě, a pro opětovné doložení ohromujícího populačního růstu, kterým Británie prošla, lze uvést výsledky sčítání obyvatel z let 1801 a 1831. Dle šetření, které proběhlo roku 1801 bylo z 8 331 434 obyvatel Anglie zaměstnáno v zemědělství 1 524 227 osob a ve výrobě, obchodu a řemeslech pracovalo 1 789 531 obyvatel.¹⁸⁰ Pro Velkou Británii je udáván počet obyvatelstva na 10 942 646, přičemž zemědělství zaměstnávalo 2 135 805 osob a ve výrobě, obchodu a řemeslech pracovalo 2 136 726 obyvatel.¹⁸¹ K roku 1831 je počet obyvatel Velké Británie stanoven na 16 539 318 a pro jednotlivé obory je nyní udáván nikoli počet osob, ale počet rodin v nich zaměstnaných.¹⁸² Tak bylo roku 1831 v zemědělství zaměstnáno 961 134 rodin a v obchodu, výrobě a řemeslech 1 434 873 rodin.¹⁸³ Pro samotnou Anglii je pak udáváno 13 091 005 obyvatel, přičemž v zemědělství

180 CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Forty-first Year of His Majesty King George III. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof, Part I. England and Wales.* Ordered to be printed 21st December 1801. S. 451.

181 CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Forty-first Year of His Majesty King George III. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof. Part I. England and Wales.* Ordered to be printed 21st December 1801, *Part II. Scotland.* Ordered to be printed 9th June 1802. Summary of Enumeration.

182 Průměrná velikost rodiny byla stanovena na 4,8 členů. Udávání počtu rodin však plně nevystihuje míru zastoupení pracovníků v jednotlivých oborech, protože samozřejmě nemusela být zaměstnána celá rodina. CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Eleventh Year of the Reign of His Majesty King George IV. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof. Enumeration Abstract, Vol. I.* Ordered, by the House of Commons, to be Printed 2. April 1833. S. IX.

183 CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the*

bylo zaměstnáno 761 348 rodin a v obchodu, průmyslu a řemeslech 1 182 912 rodin.¹⁸⁴ Podrobnější zkoumání těchto dat není nutné, jelikož nevyovídají nic o konkrétních průmyslových oborech ani o zaměstnanosti dětí jak celkové, tak v jednotlivých povoláních.

Celková míra dětské zaměstnanosti ve výrobě, nikoli pouze v průmyslové výrobě, však může být alespoň zhruba určena z údajů získaných v rámci sčítání lidu roku 1841, k dispozici zde totiž je určení počtu zaměstnaných ve věku pod 20 let. Například v takzvaných továrních zákonech jsou však za děti a mládež považovány osoby do 18 let, je tedy třeba počítat s tím, že určitou část z osob do 20 let pracujících ve výrobě nelze pokládat za dětské pracovníky. Tak bylo pro rok 1841 stanoveno, že v britské výrobě pracovalo 1 140 906 lidí, z nichž 315 595 spadalo do věkové kategorie do 20 let. Pouze v Anglii a Walesu pak ve výrobě pracovalo 252 354 osob pod 20 let, přičemž z tohoto počtu bylo 130 443 chlapců a 121 911 dívek¹⁸⁵.

Jak bylo řečeno, pro počátek 19. století je v otázce počtu dětí zaměstnaných v jednotlivých průmyslových odvětvích třeba spokojit se s neoficiálními prameny, přičemž nejvíce údajů je dostupných pro textilní průmysl. Příčinou je nejen jeho důležitost jakožto jednoho z hlavních oborů první průmyslové revoluce, ale i značná pozornost, která mu byla věnována v souvislosti se zákonnými úpravami, ke kterým v textilní produkci docházelo na rozdíl od jiných výrobních odvětví.

3.2.1 Textilní průmysl

Pokud jde o textilní průmysl, či spíše jeho hlavní odvětví, to jest bavlnářství, lze i zde pouze zhruba určit míru dětské zaměstnanosti na počátku 19. století. Jak již bylo uvedeno, roku 1788 byl počet dětí zaměstnaných ve 142 továrnách, konkrétněji v přádelnách, ve Velké Británii stanoven na 53 000, přičemž dospělých mužů v těchto zařízeních pracovalo 26 000 a žen 31 000.¹⁸⁶ To znamená, že dětská pracovní síla představovala 48,2 % zaměstnanců textilních továren, dospělí muži pak tvořili 23,6 %

Eleventh Year of the Reign of His Majesty King George IV. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof. Enumeration Abstract. Vol. I., 1833. S. XII.

184 CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Eleventh Year of the Reign of His Majesty King George IV. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof. Enumeration Abstract. Vol. II. Ordered, by the House of Commons, to be Printed 2. April 1833. S. 832.*

185 CENSUS OFFICE - GILBERT, James: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland, from the Abstract of the Population Commissioners. By Command of Her Majesty.* London, James Gilbert 1844. S. 18.

186 AIKIN, J.: *A Description of the Country from Thirty to Forty Miles Round Manchester, 1795. S. 179.*

a ženy 28,2 % zaměstnanců těchto zařízení. Přitom například Gaskell udává, že na počátku 19. století, tedy v době úpadku systému zaměstnávání farních učňů, se proporce dětí zaměstnaných v textilní výrobě vzhledem k počtu dospělých příliš nezměnila.¹⁸⁷ To dokládá na údajích pro Skotsko, kde roku 1816 z 10 000 zaměstnanců bavlnářských továren tvořily děti a mládež pod 18 let 44 % pracovníků. K podobným závěrům došel také v případě Manchesteru. V tomto centru textilního průmyslu bylo dle Gaskella roku 1816 ve 48 bavlnářských továrnách zaměstnáno 12 940 lidí, z toho 6 253 dětí a mladých osob pod 18 let,¹⁸⁸ to znamená, že děti tvořily 48,3 % zaměstnanců těchto zařízení a proporce dětí pracujících v textilních továrnách se v letech 1788 až 1816 opravdu příliš nezměnila a je možné ji stanovit zhruba na 48 %.

Pokud však jde o určení celkového počtu zaměstnanců textilního průmyslu, jak dospělých, tak dětí, situace je složitější. Roku 1818 bylo o tomto tématu pojednáváno během debaty o novém návrhu továrního zákona v Dolní sněmovně takto: „Továrny byly zakládány ve velkých městech a jejich vlastníci využili všechny jejich chudé obyvatele. Jen v samotném Manchesteru bylo v továrnách na zpracování bavlny zaměstnáno 20 000 osob a v celé Anglii asi třikrát tolik.“¹⁸⁹ Avšak toto stanovení počtu zaměstnanců textilních továren se zdá nedostatečné. Není možno ověřit, jak byl udáván počet pracovních sil stanoven a je zde několik skutečností, které tento údaj zpochybňují. Jak bylo uvedeno, už pro rok 1788 je udáváno 110 000 zaměstnanců továren zpracovávajících bavlnu, kterých v tomto roce údajně fungovalo v Anglii a Skotsku zhruba 143, avšak již na konci 18. století mělo být v Británii asi 900 bavlnářských továren.¹⁹⁰ Baines došel vzhledem k množství vyprodukované příze k závěru, že roku 1817 bylo jen ve spřádání zaměstnáno 110 763 lidí.¹⁹¹ Zdá se tedy, že údaj uvedený během jednání parlamentu, tedy 60 000 zaměstnanců bavlnářských továren v Anglii, je podhodnocený.

Přesnější údaje je možno získat pro 30. léta 19. století, a to díky parlamentnímu vyšetřování, které proběhlo v souvislosti s návrhem továrního zákona z roku 1833, ale také díky údajům, jež poskytovali inspektoři jmenovaní na základě tohoto továrního zá-

---

187 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 181.

188 Tamtéž. S. 182.

189 *Cotton Factories Bill*. House of Commons Debates 19 February 1818 vol 37 cc 559. „Manufactories were established in large towns, and the proprietors availed themselves of all the poor population of those towns. In Manchester alone 20,000 persons were employed in the cotton manufactories, and in the whole of England about three times that number.“

190 RULE, J.: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1981. S. 30.

191 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 369.

kona. Pro 30. léta je tak k dispozici poměrně velké množství dat týkajících se textilního průmyslu, avšak ani zde se nejedná o absolutní čísla, jelikož komisaři a inspektoři často nezískali informace ze všech továren v zemi. Proto jsou někdy uváděny výsledky jen pro určité oblasti či města a hodnocen je spíše poměr zaměstnávaných dětí vůči dospělým. Zajímavý údaj ilustrující rozvoj bavlnářství poskytuje Baines, když uvádí, že na tento obor bylo roku 1760 vázáno 40 000 lidí, přičemž se nemyslí jen počet pracujících, nýbrž i členů jejich rodin a potažmo všech, kteří díky bavlnářství získávali živobytí, kdežto ve 30. letech 19. století tento obor podporoval 1,5 milionu obyvatel Británie.¹⁹²

Co se týče počtu zaměstnanců textilního průmyslu, pro rok 1832 je pro Manchester udáváno 20 585 zaměstnanců jen v továrnách zpracovávajících bavlnu. Je však třeba brát tento celkový počet spíše jako přibližný, jelikož údaje získané komisaři vyšetřujícími stav dětí pracujících v továrnách nemusí být úplné, důležitý je zde poměr dětských zaměstnanců vůči dospělým. Z těchto 20 585 pracovníků bylo pod 18 let 8 189, což představuje 39,8 %. Podobně pro další středisko bavlnářského průmyslu, město Stockport, je udáváno 8 396 zaměstnanců továren zpracovávajících bavlnu, přitom z tohoto počtu 3 270 osob, tedy 38,9 % bylo pod 18 let.^{193 194}

Hodnotným pramenem pro určení podílu dětí zaměstnaných v textilním průmyslu jsou tabulky sestavené na základě zjištění továrních komisařů Dr. Jamesem Mitchelllem, jež tvoří součást *Supplementary Report of the Factories Inquiry Commission*, tedy Doplňující zprávy tovární vyšetřovací komise.¹⁹⁵ Je ale třeba znovu upozornit, že ani zde se nejedná o absolutní čísla, jelikož údaje byly získávány od továrníků formou dotazníků, avšak ne všichni na tyto dotazníky odpověděli a někteří zodpověděli jen některé jejich části. Autor těchto tabulek je však přesvědčen, že získaná data představují reprezentativní vzorek, tedy že vystihují celkový stav vzhledem k podílu zaměstnaných v rámci jednotlivých věkových skupin.¹⁹⁶

---

192 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 360.

193 PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part II. 1832. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1833. S. 103.

194 Tabulka k počtu zaměstnanců v bavlnářství v některých městech k roku 1832 viz Přílohu č. 1, Tabulka 2.

195 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report of the Central Board of H. Maj. Commissioners Appointed to Collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of Their Labour. Part I.* Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 25 March 1834.

196 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 20.

Roku 1833 pracovalo v bavlnářských továrnách v Lancashire 61,3 % osob pod 21 let, nikoli tedy pod 18 let jako v údajích uváděných výše, ovšem ve věku do 16 let se jednalo o 35,4 %.¹⁹⁷ Důležité však je, že z Mitchellových tabulek lze získat informace nejen pro bavlnářství, ale i pro jiné oblasti textilního průmyslu.¹⁹⁸ V továrnách zpracovávajících vlnu v oblasti severní Anglie, přičemž většina údajů byla získána od továrníků z West Ridding v Yorkshire, představovaly osoby do 21 let 56,2 % a osoby do 16 let 35,9 % zaměstnanců. V západní Anglii byl vlnářský průmysl soustředěn hlavně do oblasti Gloucestershire, kde pracovníci do 21 let tvořili 52,3 % a do 16 let 34,8 % zaměstnanců vlnářských továren, dále Somersetshire, kde jsou pro tyto věkové kategorie hodnoty 50,1 % a 30,6 % a ve Wiltshire s hodnotami 48,2 % a 31,7 %.¹⁹⁹

Co se týče továren zpracovávajících len, Mitchell předkládá údaje pouze pro Leeds, kde roku 1833 pracovalo 71,1 % osob pod 21 let a 44,1 % osob pod 16 let.²⁰⁰ Porter došel k tomu, že v tomto typu textilních továren představovaly roku 1835 osoby pod 18 let průměrně 52 % zaměstnanců, přičemž jeho údaje se vztahují na továrny v celé Británii.²⁰¹ V případě zpracování hedvábí je pak upozorňováno, že podíl malých dětí zaměstnaných v tomto oboru byl zvláště vysoký a dle některých údajů nejvyšší ze všech odvětví průmyslové textilní výroby. V továrnách zpracovávajících hedvábí tvořily děti pod 16 let někdy údajně více než 80 % pracovníků, ale přesto se na toto odvětví plně nevztahoval tovární zákon z roku 1833, který určoval minimální věk pro zaměstnání dětí v továrnách a omezoval jejich pracovní dobu.²⁰² Dle Mitchella v továrnách na skaní hedvábí v Derbyshire představovaly osoby pod 21 let 62,8 % a osoby pod 16 let 38,9 % zaměstnanců, v Somersetshire tyto věkové kategorie tvořily 71,9 % a 46,7 % zaměstnaných a konečně v hrabstvích Norfolk, Suffolk a Essex tvořily pracovníci pod 21 let dokonce 88,9 % a ti pod 16 let 60,1 % zaměstnaných.²⁰³ Tím je i z údajů poskytnutých továrními komisaři potvrzeno, že ve zpracování hedvábí byl podíl dětských pracovníků v některých oblastech skutečně vyšší než v dalších oborech textilní výroby.

---

197 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 33.

198 Tabulky k počtu zaměstnanců dle věku v textilních továrnách k roku 1833 viz Přílohu 1, Tabulky 3-6.

199 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 34.

200 Tamtéž.

201 PORTER, George Richardson: *The Progress of the Nation, in Its Various Social and Economical Relations, from the Beginning of the Nineteenth Century to the Present Time. Sections I. And II. Population and Production*, 1. vyd. London, Charles Knight & Co. 1836. S. 272.

202 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 104, 105.

203 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 35, 36.

Dle údajů předložených tovární komisí roku 1833 tvořily osoby pod 21 let více než polovinu zaměstnanců továren, a to ve všech odvětvích textilní výroby. V letech 1788 a 1816 bylo zastoupení osob pod 18 let v bavlnářských továrnách opakovaně stanoveno na zhruba 48 %. Je tak možné tvrdit, že až do poloviny 30. let 19. století byl podíl dětské pracovní síly v továrnách poměrně stabilní a děti a mládež tvořily, až na některé výjimky, necelou polovinu zaměstnanců textilních továren. Podobný odhad lze pak nalézt i u Baines, jenž rovněž udává, že mládež tvoří téměř polovinu pracovních sil v továrnách,²⁰⁴ či později u Thompsona, který uvádí, že na počátku 30. let 19. století tvořily osoby pod 21 let zhruba třetinu až polovinu zaměstnanců bavlnářských továren, přičemž ve vlnářství bylo zastoupení pracovníků této věkové kategorie ještě vyšší.²⁰⁵

Bylo by vhodné stanovit celkový počet textilních továren a jejich zaměstnanců a tím i počet dětí v nich pracujících. Robert Hyde Greg, syn zmíněného Samuela Grega, zakladatele Quarry Bank Mill, se v době agitace za prosazení *Ten Hours Bill* pokusil určit celkové množství továren, které měl zákon zasáhnout a pro rok 1835 stanovil počet bavlnářských továren na 1 250, vlnářských na 1 315, zařízení zpracovávajících len na 352 a těch pracujících s hedvábím na 237, celkově tedy 3 154 továren.²⁰⁶ Pokud jde o počet pracovníků těchto továren, na základě údajů poskytnutých továrními inspektory Ure určil počet pracovníků na 344 623, přitom dospělých z nich bylo 191 671, děti a mladých osob 152 952, to jest 44,4 %.²⁰⁷ Problém je ale v tom, že údaje získané továrními inspektory nebyly úplně a autoři, kteří z nich vycházejí sami vypočítávají data pro Velkou Británii, takže se jimi vytvořené výpočty mohou lišit jak vzájemně, tak od dat předkládaných některými oficiálními prameny. V tomto ohledu lze jako příklad uvést výsledky statistického šetření pro rok 1834, dle kterých v britských továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, len a hedvábí pracovalo 355 373 osob, z toho 164 663 pracovníků, to jest 46,3 %, představovaly osoby pod 18 let. Pouze v Anglii pak bylo v textilních továrnách zaměstnáno 293 693 osob, z toho 46,7 % pod 18 let.^{208 209}

204 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 435.

205 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 308.

206 GREG, R. H.: *The Factory Question, Considered in Relation to Its Effects on the Health and Morals of Those Employed in Factories and the "Ten Hours Bill" in Relation to Its Effects upon the Manufactures of England*, 1. vyd. London, James Ridgway and Sons 1837. S. 78.

207 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 481. THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 308.

208 PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part IV. 1834*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1835. S. 380, 381.

209 Tabulka k počtu textilních továren a jejich zaměstnanců k roku 1834 viz Přílohu č.1 – Tabulka 7.

Stejně například Baines udává počet zaměstnanců přádelen a tkalcoven bavlny v Británii dosahující 237 000 osob,²¹⁰ ačkoli Ure hovoří v případě bavlnářství o 222 580 zaměstnanců továren.²¹¹ Zmíněné statistické šetření pro rok 1834 udává, že v samotném bavlnářství pracovalo 220 134 lidí, z toho v Anglii 182 092 osob, z nichž 70 904 bylo ve věku do 18 let,²¹² zatímco zpráva tovární komise z roku 1834 uvádí jako celkový počet pracovníků v anglických bavlnářských továrnách hodnotu 212 800 osob, přičemž ne méně než 86 623 z nich bylo pod 18 let.²¹³ Je tedy vidět, že jednotlivé prameny se v této otázce neshodují, avšak rozdíly, jak v celkových počtech zaměstnanců, tak i v podílu zastoupení dětí, nejsou výrazné a pro účely této práce jsou tyto údaje dostačující.

Avšak je zde skutečnost, kterou je třeba mít na paměti. Pokud je totiž udáváno, že v textilních továrnách Velké Británie pracovalo zhruba 350 000 zaměstnanců, pak v tomto počtu nejsou zahrnuty některé obory textilního průmyslu, jako například bělení, barvení či potiskování. U těch je získání přesných informací pro 30. léta 19. století opět problematické, neboť tyto obory nespádaly pod účinnost továrního zákona a jejich stav proto nebyl podrobně zkoumán. Přitom jen v potiskování textilií bylo dle Baines roku 1835 zaměstnáno dalších zhruba 45 000 osob, neurčuje však, jakou část z tohoto počtu představovaly děti a mládež.²¹⁴ Roku 1843 však bylo v potiskování pouze v Lancashire, Cheshire a Derbyshire zaměstnáno 10 788 osob pod 18 let.²¹⁵

Ve vývoji zastoupení dětské práce v anglickém textilním průmyslu však ve 30. letech došlo k zajímavé změně. Poté, co vešel v platnost tovární zákon z roku 1833, se začal výrazně snižovat počet nejmladších zaměstnávaných dětí, tedy těch od 9 do 13 let. Tento zákon totiž určoval minimální věk pro zaměstnání dětí v textilních továrnách na 9 let, vyžadoval lékařské osvědčení o věku zaměstnaných dětí, pro které ve věku 9 až 13 let určoval maximální pracovní dobu na 8 hodin denně či 48 hodin týdně a u této věkové kategorie předepisoval vzdělávací povinnost.²¹⁶ Vzhledem k tomu, že dodržování zákona, ale i kontrolování jeho účinnosti továrními inspektory, mohlo továrníkům přinášet určité těžkosti, začali omezovat využívání práce nejmladších dětí ve svých továrnách. Tuto chybějící pracovní sílu pak nahrazovali větším využíváním strojů či za-

210 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 396.

211 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 481.

212 PORTER, G. R.: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c., Part IV. 1834*, 1835. S. 386.

213 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 119.

214 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 396.

215 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 124.

216 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 15, 16.

městnáváním osob ve věku 13 až 18 let, tedy skupiny, jež byla zákonem z roku 1833 poprvé vyčleněna a označena jako *young persons*, tedy mládež či mladí lidé a nikoli děti. Zaměstnanci v této věkové kategorii mohli pracovat 12 hodin denně, což byla obvyklá pracovní doba, a mimo jiné se na ně také nevztahovala vzdělávací povinnost.²¹⁷

Tak bylo roku 1835 v anglických továrnách zpracovávajících bavlnu zaměstnáváno zhruba 13,4 % dětí pod 13 let, avšak roku 1838 již jen 3,3 % a roku 1839 zaměstnávalo děti pod 13 let jen 48 % továren v Lancashire.²¹⁸ Chapman udává, že roku 1835 bylo v bavlnářských továrnách ve Velké Británii zaměstnáno 28 700 dětí ve věku do 13 let, avšak roku 1838 to bylo již pouze 12 300 dětí v této věkové kategorii.²¹⁹ Někteří továrníci přitom na těžkosti spojené s vykonáváním továrního zákona z roku 1833 reagovali velmi silně. Například Henry Ashworth, majitel továrny na zpracování bavlny, jenž je v pramenech často dáván za vzor jakožto jeden z humánních továrníků, byl roku 1837 odsouzen a pravděpodobně potrestán pokutou za triviální přestupek proti továrnímu zákonu, na což reagoval tím, že propustil téměř všechny dětské zaměstnance a ještě roku 1840 zaměstnával necelou polovinu z dřívějšího počtu dětí pod 13 let.²²⁰

Ve 40. letech 19. století se počet zaměstnaných dětí pod 13 let začal opět zvyšovat a roku 1850 tvořily tyto děti asi 6,1 % pracovních sil v textilních továrnách.²²¹ Tovární zákon z roku 1844 totiž přinesl určitá zjednodušení některých ustanovení týkajících se nejmladších dětí. Avšak hlavním důvodem byl zřejmě fakt, že si továrníci uvědomili, že pokud nebudou zaměstnávat děti pod 13 let, nebudou mít dostatek kvalifikovaných pracovníků ve věku nad 13 let.²²² To samozřejmě mohlo, už vzhledem k podílu pracovníků v této věkové kategorii, zproblematizovat chod výroby, a proto se majitelé továren vrátili k zažité praxi trénování pracovních sil od co nejnižšího věku, to jest, dle nového továrního zákona z roku 1844, od 8 let. Podíl zaměstnáváných dětí v této věkové kategorii se však již nikdy nevrátil na úroveň z doby před rokem 1833.²²³

Co se pak týče počtu zaměstnanců textilního průmyslu na přelomu 30. a 40. let 19. století, lord Ashley, jeden z prosazovatelů továrního zákonodárství, uvedl ve svém

---

217 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 21, 22.

218 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 35, 39.

219 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 92.

220 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 33.

221 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 110.

222 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 93.

223 Tamtéž.

projevu z roku 1844, že v britských továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, len a hedvábí pracovalo roku 1839 celkem 419 590 osob, z nichž 192 887, tedy asi 46 %, bylo ve věku pod 18 let.²²⁴ Roku 1847, tedy v době schválení Desetihodinového zákona, bylo v textilním průmyslu Velké Británie zaměstnáno 544 876 osob.²²⁵ Sčítání lidu roku 1851, tedy na konci sledovaného období, poté ukázalo, že ve zpracování bavlny, vlny, lnu a hedvábí bylo zaměstnáno 956 770 osob.²²⁶ V tomto počtu jsou však zahrnuti i zaměstnanci oborů, které v některých starších šetřeních nebyly zkoumány, jako barvení či potiskování látek. I přes takto vzniklé nesrovnalosti je sčítání lidu z roku 1851 velmi hodnotným pramenem, jelikož jde o první oficiální šetření tohoto druhu, jenž určuje i konkrétní počty zaměstnaných v jednotlivých povoláních.

Byl tedy stanoven počet zaměstnanců textilních továren, přičemž děti a mládež tvořily necelou polovinu z nich. Nyní je třeba určit, jaké pracovní pozice byly dětmi obsazovány, jaké konkrétní činnosti takzvané tovární děti vykonávaly. Ve 2. polovině 18. století, v době zavádění továrního systému a užívání prvních mechanických zařízení pro předení, děti samostatně obsluhovaly spřádací stroje, to jest Arkwrightovy *waterframe* neboli vodní stávky a Hargreavesovy stroje zvané *jenny*. Podobně tomu bylo u další inovace, u prstencového spřádacího stroje *throstle*, jenž byl zdokonalením původního *waterframe*, který postupně nahradil. Toto zařízení však nebývalo obsluhováno mladšími dětmi, nýbrž spíše mládeží zhruba od 15 let,²²⁷ nebo, jak uvádí jeden z továrních komisařů Edward Carleton Tufnell, dokonce od 16 či 17 let.²²⁸

Na přelomu 18. a 19. století pak byly do výroby hromadně zaváděny Cromptonovy spřádací stroje *mule*, které postupně ve strojním předení převládly. Tato zařízení mohla mít několik set a později i tisíc vřeten a s jejich počtem rostla i velikost stroje, přičemž jeho obsluha pak vyžadovala nejen kvalifikaci, ale i značnou fyzickou sílu. Při práci na poloautomatických *mule* musel přadlák pohybovat vozíkem s vřeteny, přičemž ten mohl dosahovat hmotnosti několika set kilogramů.²²⁹ Bylo tedy vyloučeno, aby tyto

---

224 *Hours of Labour in Factories*. House of Commons Debates 15 March 1844 vol 73 cc 1077.

225 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 36.

226 CENSUS OFFICE: *The Census of Great Britain in 1851; Comprising an Account of the Numbers and Distribution of the People, Their Ages, Conjugal Condition, Occupations and Birthplace. Reprinted, in a Condensed Form, from the Official Returns and Tables*, 1. vyd. London, Longman, Brown, Green, and Longmans 1854. S. 72.

227 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 362.

228 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 200.

229 PAULINYI, A.: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 2002. S. 79, 80.

stroje děti obsluhovaly samostatně a přadlákem mohl být pouze dospělý muž, který však měl k ruce dětské asistenty. Pro 30. léta 19. století pak komisař Tufnell udává, že 9/10 dětí v bavlnářských továrnách bylo zaměstnáno právě u těchto strojů.²³⁰

Tito mladí asistenti přadláků na *mule* vykonávali dvě základní činnosti, lze zde tedy rozlišit dvě skupiny dětských pracovníků. Prvními byli takzvaní *piecers*, to jest vazači nebo též příkrucovači.²³¹ „Práce příkrucovače... nespočívá v ničem jiném, než ve spojování přízí, které byly přetrženy během procesu protahování na *mule*. To se děje, když je vozík blízko u stávku [to jest u průtažného ústrojí – pozn. aut.] a čas na odpočinek zde je, zatímco se vozík pohybuje dopředu či dozadu.“²³² ²³³ Přitom toto napojování děti prováděly jakýmsi kroucením přetržených vláken mezi prsty, odtud tedy starší český název příkrucovač. Někdy bývá rozlišováno mezi velkými příkrucovači neboli *big piecers*, kteří byli ve věku nad 16 let a tuto práci vykonávali dokud se nemohli stát přadláky, a středními příkrucovači, takzvanými *middle piecers*, což byly většinou děti od 12 do 15 let.²³⁴ Tuto práci však mohly zastávat i nejmladší děti, které byly v továrnách zaměstnávány, tedy i ty mladší než 10 let, přičemž někteří zaměstnavatelé byli přesvědčeni, že právě nejmladší děti byly pro tuto práci nejvhodnější.²³⁵

Přadlákovi asistoval jeden až deset příkrucovačů, v závislosti na velikosti stroje, respektive na počtu vřeten, jenž se pohyboval nejčastěji mezi 250 a 1000, při obsluze dvou *mules* současně se tedy jednalo o 500 až 2000 vřeten, která musela být dětmi kontrolována.²³⁶ Hlavně v bavlnářství bylo možno většinu dětských zaměstnanců nalézt právě na této pracovní pozici. Ure uvádí, že jako *piecers* pracovaly 3/4 dětí zaměstnaných v tomto odvětví průmyslové textilní výroby.²³⁷ K roku 1833 je pak udáváno, že v 19 přádelnách jemné bavlněné příze v Manchesteru bylo zaměstnáno 837 dospělých přadláků, kterým asistovalo 3 233 chlapců a dívek zaměstnaných jako příkrucovači.²³⁸

---

230 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 200.

231 ENGELS, Bedřich: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1. vyd. Praha, Svoboda 1950. S. 135.

232 TAYLOR, William Cooke: *Factories and the Factory System: From Parliamentary Documents and Personal Examination*, 1. vyd. London, Jeremiah How 1844. S. 25. „The labour of the piecer is... nothing more than to reunite yarns which have been broken during the process of stretching by the mule. This is done when the carriage is close to the frame, and there is a space for rest while the carriage traverses backwards and forwards.“

233 Vyobrazení příkrucovačů pracujících v přádelnách bavlny viz Přílohu č. 2 – Vyobrazení 1, 2.

234 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 164.

235 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part II.*, 1834. S. C1, 79.

236 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 317.

237 Tamtéž. S. 309.

238 TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 73.

Termínem *piecers* však nebyly označovány jen děti pracující na *mule*, ale někdy také ty asistující při obsluze předpřádacích strojů, jako byl například ve vlnářství využívaný *slubbing-billy*, i když zde se lze častěji setkat s označením *pieceners*. Práce těchto dětských pracovníků pak spočívala v doplňování materiálu do předpřádacího stroje. Děti odebíraly mykané prameny z mykacího stroje a pečlivě je napojovaly na ty, které již byly zpracovávány předpřádacím strojem a v podstatě tedy spojovaly konce přidávaného materiálu s tím, který již v zařízení byl, a to opět jakýmsi kroucením v dlaních. Přitom jeden dospělý obsluhující předpřádací stroj míval k dispozici čtyři tyto mladé pomocníky.²³⁹ Na této pozici pak byly zaměstnávány i děti mladší než 10 let, tedy nejmladší děti pracující v textilních továrnách.²⁴⁰

Druhou skupinou dětí zaměstnaných jako asistenti přádláků byly *scavengers*, někdy označovaní i jako *cleaners*, tedy zametači nebo též čističi. Ti měli na starost udržovat stroje dostatečně čisté a opět se jednalo o práci vykonávanou nejmladšími a nejmenšími dětmi.²⁴¹ ²⁴² Její podstata spočívala ve vymetání odpadu a prachu z textilních vláken zpod spřádacích strojů, pod které tito zametači museli lézt, přičemž tuto činnost prováděli v pravidelných, poměrně krátkých intervalech, tedy když byly stroje v chodu. Práci zametače vykonávalo buď dítě zaměstnané pouze za tímto účelem, nebo jeden z příkrucovačů, a to v závislosti na tom, jaký druh příze byl produkován. Při spřádání jemné příze totiž vznikalo podstatně menší množství prachu než při výrobě hrubší příze, a proto nebylo třeba vymetat tento odpad příliš často.²⁴³ Na čištění strojů jako takovém, na jejich promazávání a údržbě se pak podíleli nejen tito zametači, ale i příkrucovači, stejně jako děti pracující na jiných strojích a v jiných procesech textilní výroby – bylo poměrně běžným zvykem nechávat tento úkol na dětských zaměstnancích továren.

V souvislosti se spřádáním jsou pak zmiňováni také děti pracující jako takzvaní *doffers*, jejichž úkolem bylo vyměňovat vřetena plná příze za prázdná.²⁴⁴ Ure pak upozorňuje na *little doffers*, což byly malé děti zaměstnávané před vydáním továrního zákona z roku 1833. „Před schválením posledního továrního zákona zde byla třída velmi ma-

---

239 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 177, 178.

240 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part II.*, 1834. S. C1, 73, 75, 78.

241 *Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour*; 1. vyd. Manchester, Bancks and Company 1833. S. 21.

242 Vyobrazení zametačů v přádelnách bavlny viz Přílohu č. 2 – Vyobrazení 1, 2.

243 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 312.

244 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 140. Dále například COWLE, M. - BROWN, J.: *A Memoir of Robert Blincoe*, 2011. S. 84.

lých dětí zaměstnávaných v továrnách zpracovávajících len jako takzvaní *little doffers*, tvořící většinou skupinu o čtyřech až deseti členech v každé místnosti pro spřádání, které v okamžiku, kdy si všimly prázdného vřetena od přástu, společně přiběhly a vyměnily ho za plné tak rychle, jak to bylo možné. Celkově jich nebylo mnoho, ale měly povolání vyžadující velkou aktivitu a pozornost.²⁴⁵

Co se pak týče strojního tkaní, samostatně tkát nejmladší děti nemohly a tato práce byla vykonávána dívkami zhruba od 16 let a mladými ženami.^{246 247} Například Cruickshank však tvrdí, že *power-loom*, tedy mechanický stav, mohly obsluhovat i děti ve věku 12 let. Ať tak či tak, nejmladší děti pracovníkům asistovaly jako *tenters*, jejichž práce spočívala v přípravě člunků, osnovy a útku pro tkaní a v čištění strojů.²⁴⁸ Mimo konečné úkony v textilní výrobě, spřádání a tkaní, děti pracovaly i v přípravných procesech, a to, mimo zmíněného předpřádání, v čištění, česání, mykání a protahování nebo též posukování vlny, bavlny či jiných vláken. Jejich práce spočívala v doplňování materiálu a obsluze strojů určených pro jednotlivé úkony a v čištění těchto zařízení. Nebylo by vhodné vyjmenovávat všechny stroje užívané v textilním průmyslu v době první průmyslové revoluce, proto budou uvedeny jen příklady.

V čištění bavlny děti prováděly úkon zvaný *picking cotton*, který spočíval v ručním vybírání drobných nečistot z bavlny a býval vykonáván nejmladšími dětmi. Prvotní ruční čištění bavlny od hrubých nečistot děti většinou nevykonávaly, protože se jednalo o fyzicky náročnou práci.²⁴⁹ Například ve zpracování dlouhovláknenné vlny pak chlapci asistovali mužům, kteří vlnu prali. Ta poté prošla sušením a následovalo zpracování strojem zvaným *plucker*, který býval vždy obsluhován dětmi, většinou chlapci od 10 do 14 let. Jejich úkolem bylo rovnoměrně rozprostírat chomáčky vlny do jakéhosi nekončícího pásu, jenž se pohyboval směrem k ozubeným válcům, o které se pracovníci mohli zranit, přičemž tento proces sloužil k čištění a narovnávání vlny, jež tak byla při-

---

245 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 223. „There was, before the late Factory Bill passed, a class of very young children employed, in the flax mills, under the name of little doffers, forming generally a troop of from four to ten in each spinning room, who, the moment they perceived the bobbins of any frame or side of a frame exhausted of roving, ran together and furnished it with full ones as quickly as possible. They were not numerous in all, but they had an occupation requiring great activity and attention.“

246 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 182.

247 Vyobrazení strojní tkalcovny viz Přílohu č. 2 – Vyobrazení 3.

248 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 49.

249 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I*, 1834. S. 206.

pravována pro česání.²⁵⁰ Stroj pro česání vlny, takzvaný *wool-combing machine*, byl také obsluhován dětmi stejně jako další stroj určený pro tento účel nazývaný *breaking frame*, přičemž dívka či chlapec, který na tomto stroji pracoval byl označován jako *feeder*; tedy podavač nebo plnič, jelikož jeho úkolem bylo vážit a doplňovat do stroje vlnu, která musela být dávkována pečlivě a přesně.²⁵¹

V procesu mykání pak děti většinou doplňovaly materiál do *carding-machines* neboli mykacích strojů a poté odebíraly hotový produkt, mykané prameny.²⁵² Toto odvětví zaměstnávalo rovněž značné množství dětí a mládeže. Před Peelovým výborem bylo roku 1816 uváděno, že v jedné dílně pro mykání pracuje 14 až 17 dětí na 2 dospělé muže.²⁵³ Mládež, většinou dívky od 16 let, byla také zaměstnána v protahování nebo též posukování, které následovalo po mykání a předcházelo předpřádání, a to v obsluze stroje *drawing-frame*, jenž sloužil k urovnávání a zdvojování vláken.^{254 255}

Ve zpracování lnu děti obsluhovaly *heckling-machines*, kde byla lněná vlákna dočištěována, rozdělována a narovnáována. Mladí chlapci ale někdy i dívky, takzvaní *machine-minders*, zde připevňovali len do jakýchsi držáků, které v pravou chvíli přesouvali od hrubšího k jemnějšímu hřebenu a po zpracování opět doplňovali materiál. Svazky lnu přitom musely být do držáků připevněny šroubováním a podobně poté opět uvolněny, což měl na starosti další dětský pracovník, nazývaný *screw*, jenž byl většinou mladší než chlapci na pozici *machine-minders*, zdál se být celý den velice vytížený,²⁵⁶ přičemž „... jeho práce se nejinteligentnějšímu továrnímu komisaři* (*John Elliot Drinkwater), jevila být nejvíce únavnou z těch, ve kterých viděl děti zaměstnány, a to nezávisle na škodlivém prostředí, přeplněném částicemi lnu, neustále uvolňovanými a rozptylovanými vířeními strojů.“²⁵⁷ Len, který prošel tímto procesem byl poté dívkami, takzvanými *line-spreaders*, spojován do pramenů a takto připravován pro předpřádání a spřádání, na němž se děti rovněž podílely.²⁵⁸

---

250 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 144.

251 Tamtéž. S. 150, 155.

252 TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 25.

253 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 88.

254 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 159.

255 Vyobrazení navíjení, mykání a předpřádání viz Přílohu č. 2 – Vyobrazení 4.

256 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 213, 214.

257 Tamtéž. S. 214. „and his labour appeared, to a most intelligent factory commissioner*, to be, beyond comparison, the most fatiguing that he had seen children subjected to, independently of the noxious atmosphere, loaded as it is with particles of flax incessantly detached and scattered by the whirling of the machines.“

258 Tamtéž. S. 216.

Dalším odvětvím textilní výroby, v němž se lze setkat s větším počtem dětských pracovníků, bylo krajkářství, přičemž strojní výroba krajek byla rozšířena v Derbyshire, Leicestershire a Nottinghamshire. Takzvaní *winders* neboli sukaři měli na starosti přípravný proces soukání příze, jenž spočíval v navíjení příze na cívky určené pro krajkářské stroje. Tuto činnost vykonávaly převážně dívky ve věku od 14 let. Příze z takto připravených cívek poté musela být navlečena do asi 1 800 otvorů stroje, což měly na starosti děti od 8 let zvané *threaders*, to jest navlékači. Stroj pak většinou obsluhoval dospělý pracovník. Krajky byly tímto zařízením produkovány v širokých pásech, jenž musely být rozděleny na části vytahováním spojovacích nití. Tuto činnost zvanou *drawing-lace*, ale též *running* neboli vytahování, prováděly nejmladší děti zvané *lace-runners*, tedy vytahovači.²⁵⁹ Na krajkářství se přitom nevztahoval tovární zákon z roku 1833 a vytahovači se stávaly i děti mladší než 5 let, a to i přesto, že tato práce byla unavující a škodlivá pro oči, jelikož dítě muselo hodiny sledovat vytahovanou nit. Jeden ze subkomisařů vyšetřujících roku 1842 stav dětí zaměstnaných v dolech, obchodu a výrobě se setkal dokonce s dvouletým dítětem, jež bylo takto zaměstnáno.²⁶⁰

Závěrem přehledu některých dětských povolání v textilním průmyslu je možno uvést také jeden z dokončovacích procesů při výrobě látek, a to potiskování. V tomto oboru i přes technické inovace dlouho přetrvávalo využívání ruční metody, a to potiskování pomocí rytých bloků, při kterém dospělému asistovalo dítě označované jako *tearer* nebo *tear-boy*, někdy též *tearer* či *teer-boy*, ať už se jednalo o chlapce či o dívku, jehož činnost popisuje tovární komisař a tovární inspektor Leonard Horner. „Zaměstnání dětí spočívá v přípravě hladké vrstvy barviva, na kterou je přitisknut rytý blok, aby tak byla zachycena barva, která má být přenesena na látku. Je zde kruhový rám, jakési síto, na který je natažena jemná vlněná látka a na ni rozprostřena barva. Nádoba s barvou stojí na straně a dítě asistující muži, který potiskuje, přenáší barvu z nádoby na síto a rozprostírá ji po látce plochým štětcem tak, aby vznikl hladký povrch.“²⁶¹

259 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 180.

260 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 10.

261 HORNER, Leonard: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1. vyd. London, Longman, Orme, Brown, Green, and Longmans 1840. S. 121. „The employment of the children is to prepare the smooth surface of colouring matter, on which the carved block is pressed, to take up the colour that is to be transferred to the cloth. There is a circular frame, like the side of a sieve, upon which a fine woollen cloth is stretched, and on this the colour is spread. The pot of colour stands by the side, and a child, who assists the man who prints, transfers the colour from the pot to the sieve, spreads it over the cloth with a flat brush, to make a smooth surface.“

Pokud bylo v tiskárnách kartounu využíváno válcových potiskovacích strojů, jejichž hlavní výhoda spočívala v rychlosti produkce a v možnosti tisknout naráz i vícebarevné vzory, pak děti asistovaly při jejich obsluze.²⁶² Navíc se dětské pracovníky podíleli na přípravných a dokončovacích procesech, jako praní, sušení, šití či závěrečné úpravě potištěných látek a také na přesouvání materiálu od jednoho zařízení k druhému.²⁶³ Jelikož se na potiskování nevztahoval tovární zákon z roku 1833, mohly zde být zaměstnávány velmi malé děti. Komisaři se v tomto oboru při vyšetřování roku 1842 setkávali nejčastěji s dětmi pracujícími od 8 či 9 let, avšak výjimkou nebyly děti zaměstnávány od 5 let a objevily se i případy, kdy děti pomáhaly při potiskování od 4 let, přičemž tyto nejmladší pracovníky bývali zaměstnání jako výše zmínění *tearers*.²⁶⁴

3.2.2 Těžební průmysl

V případě dětí pracujících v anglickém těžebním průmyslu je určení míry zaměstnanosti a dalších okolností jejich práce problematické. Pokud se jedná o oficiální prameny, poprvé se touto dětskou pracovní silou zabývala tovární vyšetřovací komise roku 1833, konkrétně komisař Edward Carleton Tufnell. Předmětem činnosti komise však byly v první řadě děti pracující v textilních továrnách, a proto nepodává obecnější informace ani počet dětí zaměstnaných v dolech. Systematicky se tomuto odvětví věnovala až *Children's employment commission*, komise jmenovaná roku 1842 pro vyšetření stavu dětí zaměstnaných v dolech, obchodu a průmyslu, a to pro účely prvního zákona upravujícího zaměstnávání dětí v těžbě uhlí, který vznikl právě roku 1842. Přitom zákony zasahující do výroby a produkce byly tím, co v případě textilního průmyslu vyvolalo vlnu zkoumání a rozporů ohledně stavu tohoto oboru, v oblasti těžby však tento impuls chyběl. Pro 40. léta 19. století a následující období je možné získat informace ze statistických šetření a oficiálních sčítání lidu, která počínaje rokem 1851 udávají i míru zaměstnanosti v jednotlivých povoláních, a to včetně rozlišení mezi dospělými a dětskými pracovníky. Problémem však zůstává vyčíslení počtu zaměstnaných dětí pro starší období, které se v pramenech objevuje jen sporadicky, a navíc se jedná o odhady.

Tak například Boyd na základě množství vytěženého uhlí určuje, že na konci 18. století mohlo v britských uhelných dolech pracovat zhruba 50 000 lidí, ale vzhledem

²⁶² Vyobrazení válcového a ručního potiskování látek viz Přílohu č. 2 – Vyobrazení 5.

²⁶³ CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 48.

²⁶⁴ Tamtéž. S. 12.

k nedostatku pramenů se nedá stanovit kolik osob z tohoto počtu představovaly děti a mládež.²⁶⁵ Je však jisté, že děti byly v 18. století v uhelných dolech zaměstnávány, ale jejich zastoupení, jak tvrdí například Rule, výrazně narůstá až v 19. století.²⁶⁶ Na základě sčítání lidu, které proběhlo roku 1841, pak bylo stanoveno, že v uhelných dolech v Anglii a Walesu pracovalo celkem 101 314, ve Velké Británii pak 118 233 osob. Tento pramen však ještě neposkytuje přesné rozlišení mezi dospělými a dětskými pracovníky, je zde však uvedeno zastoupení osob pod a nad 20 let. V Británii tedy v uhelných dolech pracovalo 32 475 chlapců ve věku pod 20 let a v tomto věku také 1 165 dívek.^{267 268}

Zaměstnávání dívek a žen v podzemních pracích přitom bylo vázáno na lokální zvyky. Ženy byly takto zaměstnávány v Yorkshire, Lancashire, v některých částech Cheshire, Walesu a Skotska, avšak nikoli ve Staffordshire, Shropshire, Warwickshire, Leicestershire, Derbyshire, Cumberlandu, Durhamu, Northumberlandu, Gloucesteru a Somersetu ani v celém Irsku. Práce v dolech totiž byla často považována za zvláště nevhodnou pro ženy a dívky, a to jak z hlediska fyzického, tak i z hlediska morálního. Proto *Mines and Collieries Act* nebo též takzvaný *Mines Act*, to jest Důlní zákon, přijatý roku 1842, zakazoval zaměstnávání žen všech věkových kategorií a rovněž chlapců pod 10 let v podzemních pracích v uhelných dolech. Tento zákon je proto někdy považován za největší státní zásah do průmyslu, k jakému v Británii v 19. století došlo.²⁶⁹

Pokud jde o míru zaměstnávání dětí a mládeže v uhelných dolech, podle údajů z roku 1841 pracovalo v tomto oboru 33 640 (28,5 %) osob ve věku do 20 let. Nedá se však určit, kolik z nich bylo ve věku do 18 let, tedy spadajících do kategorie dětí a mládeže. Kirby hovoří o tom, že ve 40. letech 19. století bylo v těžbě uhlí zaměstnáno 15 000 až 20 000 dětí, které tvořily 10 až 13 % pracovních sil v tomto oboru.²⁷⁰ Pro rok 1850 Boyd udává, že uhelné doly poskytovaly zaměstnání zhruba 200 000 osob,²⁷¹ dle sčítání lidu z roku 1851 zde pak pracovalo 216 366 osob, z toho 150 722 dospělých mužů a 65 644 chlapců, kteří tak tvořili 30,3 % pracovních sil v těžbě uhlí.²⁷²

---

265 BOYD, R. N.: *Coal Pits and Pitmen*, 1892. S. 13.

266 RULE, J.: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1981. S. 41.

267 CENSUS OFFICE - GILBERT, J. *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland*, 1844. S. 13.

268 Tabulka k počtu zaměstnanců uhelných dolů k roku 1841 viz Přílohu č. 1 – Tabulka 8.

269 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 81, 82.

270 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 76.

271 BOYD, R. N.: *Coal Pits and Pitmen*, 1892. S. 114.

272 CENSUS OFFICE. *The Census of Great Britain in 1851*, 1854. S. 70.

V případě těžby kovů jsou pro rok 1841 k dispozici údaje, dle kterých bylo v těžbě mědi v Británii zaměstnáno 15 407 lidí, z toho ve věku do 20 let 4 628, v těžbě olova 11 419 osob, z nichž 1 952 bylo pod 20 let, těžba železné rudy pak zaměstnávala 10 949 osob, z nich 2 752 ve věku pod 20 let, a těžbou cínu se zabývalo 6 101 pracovníků, z toho 1 431 ve věku do 20 let.^{273 274} Pokud se jedná o to, jaké činnosti děti vykonávaly, v případě těžby mědi, olova a cínu byly většinou zaměstnány v pracích prováděných na povrchu, jako třídění či mytí získaného materiálu. V podzemí, s výjimkou Cornwallu, děti mladší 12 let zaměstnávány téměř nebyly, v některých oblastech nepracovaly v podzemí osoby pod 18 let. Vzhledem k náročnosti těžby železné rudy, která probíhala stejně jako těžba uhlí, pracovali přímo v dolech hlavně muži a ti nejsilnější ze starších chlapců. Komisaři vyšetřující stav dětí pracujících v dolech se nesečkali s tím, že by byly v těžbě kovů v podzemních pracích zaměstnávány dívky.²⁷⁵ Vzhledem k nevelkému zastoupení dětí v těžbě kovů a jejich malé účasti v podzemních pracích není třeba podrobněji se jimi zabývat. Pozornost je nutné věnovat bližšímu popisu zaměstnávání dětí v uhelných dolech. Ty byly hlavní oblastí těžebního průmyslu, využívaly velké množství dětské pracovní síly a poskytovaly zaměstnání i malým dětem.

Pokud jde o to, jakou činnost měly na starosti děti v uhelných dolech, jednalo se spíše o pomocné práce, ovšem vykonávané většinou v podzemí. Samotné rubání uhlí bylo někdy prováděno silnými chlapci od 16 let, ale v naprosté většině případů dospělými muži.²⁷⁶ Pokud byly v dolech zaměstnány dívky, vykonávaly většinou stejnou práci jako chlapci. Děti označované jako *putters* nebo *fillers* měly za úkol plnit uhlím vozíky, které poté děti, nazývané *pushers*, *hurriers* či *drivers* neboli vozači, přepravovaly nízkými a úzkými chodbami k hlavní šachtě. Vozíky s uhlím byly buď tlačeny, nebo tahány, a to pomocí řetězu, jenž mělo dítě připevněný páskem kolem pasu. Ačkoli byly v této práci zaměstnávány i děti ve věku 6 či 7 let, chodby, kterými bylo uhlí dopravováno bývaly tak stísněné, že i tyto nejmenší děti musely lézt po čtyřech, aby jimi prošly.²⁷⁷

---

273 CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland*, 1844. S. 13.

274 Tabulky k počtu zaměstnanců rudných dolů k roku 1841 viz Přílohu č. 1 – Tabulky 8-10.

275 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 6-8.

276 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 225.

277 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 173.

Avšak tahání vozíků pomocí řetězů nebylo jedinou možností. Například „...na východě Skotska je v dolech zaměstnán mnohem větší podíl dětí a mladých osob než v jiných oblastech, přičemž mnoho z nich jsou dívky; a hlavní část jejich práce spočívá v nošení uhlí na zádech po strmých žebřících.“²⁷⁸ Není třeba zdůrazňovat, že tato činnost mohla vést k vážným úrazům. Nebyl to ale jediný způsob přepravy, který byl komisaři působícími roku 1842 shledán jako horší než tahání vozíků pomocí řetězů. Hlavně na počátku 19. století děti neměly k dispozici pásy ani řetězy, takže lezly po kolenou, podpíraly se jednou rukou a druhou rukou táhly či tlačily vozík s uhlím.²⁷⁹ Není to však tak, že by při pohledu dále do minulosti bylo možné nalézt ještě nepříjemnější podoby této dětské práce. Ta byla v 18. století buď srovnatelná, nebo dokonce lehčí. Jak bylo uvedeno, v těžebním průmyslu vedly inovace 19. století k tomu, že se uhlí získávalo z míst, kam se horníci dříve neodvážili, doly byly hlubší a chodby stísněnější, takže v nich pracovaly co nejmenší děti. Redford zdůrazňuje, že v dolech bylo nejvíce dětí v těch nejnáročnějších formách práce zaměstnáno až v 19. století, kdežto ještě v 18. století se pro přepravu uhlí využívali například poníci, na kterých sice jezdili malí chlapečci, avšak obtížnost jejich práce byla nižší než u dětí, jež tahaly uhlí vlastními silami.²⁸⁰

Další práci dětí v dolech představovala obsluha *trapdoors*, sklápěcích dveří. Zde byly zaměstnávány děti zhruba od 4 do 7 let nazývané *trappers* či *trapdoor-keepers*, jejichž práce spočívala v otevírání a zavírání dveří, když procházeli ostatní zaměstnanci nebo projížděly vozíky s uhlím.²⁸¹ Práce sama těžká nebyla, avšak je třeba vzít v úvahu její okolnosti. Malé děti musely sedět u dveří samy ve tmě, a to celý pracovní den, tedy 12 či 14 hodin. „...I když si toto zaměstnání sotva zaslouží název práce, děti v něm zapojené jsou obvykle vyloučeny z pobytu na světle a jsou bez společníků, kdyby nebylo projíždění vozíků s uhlím, šlo by o osamocené vězení nejhoršího druhu.“²⁸² Navíc byl

---

278 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 3. „...In the East of Scotland, a much larger proportion of Children and Young Persons are employed in these mines than in other districts, many of whom are girls; and that the chief part of their labour consists in carrying the coals on their backs up steep ladders.“

279 BOYD, R. N.: *Coal Pits and Pitmen*, 1892. S. 63.

280 REDFORD, A.: *The Economic History of England 1760-1860*, 1960. S. 39, 40.

281 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 26.

282 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 2. „...Although this employment scarcely deserves the name of labour, yet, as the Children engaged in it are commonly excluded from light and are always without companions, it would, were it not for the passing and repassing of the

zvyk zaměstnávat nejmladší děti v této práci kritizován z bezpečnostních důvodů. Stačilo, aby dítě nechalo dveře otevřené a došlo k narušení správné ventilace vzduchu, což v dolech mohlo vést, a v mnoha případech vedlo, ke zničujícím explozím.²⁸³

Bezpečnostní rizika s sebou však neslo i zaměstnávání dětí v jiné činnosti spojené s prací v dolech. „Dalším prohřeškem zaznamenaným komisaři bylo zaměstnávání mladých chlapců, skoro dětí, u parních strojů používaných pro spouštění a vytahování pracovníků. Je popsáno mnoho případů chlapců ne více než 10 let starých, kteří jsou zaměstnáni na této pozici, a v důsledku toho bývali muži vytaženi až přes kladku nebo spuštěni tak rychle, že byli zmrzačeni či zabiti.“²⁸⁴ Děti tuto práci vykonávaly například v Derbyshire, Cheshire a Lancashire, hlavně v oblasti Oldhamu, kde také zaznamenali případ, kdy několik chlapců přišlo o život, protože pozornost devítiletého dítěte, které mělo na starosti vytahování klece, byla zaujata myší.²⁸⁵

3.2.3 Kovovýroba, sklářství a další výrobní obory

Textilní výroba a těžba však nebyly jedinými průmyslovými obory, ve kterých byla využívána dětská pracovní síla. Pravdou však je, že tato odvětví poskytovala práci vyššímu počtu dětí než například kovovýroba, sklářství, hrnčířství či papírenský průmysl. I tyto obory však musí být alespoň stručně zmíněny, a to nejen pro srovnání se situací dětí pracujících ve dvou výše zmíněných oblastech, ale i proto, aby analýza dětské práce v anglickém průmyslu byla co nejúplnější. V případě těchto výrobních odvětví je však třeba spokojit se s informacemi poskytovanými oficiálními šetřeními, která proběhla ve 40. letech 19. století, tedy se zprávou takzvané *Children's employment commission*, vyšetřující roku 1842 stav dětí pracujících v dolech, obchodu a výrobě, a s výsledky sčítání lidu z roku 1841 a 1851, jež určují míru dětské zaměstnanosti v těchto oborech.

Roku 1841 bylo ve zpracování kovů zaměstnáno 36 209 lidí, z toho 8 607 představovaly osoby pod 20 let (23,8 %), přičemž pouze 752 z nich byly dívky. Největší část těchto pracovníků přitom nacházela zaměstnání ve zpracování železa, konkrétně se

---

coal carriages, amount to solitary confinement of the worst order.“

283 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 78.

284 BOYD, R. N.: *Coal Pits and Pitmen*, 1892. S. 62. „Another abuse recorded by the commissioners was the employment of young lads, almost children, at the steam engines used for lowering and raising the workpeople. Numerous cases are cited of boys not more than ten years of age being employed in that capacity ; and, consequently, men were constantly being drawn over the pulley wheels, or let down so rapidly, that they were maimed or killed.“

285 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 26.

jednalo o 29 497 osob, z nichž 6 525 (22,1 %) bylo ve věku do 20 let. Je však třeba říci, že v době sčítání lidu roku 1841 bylo železářství v úpadku a stanovený počet zaměstnanců tomu odpovídal, lze tedy předpokládat, že za běžné situace byl počet pracovníků v oboru vyšší.^{286 287} Do roku 1851 se pak ve zpracování železa zvýšil počet zaměstnaných na 79 442, z nichž 20 344 (25,6 %) byli chlapi do 20 let.²⁸⁸

V kovovýrobě děti většinou asistovaly dospělým, mohly tedy pracovat i ve slévárnách či pomáhat při výrobě strojů, avšak v těchto dvou oborech nacházel práci pouze menší počet chlapců pod 18 let a děti mladší 13 let zde byly zaměstnávány zřídka. Práce dětí spočívala v přikládání do pecí, jejich otvírání a zavírání a jiných pomocných činnostech.²⁸⁹ V dalších odvětvích kovovýroby byly zaměstnávány i děti ve věku 4 či 5 let, někdy také dívky, a podílely se například na výrobě hřebíků, jehel, šroubů, knoflíků, řetězů, cínových hraček či na broušení a leštění příborů a broušení náradí.²⁹⁰

Co se týče hrnčířství, výroby porcelánu a kameninového zboží, v tomto oboru pracovalo roku 1841 celkem 24 774 obyvatel Británie, z nichž 8 358 (33,7 %) bylo ve věku do 20 let. Pro Anglii a Wales pak sčítání lidu stanovilo počet pracujících v hrnčířství na 23 811, z toho 4 771 chlapců a 3 263 dívek do 20 let.^{291 292} Roku 1851 v tomto výrobním odvětví ve Velké Británii působilo 15 983 dospělých mužů, 9 396 chlapců a 11 133 žen a dívek, to jest 36 512 osob.²⁹³ Děti, někdy i 5leté, běžně však od věku 8 či 9 let, zde vykonávaly činnosti jako malování, zlacení, leštění či rytí, ale také asistovaly při namáčení hotových výrobků do tekutiny obsahující velké množství olova a někdy také arsenu, a to bez ochranných pomůcek, což s sebou neslo zdravotní následky. Vykonávat zde však mohly i fyzicky velmi náročnou práci, jako například takzvaní *mould-runners*, jejichž úkolem bylo nosit vypálené výrobky ve formách do sušárny a poté prázdné formy zpět k pecím. „Dítě za týden, při pracovní době 72 hodin, nanosí 23 040 liber nebo 3 840 liber denně. S touto hmotností nachodí 45 mil 1440 yardů každý týden nebo sedm

---

286 CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland*, 1844. S. 13, 14.

287 Tabulky k počtu zaměstnanců ve zpracování kovů k roku 1841 viz Přílohu č. 1 – Tabulky 9, 10.

288 CENSUS OFFICE: *The Census of Great Britain in 1851*, 1854. S. 71.

289 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 72.

290 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 2, 19.

291 CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland*, 1844. S. 14.

292 Tabulka k počtu zaměstnanců hrnčířství, výroby porcelánu a kameninového zboží k roku 1841 viz Přílohu č. 1 – Tabulka 10.

293 CENSUS OFFICE: *The Census of Great Britain in 1851*, 1854. S. 70.

mil 1120 yardů denně. Kromě toho musí... ráno přijít o půl hodiny dříve než jeho mistr, aby naložilo uhlí a vybralo popel, zametlo, připravilo místnost a udělalo cokoli dalšího, co se po něm žádá, a tak navíc nachodí pravděpodobně míli před a po práci.²⁹⁴

V dalším z oborů zaměstnávajících dětskou pracovní sílu, tedy ve sklářství, roku 1841 pracovalo 7 464 obyvatel Velké Británie, přičemž 1 682 (22,5 %) z nich bylo ve věku do 20 let. Pouze pro Anglii a Wales pak určilo sčítání lidu 6 802 zaměstnanců ve sklářství, z nich 1 475 mladších 20 let.^{295 296} Pro rok 1851 byl počet pracovníků v britském sklářství stanoven na 8 100 mužů, 3 274 chlapců a 631 žen a dívek.²⁹⁷ Děti, nebo spíše mládež, která ve sklářství pracovala, vykonávala hlavně pomocné práce, přenášela materiál a výrobky, čistila nástroje. Většinou zde byli zaměstnáváni mladí chlapci nad 13 let, přičemž starší z nich mohli mít na starosti i foukání, broušení a leštění skla.²⁹⁸

Posledním příkladem průmyslového oboru, který zde bude uveden v souvislosti z dětskou prací, je výroba papíru. V té bylo roku 1841 zaměstnáno 7 160 pracovníků, z toho 5 690 pouze v Anglii a Walesu, počet dětí a mladých osob však přesně stanoven nebyl.²⁹⁹ Roku 1851 pak v papírenském průmyslu pracovalo 14 501 osob, z toho 1 845 chlapců a 2 357 dívek.³⁰⁰ Děti a mládež často obsluhovaly řezací či jiné stroje a rovněž zařízení pro lisování papíru, připravovaly hadry, třídily papír a podílely se na dalších dokončovacích pracích. Jejich práce byla velmi prašná, hlavně pokud se podílely na přípravě hadrů, v případě obsluhy strojů se navíc dostávaly do poměrně velkého nebezpečí úrazu. Ve výrobě papíru přitom pracovaly i děti mladší 10 let.³⁰¹

Bylo tedy zhruba stanoveno, kolik dětí pracovalo v některých průmyslových odvětvích a jakou činnost zde vykonávaly. Nelze se však omezit na strohé kvantifikace

---

294 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 45. „A child carries in the week, reckoning his working hours at 72, 23,040 lbs. or 3840 lbs. each day. In carrying this weight he journeys 45 miles 1440 yards every week, or seven miles 1120 yards per day. Besides this he has... to come half an hour before his master in the morning to get coals in and ashes out, and to sweep and make the room ready, and to do anything else that may be wanted, having probably to walk a mile before and after his work.“

295 CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland*, 1844. S. 14.

296 Tabulka k počtu zaměstnanců sklářství k roku 1841 viz Přílohu č. 1 – Tabulka 10.

297 CENSUS OFFICE: *The Census of Great Britain in 1851*, 1854. S. 70.

298 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 46, 47.

299 CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland*, 1844. S. 48.

300 CENSUS OFFICE: *The Census of Great Britain in 1851*, 1854. S. 70.

301 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 48, 49.

a charakteristiky, je třeba se rovněž ptát, co práce dětem přinášela, nebo brala, jaké byly jejich pracovní, ale i sociální podmínky, rodinné poměry a celková životní situace. Odpověď na otázku, v jakém stavu se dětští pracovníci v době první průmyslové revoluce nacházeli, si však žádá analýzu okolností, za kterých tyto děti žily a pracovaly.

3.3 Pracovní podmínky a zdravotní stav pracujících dětí

3.3.1 Věk zaměstnávání dětí a jejich pracovní doba

Jak bylo řečeno, farní učni, kteří pracovali v textilních továrnách i dalších průmyslových oborech, začínali svoji práci často již v 6 nebo 7 letech a jejich pracovní podmínky bývaly velmi neuspokojivé. Jejich zaměstnávání v průmyslu bylo rozšířeno ve 2. polovině 18. století a pokračovalo i na počátku 19. století. Tím však nemá být řečeno, že by v tomto období tvořili dětskou pracovní sílu v průmyslu pouze oni. Zaměstnávány byly i děti žijící s rodiči a nevázané učňovstvím, považované za svobodnou pracovní sílu. Právě jejich práce v 19. století takřka nahradila využívání farních učňů. Jejich pracovní podmínky se ale mnohdy téměř nelišily.

O tom hovoří sir Robert Peel. „Velké budovy jsou nyní stavěny nejen na březích řek jako dříve, ale uprostřed lidnatých měst a místo farních učňů jsou žádané děti chudých z okolí, jejichž mistři, jakožto nespádající pod účinnost předešlého zákona, nejsou při provozu svých podniků podřízeni žádnému omezení pracovní doby, ačkoli zde děti často pracují třináct nebo čtrnáct hodin denně v útlém věku sedmi let, a v některých případech dokonce dříve.“³⁰² Přitom pokud jde o věk, v němž děti začínaly práci, Engels tvrdí, že na počátku 19. století byly děti ve věku pod 8 či 9 let zaměstnávány méně než dříve,³⁰³ zatímco dle Gaskella se v továrnách vykytovalo málo dětí mladších dokonce 10 let, jelikož továrníci zjistili, že až v tomto věku jsou děti užitečné.³⁰⁴

Na druhou stranu jiné informace poskytují svědectví daná takzvanému Peelovu výboru, ustavenému roku 1816 v souvislosti se snahami sira Peela o rozšíření zá-

---

302 The Factories, in: *The London and Westminster Review*. Vol. IV. and XXVI, 1836-1837, Nos. VII, VIII.-L, LI. London: Henry Hooper, 1837. S. 178. „Large buildings are now erected, not only as formerly on the banks of streams, but in the midst of populous towns, and instead of parish apprentices being sought after, the children of the surrounding poor are preferred, whose masters being free from the operation of the former Act of Parliament are subjected to no limitation of time in the prosecution of their business, though children are frequently admitted there to work thirteen or fourteen hours per day at the tender age of seven years, and even in some cases still younger.“

303 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 147.

304 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 180.

konných omezení dětské práce i na děti nevázané učňovstvím. Dle těchto svědectví byly děti v továrnách běžně zaměstnávány ve věku 6 či 7 let, avšak například Robert Owen, jenž před tímto výborem rovněž vypovídal, uvedl, že mnoho dětí pracovalo již od 4 až 5 let a údajně slyšel o dítěti, které práci v továrně začalo ve věku 3 let.³⁰⁵ Sám Owen přitom nezaměstnával děti mladší než 10 let a pracovní doba v jeho továrně nepřesahovala 12 hodin, z nichž jednu a tři čtvrtě hodiny tvořily přestávky na jídlo. Dříve se však i v jeho továrně pracovalo 14 hodin denně, 12 hodinová pracovní doba byla dodržována v době vyšetřování Peelova výboru a Owen údajně plánoval její další zkrácení.³⁰⁶

Před Peelovým výborem vypovíдало 43 svědků, mezi nimi lékaři či zaměstnavatelé dětí, avšak vyslechnut nebyl žádný tovární dělník. Zaměstnavatelé dětí a jejich zástupci přiznávali, že pracovní doba v továrnách se pohybovala od 13 do 15 hodin denně. V tomto čase pak byla zahrnuta půlhodina až hodina na oběd, ostatní stravování probíhalo při práci.³⁰⁷ Roku 1818 přadláci bavlny z Warringtonu zaslali siru Peelovi dopis, v němž o zaměstnávání dětí hovořili takto: „Hlavní bavlnářské továrny zde pracují od půl šesté ráno do půl deváté večer, takže chudé děti jsou volány z postele v pět a domů se vrací v devět večer, některým z nich je méně než šest, mnoha méně než osm let.“³⁰⁸

Ačkoli se například Robert Hyde Greg ohrazuje proti tvrzení v *Quarterly Review*,³⁰⁹ dle kterého pracovní doba bývala v této době i 90 hodin týdně, a uvádí, že běžně se pohybovala mezi 72 a 76 hodinami týdně,³¹⁰ Baines na druhé straně připouští, že i malé děti pracovaly 14 až 16 hodin denně a jejich pracovní doba se opravdu blížila oněm 90 hodinám za týden.³¹¹ K v podstatě shodným závěrům pak došel roku 1819 výbor Sněmovny lordů, jenž byl jmenován pro vyšetření stavu továrních dětí, a to díky obnovení snah o prosazení továrního zákona. „Zdálo se, že práce v téměř všech bavlnářských továrnách v Lancashire a okolí probíhala, s výjimkou sobot, od třinácti do šestnácti hodin denně, z čehož jedna hodina, nebo méně, byla formálně určena na oběd.“

---

305 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 157.

306 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 21.

307 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 162.

308 PARKER, Charles Stuart, ed.: *Sir Robert Peel: in Early Life, 1788-1812, as Irish Secretary, 1812-1818, and as Secretary of State, 1822-1827. From His Private Correspondence*, 1. vyd. London, John Murray 1891. S. 259. „The principal cotton mills here work from half-past five in the morning till half-past eight at night, so that the poor children are called out of bed at five, and it is nine at night when they get home, some of them being under six, many under eight years of age.“

309 *The Factory System*, in: *The Quarterly Review*. Vol. LVII. Published in September & December, 1836, No. CXIV. London: John Murray, 1836. S. 426.

310 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 87.

311 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 477.

Mnoho z těch, kteří byli podrobeni této práci, byly děti ve věku devět, osm, sedm a šest let a dříve pod šest a v některých případech pod pět let. Děti pracovaly nepřetržitě, po celou dobu, kdy byly stroje v chodu, během tohoto času si nemohly sednout nebo opustit továrnu... Ve většině bavlnářských továren byly děti během větší části a často celých přestávek na oběd zaměstnány čištěním strojů; žádný čas nebyl vyhrazen na snídani či odpolední svačinu, toto jídlo bylo požíváno při práci; občerstvení nezřídka zůstávalo nedotčeno, dokud nevychladlo a nebylo pokryto prachem a špínou z bavlny.³¹²

Tento závěr je ovšem poněkud nepřesný, jelikož nejdelší udávaná pracovní doba se netýkala všech továren, dokonce ani většiny z nich. Z 325 bavlnářských továren prověřovaných roku 1819 pracovalo 98 zhruba 73 až 93 hodin týdně, ve zbylých 227 továrnách se pak pracovní doba pohybovala mezi 66 a 72 hodinami týdně, to jest 11 až 12 hodinami denně.³¹³ Skutečnosti se tedy blíží spíše Greg, když tvrdí, že běžná pracovní doba byla 72 až 76 hodin týdně. To ovšem nic nemění na faktu, že v některých továrnách děti opravdu pracovaly 15 hodin denně, a to včetně sobot.

Roku 1819 byl přijat zákon, takzvaný *Cotton Mills and Factories Act*, opět zásluhou sira Roberta Peela, jenž jako první upravoval podmínky zaměstnávání dětí, které nebyly vázány učňovstvím. Jeho platnost se vztahovala jen na bavlnářské továrny, nikoli na bavlnářské a vlnářské jako v případě Učňovského zákona z roku 1802. Zákon zakazoval zaměstnávat v továrnách zpracovávajících bavlnu děti mladší 9 let a pracovní dobu všech osob ve věku 9 až 16 let omezoval na 12 hodin denně, to jest 72 hodin týdně, avšak do této pracovní doby nebyly zahrnuty přestávky na jídlo v délce 1,5 hodiny. Noční práce byla dětem do 16 let zakázána. Zákon rovněž stanovil pravidla pro nahrazování pracovního času ztraceného kvůli odstávkám způsobeným nadbytkem či nedostatkem vody. Tyto odstávky mohly být kompenzovány přidáním jedné pracovní

---

312 BARNARD, H.: *Legal Provisions Respecting the Education and Employment of Children in Factories*, 1842. S. 16. „It appeared that the labour, in nearly all the cotton-mills of Lancashire and its neighborhood, was, excepting Saturday, from thirteen to sixteen hours a day, inclusive of one hour, or less, nominally allowed for dinner. Many of those subjected to such labour were children of nine, eight, seven, and six years of age, and previously to the stirring of the investigation under six, and, in some instances, under five. The children continued constantly at work so long as the machinery was in motion, during which time they were not permitted to sit down or to leave the factory... In most cotton-factories, during the greater part, and often the whole of the nominally allotted time for dinner, the children were occupied in cleaning the machinery; no time was allowed for the breakfast or afternoon meals, which were snatched in mouthfuls during the progress of uninterrupted labour; the refreshment not unfrequently remaining untouched till it became cold, and covered with dust and dirt from the cotton-flyings.“

313 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 88.

hodiny v jednom dni.³¹⁴ Slabinu zákona představovalo, že na jeho dodržování měli dohlížet soudci, stejně jako v případě Učňovského zákona. Avšak 16 let účinnosti opatření z roku 1802 prokázalo, že tento systém je neefektivní a k jeho prosazení nedostačuje.³¹⁵

Krátce po přijetí zákona došlo k jeho pozměnění. To umožnilo nahrazování času ztraceného kvůli nedostatku či nadbytku vody prací přesčas či v noci. Dále bylo určeno, že přestávka na oběd se má uskutečnit v době mezi 11. hodinou dopolední a 4. hodinou odpolední místo intervalu mezi 11. a 2. hodinou, který stanovilo původní opatření.³¹⁶

Zákon z roku 1819, možná kvůli nedostatečné kontrole továren, nebyl příliš dodržován. Roku 1825 údajně továrny v Manchesteru a okolí pracovaly běžně 14 hodin denně a probíhala i noční práce, některá zařízení neposkytovala přestávky a pokud ano, děti během nich čistily stroje. Právě roku 1825 došlo k přijetí dalšího továrního zákona, takzvaného *Cotton Mills Regulation Act*, o jehož prosazení se zasadil John Cam Hobhouse. Zákon opakoval většinu ustanovení obsažených v *Cotton Mills and Factories Act* z roku 1819, avšak jako první zkrátil sobotní práci na 9 hodin, čímž omezil pracovní dobu dětí na 69 hodin týdně, a dále stanovoval, že přestávka na oběd se má uskutečnit mezi 11. hodinou dopolední a 3. hodinou odpolední. V neposlední řadě zbavoval továrníky odpovědnosti za zaměstnávání dětí mladších 9 let v případě, že jejich rodiče či opatrovníci prohlásili, že děti požadovaného věku dosáhly.³¹⁷ Avšak, jak bude ukázáno, rodiče potvrzovali dosažení předepsaného věku i dětem mladším.

John Cam Hobhouse se přitom zasloužil i o vydání dalšího zákona upravujícího pracovní dobu dětí a mládeže v bavlnářských továrnách, i když původně byl zamýšlen pro všechny textilní továrny. Tento zákon, někdy označovaný jako *Hobhouse's Act*, byl přijat roku 1831 a rozšiřoval nařízení o 12 hodinovém, v sobotu 9 hodinovém, pracovním dni na všechny děti a mládež od 9 do 18 namísto 16 let. Navíc zakazoval noční práci osobám do 21 let, s výjimkou noční práce nahrazující čas ztracený odstávkami, kterou mohla vykonávat i mládež ve věku 16 až 21 let.³¹⁸

Ani tento zákon však nebyl respektován. Většina přestupků proti jeho ustanovením prošla bez povšimnutí, jelikož zákon opět nenařizoval vytvoření funkce inspekto-

---

314 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 4, 5.

315 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 24.

316 Tamtéž. S. 30.

317 Tamtéž. S. 31, 32.

318 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 6, 7.

rů továren, kteří by jeho dodržování kontrolovali. Ani dělníci na přestupky proti zákonu neupozorňovali, protože by tím riskovali nejen ztrátu zaměstnání, ale i možnost vůbec získat práci v bavlnářských továrnách kdykoli v budoucnu. Navíc v mnoha případech porušovali zákon sami dělníci, jelikož velkou část továrních dětí zaměstnávali právě oni a nikoli továrníci.³¹⁹ Roku 1833 byla v 70 továrnách v Lancashire zaměstnána více než polovina osob pod 18 let dělníky.³²⁰ Kirby udává, že ve 30. a 40. letech 19. století najímali přímo přadláci 88 % dětí, které se v Lancashire podílely na spřádání na strojích *mule*. Tato práce přitom byla nejčastějším povoláním dětí v bavlnářských továrnách.³²¹

Vzhledem k tomu, že se *Hobhouse's Act* vztahoval pouze na bavlnářské továrny, a navíc nebyl dodržován, se brzy objevily snahy o prosazení dalšího továrního zákona. Tentokrát se jednalo o takzvaný *Ten Hours Bill*, o jehož přijetí se roku 1832 pokoušel Michael Thomas Sadler. Předem je možné říci, že se Sadlerovi jeho pokus nezdařil a Desetihodinový zákon se stal předmětem vyjednávání a sporů na další dvě desetiletí. Avšak v rámci Sadlerových snah byl roku 1832 jmenován parlamentní výbor, jenž měl vyšetřit stav továrních dětí. Jelikož tomuto výboru předsedal právě Sadler, vžilo se pro něj označení *Sadler Committee* neboli Sadlerův výbor. V přístupu k údajům předkládaným jeho zprávou je však třeba zachovávat opatrnost. Ačkoli je zpráva Sadlerova výboru někdy považována za jeden z nejdůležitějších pramenů k podmínkám průmyslových dělníků,³²² jinými autory je odsuzována pro stranickost, předpojatost a nedostatečnost, a to už vzhledem k nízkému počtu svědků, jejichž výběr je navíc označován jako pochybný. Thompson však zastává názor, že na místě není ani příliš nekritický přístup k této zprávě, který lze nalézt u Hammondových, ani její opomíjení. K tomuto prameni je tedy třeba přistupovat obezřetně, ale to neznamená, že je zcela nepravdivý.³²³

Podle údajů získaných Sadlerovým výborem byla 14 až 15 hodinová pracovní doba po šest dnů v týdnu běžná, avšak pokud to obchod vyžadoval, mohla být prodloužena. Pak mohly i děti pracovat údajně od 3 hodin ráno do 10 hodin večer, humánnější továrníci prý vyžadovali pouze 16 hodin každodenní práce.³²⁴ Sadler ve svém projevu v Dolní sněmovně rovněž hovořil o pracovní době továrních dětí, a to i mimo bavlnář-

---

319 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 88.

320 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 119 cc.

321 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 74.

322 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 34.

323 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 336, 337.

324 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 159.

ství. Tak ve vlnářství a zpracování hedvábí, kde pracovaly velmi malé děti, byla běžná pracovní doba 13 hodin denně po šest dní v týdnu, přičemž přestávka na jídlo většinou nepřekračovala 30 až 40 minut. V některých případech se práce protahovala na 15 či 16 hodin denně, a to bez přestávky na jídlo, a využívána byla i noční práce.³²⁵ Sadler přitom zvláště vyzdvihl jeden případ, který ve svém projevu podrobně popsal.

„Pracovní doba uložená loňského léta dětem zaměstnaným v továrně v Leedsu byla následující: V pondělí ráno začala práce v šest hodin; v devět půl hodiny na snídani; od půl desáté do dvanácti práce. Hodina na oběd; od jedné hodiny do půl páté práce. Půl hodiny na odpolední jídlo; od pěti do osmi práce; půl hodiny přestávka. Od půl deváté do dvanácti (půlnoc) práce; hodinová přestávka. Od jedné ráno do pěti práce; půl hodiny přestávka. Od půl šesté do devíti práce; snídaně. Od půl desáté do dvanácti práce; oběd; od jedné do půl páté práce. Půl hodiny přestávka; další práce od pěti do devíti hodin v úterý večer, kdy práce skončila a skupina dospělých a dětských otroků byla na noc propuštěna poté, co dřela třicet devět hodin s krátkými přestávkami (dosahujícími dohromady pouze šesti hodin) na občerstvení, nikoli však na spánek. Ve středu a ve čtvrtek jenom denní práce. Od pátečního rána do sobotního večera se pak prodloužená práce opakovala, s přestávkami stejně jako v pondělí, v pondělí v noci a v úterý...“³²⁶

Je sice pravdou, že tento případ bývá zmiňován i jinými autory, avšak vždy na základě tohoto Sadlerova projevu a není tak možné jeho tvrzení ověřit. Přesto lze souhlasit, že pracovní doba dětí byla přehnaná a je pochopitelné, že se objevovaly snahy o její zkrácení prostřednictvím zákona, který by se týkal všeho textilního průmyslu. Sadler však tyto snahy nedokázal přivést ke zdárnému konci, jelikož se po reformě parlamentu roku 1832 do jeho řad již nevrátil. Zpráva Sadlerova výboru však vyvolala rozruch a pobouření. Do čela úsilí o prosazení nového zákona se postavil lord Ashley

---

325 SADLER, M. T.: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832*, 1832. S. 17-19.

326 Tamtéž. S. 22. „The following were the hours of labour imposed upon the children employed in a factory at Leeds last summer: On Monday morning, work commenced at six o'clock: at nine, half an hour for breakfast; from half-past nine till twelve, work. Dinner, one hour; from one till half-past four, work. Afternoon meal, half an hour; from five till eight, work: rest for half an hour. From half-past eight till twelve (midnight), work: an hour's rest. From one in the morning till five, work: half an hour's rest. From half-past five till nine, work: breakfast. From half-past nine till twelve, work: dinner; from one till half-past four, work. Rest half an hour; and work again from five till nine o'clock on Tuesday evening, when the labour terminated, and the gang of adult and infant slaves was dismissed for the night, after having toiled thirty-nine hours, with brief intervals (amounting to only six hours in the whole) for refreshment, but none for sleep. On Wednesday and Thursday, day work only. From Friday morning till Saturday night, the same prolonged labour repeated, with intermissions, as on Monday, Monday night, and Tuesday...“

a tovární otázka byla parlamentem projednávána i roku 1833, kdy vznikla a působila již mnohokrát zmiňovaná tovární vyšetřovací komise.³²⁷

Pokud jde o věk zaměstnávání dětí v továrnách a jejich pracovní dobu, dle zprávy této komise byly v bavlnářských továrnách zaměstnávány většinou děti od 9 let, tak, jak to vyžadoval zákon, ale v některých továrnách pracovaly i děti ve věku 6 let, šlo však spíše o výjimky.³²⁸ V ostatních textilních továrnách, tedy těch zpracovávajících vlnu, len či hedvábí, tomu však bylo jinak. Děti ve věku nižším než 9 let v nich pracovaly častěji než v bavlnářských továrnách a nacházel zde práci i větší počet dětí ve věku 6 let.³²⁹ Co se pak týče pracovní doby, většina bavlnářských továren v Lancashire zřejmě skutečně dodržovala zákonem předepsaných 12 hodin pět dní v týdnu a 9 hodin v sobotu.³³⁰ Avšak i továrny zpracovávající hedvábí a len pracovaly nejčastěji 12 hodin denně.³³¹ To i pro jiné oblasti potvrzují odpovědi, zaslané z různých textilních továren, na dotazník tovární vyšetřovací komise. Připouštějí ovšem, že někdy byla práce prodlužována nad dobu 12 hodin, nejčastěji na 13 až 15 hodin, a rovněž vykonávání noční práce. Na druhou stranu se v některých továrnách, a to i nespádajících pod účinnost zákona z roku 1831, pracovalo méně než 12 hodin denně.³³²

V případě pracovní doby je však třeba pamatovat na to, že skutečný stav se těžko zjišťoval, jelikož výpovědi zaměstnanců se mohly lišit, pracovní doba bývala nepravidelná a komisaři často vycházeli z tvrzení továrníků, která mohla, avšak nemusela být pravdivá. Co se týče věku zaměstnávání dětí, vyšetřování tovární komise sice nepotvrdilo, že by v textilních továrnách pracovaly tak malé děti, jak někdy tvrdili pro-sazovatelé *Ten Hours Bill*, avšak našly se i děti pracující od 6 let.

Ačkoli Nassau W. Senior, člen komise z roku 1832 zabývající se chudinskými zákony a předseda komise vyšetřující roku 1837 stav ručních tkalců, hovoří o tom, že pracovní doba v továrnách může být dlouhá, protože práce dětí je lehká,³³³ právě pracovní doba byla zřejmě jedním z hlavních problémů tovární práce. Prameny se opravdu

---

327 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 34.

328 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 139.

329 Tamtéž. S. 21-30.

330 Tamtéž. S. 119-133.

331 Tamtéž. S. 145-151.

332 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part II.*, 1834. Např. S. B1 1-5, 8-13, 83-97; C1 32-52; D1 78-85, 91-109.

333 SENIOR, Nassau William: *Letters on the Factory Act, As it affects the Cotton Manufacture, Addressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade*, 1. vyd. London, B. Fellowes 1837. S. 6.

poměrně často shodují v tom, že úkoly svěřované dětem nebyly těžké. Fyzicky náročnou prací v továrnách bylo například ruční čištění bavlny, které ale měly na starosti dospělé ženy, a ve spřádání pak práce přadláků na *mule*, avšak tu vykonávali pouze dospělí muži.³³⁴ „V zařízeních pro spřádání a tkaní bavlny je všechna těžká práce vykonávána parním strojem, což nenechává pracovníkům těžkou práci a doslova žádnou práci, kromě toho, že v pravidelných intervalech provádějí jemné operace, jako je spojování přetržených nití, výměnu vřeten atd. A je stejně daleko od pravdy, že práce v továrně je nepřetržitá, protože pohyb parního stroje je nepřetržitý. Skutečností je, že práce není nepřetržitá právě proto, že je prováděna ve spolupráci s praním strojem.“³³⁵

S tvrzením, že práce vykonávaná v továrnách dětmi byla lehká přitom souhlasí například i Wade, nesouhlasí však s tím, že by nebyla nepřetržitá, naopak její náročnost dle něho spočívá v tom, že vyžaduje neustálou pozornost.³³⁶ Baines naopak tvrdí, že žádná práce vykonávaná dětmi nevyžaduje stálou pozornost, uznává však, že pracovní doba dětí je příliš dlouhá i přesto, že jejich fyzická námaha je minimální, a to zvláště vzhledem k věku, ve kterém některé děti začínaly pracovat.³³⁷

Co se týče náročnosti dětské práce, pozoruhodný názor představil tovární komisař Tufnell. „Ze všech výrobních zaměstnání jsou zdaleka nejvíce nepříjemná a nepřetržitá ta, ve kterých se neužívá parní stroj... To platí zvláště pro práci dětí v bavlnářských továrnách. Tři čtvrtiny těchto dětí jsou zaměstnány v příkručování na *mules*, které, když jsou ve vzdálenosti jedné a půl nebo dvou stop od stavu, nenechávají nic na práci, ani pozornost není třeba, a to jak od přadláka, tak od příkručovače, oba stojí nečinní po tuto dobu, která, pokud se spřádá jemná příze, trvá tři čtvrtě nebo více z každé minuty. V důsledku dítě, pokud je v továrně dvanáct hodin, po devět hodin nevykonává žádnou skutečnou práci.“³³⁸ A i když Tufnell připouští, že děti většinou měly na starosti dva stroje

334 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 456.

335 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 205. „In an establishment for spinning or weaving cotton all the hard work is performed by the steam-engine, which leaves for the attendant no manual labour at all, and literally nothing to do in general, but at intervals to perform some delicate operation, such as joining the threads that break, taking the cops off the spindles, &c. And it is so far from being true that the work in a factory is incessant, because the motion of the steam-engine is incessant, that the fact is, that the labour is not incessant on that very account, because it is performed in conjunction with the steam-engine.“

336 WADE, J.: *History of the Middle and Working Classes*, 1834. S. 582.

337 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 456.

338 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 205. „Of all manufacturing employments, those are by far the most irksome and incessant in which steam-engines are not employed... And these remarks... apply peculiarly to the labour of children in cotton factories. Three fourths of the children so employed are engaged in piecing at the mules, which, when they have

najednou a dle něho tedy nepracovaly pouze 6 hodin z 12, například Chapman považuje toto jeho stanovisko za přílišné zlehčování problému.³³⁹

Přesto je i zastáncem továrního systému, jakým byl Taylor zdůrazňováno, že ačkoli práce dětí v továrnách není těžká ani nepřetržitá, bylo by vhodné zkrátit jejich pracovní dobu. Intervaly, ve kterých stroj nevyžadoval práci a pozornost dětí totiž byly krátké a rychle se opakovaly, nepřinášely tedy dětem žádný užitek a jejich práce byla monotónní a unavující.³⁴⁰ Navíc je zde bráno v úvahu jen to, že práce příkrucovačů spočívala v navazování přetržených vláken, což zřejmě opravdu nebyla náročná činnost, ovšem Fielden spočítal, že tyto děti během práce nachodily 20 mil.³⁴¹ Jeho závěr byl možná přehnaný, ale i Greg hovoří o minimálně 8 mílích, které muselo dítě za den v továrně ujít a už jen to muselo hlavně pro mladší z dětí představovat velkou zátěž.³⁴²

Cobbett ve svém *Weekly Register* předkládá tuto scénu: „Přebírám tento výjev od mého přítele... Zimní ráno, pět hodin: země pokrytá sněhem, měsíc jasně svítí. Nalevo, přes otevřené dveře, uvidíte vnitřek nejubožejší chatrče. Na mizerné posteli se muž, zřejmě napůl mrtvý, zvedá na loktu do sedu a kašle. V nohách postele jsou vidět hlavy dvou malých dětí, které leží naproti muži. Matka je už venku ze dveří a vede ubohou polonahou holčičku sněhem směrem k velké továrně... Noc. Pohled do interiéru jedné z místností v továrně... Tváře lidí svědčí o strašlivém vyčerpání z patnáctihodinové práce... Holčička, kterou jsme viděli, jak je vedena ráno do práce, se rukou zachytí do jednoho z řemenů a ta se zdá téměř oddělena od těla. Bylo mi řečeno, že to není neobvyklá scéna. Svědek před výborem Sněmovny lordů uvedl, že děti často usínají už před večerem, sesunou se na kola a chytí se do řemenů.“³⁴³

---

receded a foot and a half or two feet from the frame, leave nothing to be done, not even attention is required either from spinner or piecer, but both stand idle for a time, which, if the spinning is fine, lasts in general three fourths of a minute or more. Consequently, in these establishments, if a child remains during twelve hours a day, for nine hours he performs no actual labour.“

339 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 85.

340 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 26, 238.

341 FIELDEN, John: *The Curse of Factory System*, 1. vyd. London, A. Cobbet 1836. S. 40.

342 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 73.

343 COBBETT, William: Cotton Lords and What's Watt, in: *Cobbett's Weekly Register*. Vol. LII., 1824, No. 13. London: C. Clement, 1824. S. 301. „I copy from my friend drawing... five o'clock in the morning in winter; the ground covered with snow, and the moon shining very bright. To the left, through an open door, you see the interior of a most wretched hovel. On a miserable bed, a man, apparently half dead, is raised on elbow in the attitude of sitting up to cough. At the foot of the bed are seen the heads of two young children, who are lying at antipodes with the man. The mother is outside the door, dragging along a poor little girl, half naked, through the snow towards a great factory... Night. A view of the interior of one of the rooms at the factory... countenances of the people bearing witness to the dreadful exhaustion of fifteen hours' labour... The little girl whom we saw dragged to

Údaje o podobných úrazech se v pramenech nevyskytují běžně, ale únava dětí z práce je popisována častěji. Hlavně mladší děti se údajně cítily z práce velmi unavené. „Odpověď vždy byla „unavený, hlavně v zimních večerech.“ „Tak unavená, když opustí továrnu, že nemůže nic dělat...“ „Často hodně unavený a cítí bolest, je moc dlouho na nohou.“ „Často tak unavená, že nemůže sníst večeři.“ „Večer a ráno velmi unavená; má dvě sestry v továrně, slyšela je stěžovat si matce a ta jim řekla, že musí pracovat.“³⁴⁴ Starší děti prý snášely práci lépe, ale vzpomínaly na těžkosti, zažívané v nižším věku. Rodiče a dospělí pracovníci jejich výpovědi údajně potvrdili. Hovořili o tom, jak mají děti po práci problém dojít domů, nemohou ani jíst, usnou, když si sednou, usínají a jejich ruce se stále pohybují jako při práci, i když se stroj již zastavil.³⁴⁵

Lze však nalézt i jiná tvrzení, například jedna z analýz svědectví daných tovární komisi přináší zajímavé závěry. „Dr. Hawkins uvádí ve své zprávě, že velké množství chlapců i dívek „prohlašuje, že si nechtějí v sobotu a v neděli hrát a upřednostňují odpočinek,“ v důsledku (předpokládáme z kontextu) únavy z předešlého týdne. Avšak, mezi čtyřiceti třemi svědky, kteří byli dotazováni na toto téma, pouze devět potvrdilo, že jsou večer děti příliš unavené a jeden z těchto svědků poté, co prohlásil, že děti nechtějí navštěvovat večerní školu, protože byly moc dlouho na nohou, dokládá své tvrzení poznámkou, „že jsou jako divocí Irové, když jdou z továrny.“ Nyní, jelikož jsme byli vždy přesvědčeni, že divocí Irové jsou pozoruhodní pro cokoli jiného spíše než pro skleslost a únavu, dospěli jsme k závěru, že došlo k omylu vzhledem k významu výpovědi svědka, který musel chtít říci, že se děti podobají divokým Irům ne v únavě, protože divocí Irové nejsou nikdy unaveni, ale v jejich nechuti navštěvovat večerní školu, v čemž s nimi divocí Irové velmi sympatizují. Proti svědectvím těchto devíti svědků máme výpovědi dalších třiceti čtyř, také dělníků, že tovární děti nejsou večer příliš unaveny, že vykazují značnou ochotu navštěvovat večerní školu a nejsou výjimečné pro svoji ospalost během výuky, a že si často hrají, když je denní práce skončena.“³⁴⁶

work in the morning, is caught by the arm in one of the straps, which seems nearly to have severed it from the body. This, I am told, is no uncommon scene. A witness stated, in the Lord's Committee, that “the children often grow sleepy before night, dose over their wheels, and get caught in the straps.”

344 SEELEY, Robert Benton: *Memoirs of the Life and Writings of Michael Thomas Sadler, Esq.*, 1. vyd. London, R. B. Seeley and W. Burnside 1842. S. 385, 386. „The answer always being “tired, especially in the winter nights.” “So tired when she leaves the mill that she can do nothing...” “Often much tired, and feels sore, standing so long on her legs.” “Often so tired, she could not eat her supper.” “Night and morning very tired; has two sisters in the mill; has heard them complain to her mother, and she says they must work.”

345 Tamtéž. S. 386-390.

346 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the*

Ať tak či tak, roku 1833 byl přijat další z továrních zákonů, *Lord Althorp's Act* nebo též *Factory Act*, Tovární zákon. Zakazoval noční práci, tedy práci v době od 8:30 večer do 5:30 ráno, osobám pod 18 let zaměstnaným v továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, dlouhovláčennou vlnu, konopí, len a hedvábí, ovšem s výjimkou krajkářství a některých příbuzných oborů, jako například bělení, barvení a potiskování. Zákon ve svých ustanoveních jako první rozlišoval mezi dětmi, tedy pracovní silou ve věku 9 až 13 let, a mládeží ve věku 13 až 18 let. Pro mládež určil maximální pracovní dobu na 12 hodin denně nebo 69 hodin týdně, pro děti pak na 8 hodin denně nebo 48 hodin týdně. Ustanovení týkající se pracovní doby dětí mělo vstupovat v platnost postupně – první rok se týkalo dětí do 11 let, druhý rok do 12 let a třetí rok do 13 let – plnou účinnost mělo nabýt do 1. března 1836. Zákon dále zopakoval zákaz zaměstnávat děti mladší 9 let v bavlnářských továrnách a rozšířil ho i na textilní továrny jmenované výše, ovšem s výjimkou továren zpracovávajících hedvábí, ve kterých mohly být zaměstnávány i děti nižšího věku a děti do 13 let zde mohly pracovat 10 hodin denně. Přestávka na jídlo měla trvat hodinu a půl a děti nesměly zůstat po pracovní době v továrně.³⁴⁷ To, že děti dosáhly věku předepsaného pro zaměstnání v továrně, nebo věku určeného pro delší pracovní dobu, již nemělo být potvrzováno rodiči nebo opatrovníky dětí, namísto toho musely děti mít osvědčení o věku vydané lékařem. Novinkou bylo i jmenování čtyř továrních inspektorů, kteří měli právo vstupovat do továren a kontrolovat dodržování zákona.³⁴⁸ Mimoto zákon nařizoval továrním dětem školní docházku, o které bude pojednáno později, a za jeho porušování mohly být udíleny pokuty od 1 do 20£.³⁴⁹

Factory Commissioners, as Far as It Relates to the Population of Manchester, and the Vicinity, Engaged in the Cotton Trade, 1. vyd. Manchester, Banks and Company 1834. S. 17, 18. „Dr. Hawkins states in his Report, that a large number, both of boys and girls, “declared that they had no desire to play about on the Saturday and Sunday, but preferred remaining quiet,” in consequence, (we presume him to mean, from the context,) of the fatigue of the previous week. Among forty-three witnesses, however, who were examined on this point, only nine affirm the children to be much fatigued at night; and one of this number, after declaring that the children feel little inclination to attend evening school owing to having been so long on their legs, qualifies his statement by the remark, “ that they are like wild Irish when they come out of the mill.” Now, as we have always understood that the wild Irish were remarkable for the exhibition of any thing rather than depression and fatigue, we conclude there must be some mistake as to the meaning of the witness's expressions; and that he must intend to say, that the children resemble wild Irish - not in their fatigue, for the wild Irish are never fatigued, but in their disinclination to attend evening school, in which the wild Irish quite sympathise with them. To set against the evidence of these nine witnesses, we have the depositions of thirty-four others, also operatives, that the factory children are not much fatigued at night; that they show considerable alacrity in attending evening schools, and are not remarkable for drowsiness over their lessons; and that they frequently play about after the day's work is done.“

347 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 40, 41.

348 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 15, 16.

349 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 41.

Zákon měl však několik nezamýšlených důsledků. V první řadě vedl, jak již bylo řečeno, k propouštění dětí pod 11, 12 a postupně 13 let z továren. „Továrník po zjištění, že tento tovární zákon, stejně jako ty předchozí, plodí podvody mladých pracovníků a jejich opatrovníků a je právní pastí pro něho samého, neměl jinou možnost, než propustit ze svých služeb všechny děti pod dvanáct let věku... Ty jsou vrženy z teplé přádelny do studeného světa, odsouzeny žít se žebrotou či krádeží, žít v zahálce a neřesti – život žalostně kontrastující s jejich předchozím stavem v továrně a nedělní škole. Po 1. březnu 1836 budou dokonce všechny děti pod 13 let v nebezpečí, že budou propuštěny z továrního zaměstnání očekávaným nařízením, které pod maskou filantropie, ještě zhorší útrapy chudých...“³⁵⁰ Ure se však v tomto svém stanovisku zmýlil ve dvou věcech. Tou první byl fakt, že továrníci sice opravdu propouštěli děti pod 13 let, avšak po určité době od tohoto opatření částečně upustili, mimo jiné kvůli souvisejícímu nedostatku kvalifikovaných pracovníků ve věku nad 13 let.³⁵¹ Navíc děti, které byly z továren propuštěny, nemusely nutně skončit jako žebráci a žít v zahálce, častější byla skutečnost, kterou lze považovat za další nezamýšlený důsledek továrního zákona, a to zaměstnávání dětí v oborech neregulovaných zákonem.

Na toto nebezpečí upozorňoval komisař Tufnell již před přijetím zákona, když hovořil o tom, že pokud nebudou smět děti pod 9 let pracovat v textilních továrnách, rodiče je pošlou do těžší a hůře placené práce, jakou bylo například postřihování manšestru či výroba hřebíků.³⁵² Na tento důsledek zákona poukázal roku 1837 i Nassau W. Senior, když hovořil o nutnosti rozšířit vzdělávací nařízení i na děti mimo textilní továrny. „Ve skutečnosti Tovární zákon, tím že přesouvá mnoho dětí do jiných zaměstnání, činí potřebu přijetí obecného systému vzdělávání pro všechny děti ještě naléhavější, než byla dříve. „Co tady děláš?“ zeptal se pan Ashton malého chlapce, kterého našel v jednom ze svých uhelných dolů. „Pracuji v dole, dokud nebudu dost starý, abych šel do továrny.“³⁵³

---

350 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 406. „The mill proprietor, after finding that this factory act, like its predecessors, was the fruitful parent of deceit and perjury to the young operatives and their guardians, and a law-trap to himself, has had no alternative but to dismiss from his works all children under twelve years of age... they are thrown out of the warm spinning-rooms upon the cold world, to exist by beggary or plunder, in idleness and vice - a life wofully contrasted with their former improving state at the factory and its Sunday school. After the 1st of March, 1836, all children, even up to thirteen, will be in danger of being dismissed from factory employment, by a prospective ordinance which, under the mask of philanthropy, will aggravate still more the hardships of the poor...“

351 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 93.

352 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 213.

353 SENIOR, N. W.: *Letters on the Factory Act*, 1837. S.15. „In fact, the Factory Act, by driving children into other employments, makes the expediency of adopting a general system of education for all

Ačkoli měl tedy zákon chránit děti před přetěžováním, mohl rovněž vést k tomu, že byly poslány do těžší práce, než jakou by pro ně rodiče za jiných okolností vybrali. Avšak rodiče si dokázali s nařízeními nového zákona poradit i jinak.

I tento zákon byl porušován, a to podobně jako zákon předchozí, prostřednictvím nepravdivého dosvědčování věku dětí. Bylo řečeno, že zákon z roku 1833 vyžadoval, namísto potvrzení od rodičů či opatrovníků, lékařské osvědčení o tom, že dítě dosáhlo 9 let, aby mohlo být zaměstnáno v továrně, nebo 13 let, aby mohlo pracovat 12 hodin denně. Tato osvědčení však byla vydávána i dětem, které daného věku nedosáhly a tovární inspektoři, pokud toto porušení zákona odhalili, nebyli zákonem zmocněni falešná lékařská osvědčení zrušit.³⁵⁴ O tom hovoří Leonard Horner, tovární inspektor působící mimo jiné v Lancashire, v jedné ze svých čtvrtletních zpráv z roku 1838. „Mezi mnoha změnami zákona, které jsou nezbytné, není žádná tak naléhavě třeba pro zajištění plné ochrany dětí jako rychlé a efektivní omezení podvodného jednání lékařů, kteří vědomě vydávají osvědčení dětem, u kterých si musí být vědomi, že jsou v nižším věku, než jaký jim je potvrzován, nebo které, jak si musí přinejmenším všimnout, nemají ani sílu, ani vzhled tomuto věku odpovídající... Během mých návštěv továren ve Stalybridge jsem našel ne méně než sto dvanáct dětí, jimž jeden lékař potvrdil, že dosáhly třinácti let, avšak dle mého soudu ani jedno z nich nemělo vzhled běžný v této oblasti pro dítě tohoto věku a sedmdesát pět z nich bylo buď nesporně mladších, nebo citelně zakrnělých ve vzrůstu a síle. Neměl jsem pravomoc tato osvědčení zrušit...“³⁵⁵

Na problematiku falešných osvědčení o věku přitom upozorňovali i ostatní tovární inspektoři. Robert J. Saunders viděl problém hned v několika věcech, například v tom, že nebyly jednotně určeny znaky, které by mělo dítě v určitém věku mít, a tak

---

children more urgent than it was before. "What are you doing here?" said Mr. Ashton to a little fellow, whom he found in one of his coal-mines. "Working in mine, till I am old enough to go into factory."

354 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 36.

355 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 31st December 1838*. 1. vyd. London, W. Clowes and Sons, for Her Majesty's Stationery Office, 1839. S. 3. „Among the many amendments of the Act that are necessary, none is more urgently called for, in order to secure full protection to the children, than a prompt and effective check to the improper conduct of those surgeons who knowingly grant certificates to children who they must be well aware are younger than the age they certify; or who, they must at least see, have neither the strength nor the appearance of that age... In my visits to the mills at Stalybridge, I found no less than one hundred and twelve children certified by one surgeon as being thirteen years of age, not one of whom had, in my judgment, the ordinary appearance of children of that time of life in that part of the country; and seventy-five of them were either indisputably younger, or palpably defective in growth and strength for that age. I had no power to annul these certificates...“

mohl jeden lékař vydat osvědčení i menším a slabším dětem, než jakým by osvědčení potvrdil jiný lékař. Další problém spočíval ve vysokém počtu lékařů, kteří mohli osvědčení vydávat, přičemž Saunders poukázal na praxi některých rodičů továrních dětí. „...Rodič půjde za jedním lékařem s dítětem čistým a v nejlepším oblečení a pokud si lékař nemyslí, že je mu 13 let, rodiče ho okamžitě převléknou do pracovních šatů, vyšších bot a s pomocí indigového vzhledu získaného ve vlnářské továrně se budou snažit, aby dítě získalo osvědčení, že je mu 13 let, od jiného lékaře; pokud se to nezdaří při druhém pokusu, rodič vezme dítě do továrny zpracovávající len, kde je zaměstnán třetí lékař a pokud si i ten myslí, že je dítě moc malé a mladé, zkusí čtvrtého a pátého, dokud nenajdou lékaře, který užívá jako vodítko pro osvědčení věku dítěte nejnižší výšku či stupeň rozvoje.“³⁵⁶ Nařízení zákona ohledně věku tedy rodiče i zaměstnavatelé dětí poměrně snadno obcházeli. Pokud však nebylo dodržováno toto základní ustanovení omezující práci dětí v továrnách, zákon významně selhával v tom, co bylo jeho hlavním úkolem, totiž v ochraně dětí nízkého věku před pracovním přetěžováním.

Další slabinou zákona bylo, že ačkoli zkrátil pracovní dobu dětí na 8 hodin, mohla se tato práce uskutečnit kdykoli během dne, jmenovitě mezi 5:30 ráno a 8:30 večer. Běžná pracovní doba v továrnách byla pro starší 13 let 12 hodin a dospělí mohli pracovat i déle a po celou dobu potřebovali své asistenty, kterými často byly děti s pracovní dobou 8 hodin. Továrníci proto nezřídka zavedli *relay-system*, tedy systém práce na směny. „Pojem „relay system“ ve skutečnosti neznámá, jak název nesprávně napovídá, systém směn, kdy jedna skupina pracovníků střídá druhou... „nepravý systém směn“ vytvořený neloajálními továrníky po roce 1833 představoval složitý plán, nebo spíše kombinaci plánů, pro přesouvání pracovníků a přestávek na odpočinek a jídlo tak, aby nikdy kompletní skupina pracovníků nepracovala společně v jedné místnosti ve stejnou dobu...“³⁵⁷ V praxi to probíhalo tak, že dítě odpracovalo část pracovní doby, poté

---

356 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 31st December 1838*. S. 13. „...a parent will go to one Surgeon with his child, clean and in his best clothes, and if the Surgeon does not think it 13, the parents immediately put on his working dress, higher shoes, and by the aid of the indigo complexion obtained in a woollen mill, will endeavour to get the child a certificate of 13 from another Surgeon; if he fails in the second attempt, the parent will take the child into a flax mill, where a third Surgeon is employed, and if still thought too small and young, will try a fourth or fifth, till he finds that Surgeon who takes the lowest quantum of height or development as his guide in certificating a child, or young person.“

357 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A. *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 41. „The term "relay system" did not really mean, as the word misleadingly suggested, a system of shifts, one set of workers taking the place of another... the "spurious relay system" invented by the disloyal

mělo přestávku na jídlo, nebo prostě opustilo továrnu, čekalo několik hodin a pak se do továrny vrátilo, aby dokončilo svou pracovní dobu. Takto se prostrídalo několik dětí, které sice odpracovaly předepsaných 8 hodin, ale v továrně či její blízkosti strávily prakticky celý den a ze zkrácení pracovní doby tedy neměly téměř žádný prospěch.

Další možností, jak si přizpůsobit pracovní dobu dětí, byl zvyk, dle kterého dítě opět odpracovalo svoji pracovní dobu v různě dlouhých intervalech během 15 hodin, kdy se směla jeho práce uskutečnit. Tentokrát to však probíhalo tak, že dítě opouštělo továrnu pokud ho dospělý právě nepotřeboval a mohl pracovat sám, a to v rozličných časech a na různě dlouhou dobu. Kromě toho, že dítě opět trávilo celý den v továrně či jejím okolí, pro inspektory bylo velmi nesnadné zjistit, zda nepracuje více než 8 hodin denně, jelikož dospělý, který ho zaměstnával, mu přestávky mohl zkracovat či zcela odpirat a inspektor ani nemusel vědět, kdy a jak dlouhé mělo dítě přestávky mít.³⁵⁸

Na řešení tohoto problému poukazoval inspektor Horner, když navrhoval běžný systém směn, tedy aby jedna skupina dětí pracovala ráno a druhá odpoledne.³⁵⁹ Toto opatření, takzvaný *half-time system*, se stalo součástí továrního zákona z roku 1844 nazývaného též *Graham's Factory Act*. Ten snížil věk, od kterého mohly být děti zaměstnány v textilních továrnách na 8 let a pro děti do 13 let zkrátil pracovní dobu na 6,5 hodiny denně. Přitom nařizoval, že dítě, které začalo práci ráno, nesmí v tomtéž dni pracovat po jedné hodině odpolední. Pro mládež byla zachována pracovní doba v délce 12 hodin denně a legislativní ochrana byla v rozsahu poskytovaném mládeži rozšířena na dospělé ženy. Opět byla přijata výjimka pro továrny na skaní hedvábí, v nichž mohly děti od 11 let pracovat 10 hodin denně. Zákon navíc stanovil, že 1,5 hodiny denně má být vyhrazeno na přestávky na jídlo, přičemž alespoň půlhodinová přestávka na oběd se má uskutečnit před jednou hodinou odpolední a chráněné osoby musí mít tyto přestávky ve stejnou dobu a mimo budovu továrny.³⁶⁰ Tato opatření měla sjednotit pracovní dobu a tím zamezovat přetěžování dětí, ale i usnadnit vyšetřování továrním inspektorům. Opatření vyžadující uskutečňování přestávek na jídlo mimo továrnu mělo odstranit často kritizovaný zvyk, dle kterého děti místo přestávek čistily stroje a stravovaly se při práci.

---

manufacturers after 1833, involved a complicated plan, or combination of plans, for shuffling the workers and shifting the hours of rest and meal times so that there might never be a complete set of hands working together in the same room at the same time..."

358 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 7.

359 Tamtéž. S. 8.

360 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 27, 28.

Nahrazování času ztraceného odstávkami kvůli nehodám či nepravidłnostem v zásobování vodou bylo zneužíváno pro prodlužování pracovní doby dětí a mládeže. Zákon z roku 1844 proto stanovil, že chráněné osoby mohou nahrazovat ztracený čas prací v rozsahu jedné hodiny za den, a to s vědomím továrního inspektora. Pokud byla práce kvůli nepředvídatelné události zastavena přes den, mohla být nahrazena v noci prací mládeže, nikoli však dětí. Zákon reagoval i na problematiku osvědčení o věku, když stanovil, že tato osvědčení mohou vydávat jen lékaři určení továrními inspektory. V případě, že osvědčení vydal jiný lékař, muselo být potvrzeno smírčím soudcem. Pokud přesto inspektor došel k závěru, že dítě zaměstnané v továrně je nižšího než předepsaného věku, nebo je slabé pro tovární práci, mohl jeho osvědčení zrušit.³⁶¹

Roku 1847 se zdála být završena snaha o prosazení *Ten Hours Act* neboli Desetihodinového zákona. Tento zákon omezoval práci žen a mládeže v textilních továrnách na 11 hodin denně nebo 63 hodin týdně a od 1. března 1848 na 10 hodin denně, respektive 58 hodin týdně.³⁶² Opět však začal být zneužíván takzvaný *relay-system*, nyní v případě pracovníků z řad žen a mládeže, kteří pracovali 10 hodin denně, avšak v továrnách trávili delší dobu. *Ten Hours Act* byl proto roku 1850 následován zákonem, který zavedl takzvaný normální pracovní den trvající od 6 hodin ráno do 6 hodin večer, přičemž v tomto čase měla probíhat 10 hodinová pracovní doba. Jelikož však zákon z roku 1850 pozměňoval ten z roku 1847, který hovořil jen o ženách a mládeži, normální pracovní den se netýkal dětí, které tak stále mohly pracovat v rozmezí 5:30 ráno a 8:30 večer.³⁶³

Roku 1850 tovární inspektoři zjistili, že 257 továren zaměstnává 3 742 dětí jako asistenty dospělých pracovníků i poté, co ženy a mládež opustí práci. Proto byl roku 1853 normální pracovní den rozšířen i na děti, jejichž pracovní doba sice zůstala taková, jak ji stanovil zákon z roku 1844, ale mohla být vykonávána jen v rozmezí od 6 hodin ráno do 6 hodin večer. Tím byl stanoven jednotný pracovní den pro všechny chráněné osoby.³⁶⁴ Překračování povolené pracovní doby a související přetěžování dětí ale pokračovalo. Jedním z důvodů bylo to, že zisky z porušování zákona převyšovaly pokuty, které za prohřešky hrozily. Porušování zákonných nařízeních týkajících se pracovní doby zůstalo nejčastějším prohřeškem proti továrním zákonům až do konce 19. století.³⁶⁵

361 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 28-30.

362 Tamtéž. S. 35, 36.

363 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 105-108.

364 Tamtéž. S. 108, 111.

365 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 45.

Pokud jde o věk a pracovní dobu dětí zaměstnávaných v anglickém průmyslu, je třeba, alespoň pro srovnání, analyzovat i situaci v oborech nespádajících pod účinnost dosud popsaných továrních zákonů. V rámci textilního průmyslu bylo takovým oborem například krajkářství, ale rovněž bělení, barvení a potiskování látek. Krajkářství přitom zaměstnávalo i velmi malé děti, a to s dlouhou pracovní dobou. Na skutečnost, že v Nottinghamu pracují ve výrobě krajek děti ve věku 9 až 15 let i 20 hodin denně, od 4 hodin ráno do půlnoci, přitom upozorňovala už tovární vyšetřovací komise roku 1833. Přesto se tovární zákon z téhož roku na tento obor nevztahoval.³⁶⁶ Roku 1842 pak *Children's employment commission* popsala závažnější situaci, existující v tomto oboru. V hlavních centrech krajkářství, tedy Nottinghamshire, Leicestershire a Derbyshire, pracovaly i velmi malé děti, v jednom případě subkomisař Grainer zaznamenal, že matka zaměstnávala své dítě dříve než dosáhlo věku 2 let a jeho dva sourozence od podobně útlého věku.

„Mary Houghton, čtyři roky: „Vytahuje krajky dva roky; její matka jí dává penci týdně.“ - Anne Houghton, šest let: „Je vytahovačkou tři roky“ - Paní Houghton, matka těchto dětí: Je vytahovačkou krajky a má čtyři děti; Harriet, osm let, Anne, šest let, Mary čtyři a Eliza dva roky; z nich starší tři jsou zaměstnány jako vytahovačky. Harriet ještě nebyly tři roky, když začala pracovat, Anne byla asi ve stejném věku a Mary nebyly ani dva roky... Začínají v 6 hodin ráno v létě a v 7 v zimě; v létě pracují do tmy, v zimě do 10 hodin večer. Dvě starší děti mají dle svědectví tuto pracovní dobu, Mary začíná práci ráno ve stejný čas, ale končí v 6 hodin večer. Děti nemají čas jít ven a hrát si; „ven chodí jen velmi zřídka.“ Snídani mají, když na ni mají čas, to samé s obědem a čajem. Na každé jídlo mají asi čtvrt hodiny.“³⁶⁷ Dvě starší děti, dívky ve věku 8 a 6 let, tedy pracovaly 15 hodin denně, čtyřletá Mary 12 hodin denně.

---

366 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 14.

367 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 10. „Mary Houghton, four years old: "Has drawn lace two years; her mother gives her a penny a-week." - Anne Houghton, six years old: "Has been a drawer three years." - Mrs. Houghton, the mother of these children: "Is a lace-drawer and has four children; Harriet eight years, Anne six, Mary four, and Eliza two years old; of these the three elder are employed as lace-drawers. Harriet was not quite three when she began to work, Anne was about the same, and Mary was not quite two years old... Begins generally at 6 A.M. in the summer and 7 in the winter; in the former goes on till dark, in the latter till 10 P.M. The two biggest Children work with witness these hours; Mary begins at the same time in the morning, but she leave off about 6 P.M. The Children have no time to go out to play; "they go out very seldom." Have breakfast whilst they have time to get it; the same with dinner and tea. Have about a quarter of an hour for each meal.“

Tento případ byl ojedinělý, avšak děti pomáhaly při výrobě krajek nezřídka od 4 let, nejčastěji pak od 5 až 7 let. Stačilo, aby uměly uvázat uzel či používat jehlu a byly zaměstnány. Nejmladší z dětí pracovaly jako vytahovači, děti od 8 let jako navlékači, stroje obsluhovaly asi od 14 až 15 let a od tohoto věku pracovaly též jako sukaři. Pracovní doba bývala nepravidelná, odvíjela se od stavu obchodu a pohybovala se mezi 14 a 16 hodinami denně, v případě potřeby byla prodloužena i na 20 hodin. Děti musely vstávat v noci a pracovat, kdykoli je zavolali, někdy v dílnách a továrnách přespávaly, jedly během práce, často neměly volno ani v neděli.³⁶⁸ Zákon omezující práci dětí v krajkářských továrnách byl však přijat až roku 1861. Šlo o takzvaný *Lace Works Act*, který se v hlavních ustanoveních shodoval s továrními zákony pro ostatní textilní továrny. Pod účinnost tohoto zákona však nespádaly dílny a domácí výroba, tedy ruční formy práce. Tak ještě roku 1862 zaznamenala komise vyšetřující zaměstnávání dětí v oborech neregulovaných zákonem, že v krajkářství stále pracovaly děti od 5 či 6 let.³⁶⁹

Pokud jde o potiskování látek, komise z roku 1842 zaznamenala případy zaměstnávání dětí ve věku 4 až 5 let, častěji však děti začínaly pracovat v 6 letech a běžně od 8 let.³⁷⁰ V tomto oboru nezřídka pracovaly děti, které dle továrního zákona z roku 1833 nesměly být pro nízký věk zaměstnány v textilních továrnách, nebo by v nich směly pracovat jen 8 hodin denně. Když získaly osvědčení, že dosáhly 13 let, přešly z potiskování do přádelen a tkalcoven.³⁷¹ Pracovní doba byla i zde nepravidelná, pokud byla poptávka po určitém vzoru velká, pracovalo se ve dne v noci, jelikož v potiskování se většinou nevyrábělo na sklad. Dle *Children's employment commission* byla pracovní doba zřídka kratší než 12 hodin, děti poměrně běžně pracovaly 14 až 16 hodin, někdy i 18 hodin denně. Zvláště v potiskování pomocí rytých bloků mohla být pracovní doba velmi dlouhá, jelikož tiskaři byli placeni v úkole a jejich práce probíhala nezávisle na strojích. Podle jedné z výpovědí se dokonce stávalo, že tiskař i jeho dětští asistenti zůstávali v práci od pondělí až do soboty, to znamená, že v továrnách či dílnách i jedli a přespávali. Někdy pak pracovali více než 24 hodin v kuse.³⁷²

368 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 10, 11, 56, 57.

369 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 145, 146.

370 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 12, 13.

371 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 14.

372 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 59, 60.

„Thomas Sidbread, tiskař, poté, co vzal dítě, které již celý den pracovalo, aby mu asistovalo jako *teerer* přes noc, říká: Začali jsme pracovat mezi osmou a devátou hodinou ve středu večer, ale chlapec zametal dílnu od středečního rána. Budete tomu sotva věřit, ale je to pravda – já vůbec neopouštím práci do šesti hodin v sobotu ráno, celou tuto dobu nepřestávám pracovat s výjimkou jedné nebo dvou hodin a chlapec je se mnou celou dobu... když jsem na minutu přestal, chlapec okamžitě tvrdě usnul... Rodiče mu s sebou nedali jídlo a lidé, kteří se mnou bydlí mi nepřipravili dost, takže jsme byli nuceni pracovat bez jídla od oběda jednoho dne do snídaně dalšího dne, protože jsem se neodvážil poslat chlapce pro nějaké jídlo, bál jsem se, že by mi proklouzl a utekl...“³⁷³

Práce dětí v potiskování byla omezena zákonem z roku 1845, takzvaným *Print Works Act*, který zakazoval zaměstnávání dětí pod 8 let a rovněž práci žen a dětí pod 13 let v době mezi 10. hodinou večerní a 6. hodinou ranní. Například bělení a barvení však bylo do továrních zákonů zahrnuto až roku 1860.³⁷⁴

Pokud jde o děti v kovovýrobě, dle zjištění komise z roku 1842 ty zaměstnané ve výrobě hřebíků pracovaly někdy již od 4 let a poměrně často od 5 let, ostatní však začínaly s prací později, nejčastěji v 8 až 9 letech, a ve výrobě strojů pracovala spíše mládež.³⁷⁵ Běžná pracovní doba se pohybovala mezi 12 a 13 hodinami denně, bývala však prodlužována na 16 a více hodin a někdy musely děti pracovat i přes noc, i když to zde bylo spíše výjimkou. Nejdelsí pracovní dobu mívali zaměstnanci menších dílen, kteří na konci týdne doháněli to, co na začátku týdne zanedbali. Záleželo na jednotlivých mistrech, zda byla pracovní doba pravidelná nebo zda ji přizpůsobovali věku dětí. Ve větších zařízeních a továrnách byla obvykle pracovní doba pevně určená. V činnostech, kde děti asistovaly dospělým, pracovaly, jako v jiných oborech, stejně dlouhou dobu jako jejich mistři.³⁷⁶ Podobně tomu bylo i v hrnčířství, sklářství či papírenském průmys-

373 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 60. „Thomas Sidbread, block-printer, after taking a Child who had already been at work all day to assist him as a *teerer* through the night, says: “ We began to work between eight and nine o'clock on the Wednesday night; but the boy had been sweeping the shop from Wednesday morning. You will scarcely believe it, but it is true-I never left the shop till six o'clock on the Saturday morning; and I had never stopped working all that time, excepting for an hour or two, and that boy with me all the time... if I stopped a minute he was fast asleep in a moment... This Child's parents neglected to give him food, and the people I lodged with had not taken care to prepare me enough, so we were obliged to go without food from dinnertime one day until breakfast the next day, as I dared not send the boy for any food, as I was afraid he would give me the slip and run away...”

374 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 131, 139.

375 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 7, 8.

376 Tamtéž. S. 51-53.

lu, ovšem s tou výjimkou, že ve sklářství a papírenství byly děti pod 9 let zaměstnávány zřídka. Zákonem byla dětská práce v těchto oborech omezena až v 60. letech 19. století.

Co se týče dětí pracujících v uhelných dolech, komise z roku 1842 zaznamenala i případy, kdy v dolech jako *trappers* pracovaly děti ve věku 4 či 5 let, často pak byly zaměstnávány děti mezi 7 a 8 lety, zatímco 8 až 9 let byl věk, kdy děti běžně začínaly v dolech pracovat. V některých oblastech přitom byly v takto nízkém věku přijímány do dolů i dívky. Takto vypovídala před komisí roku 1842 dívka ve věku 8 let: „Jsem *trapper* v dole Gamber. Musím pracovat bez světla a bojím se. Začínám ve čtyři a někdy v půl čtvrté ráno a ven vyjdu v pět nebo půl hodiny po páté. Nikdy nespím. Někdy si zpívám, když mám světlo, ale ne ve tmě, potom si netroufám zpívat.“³⁷⁷ Pracovní doba tohoto dítěte se tedy pohybovala mezi 13 a 14 hodinami, a to nebyla výjimka.

Děti od 6 let vykonávaly i práci vozačů, tahaly vozíky naplněné uhlím, což byla velmi těžká práce. Pracovní doba poměrně běžně dosahovala 12 hodin, na některých místech se však pracovalo 14 hodin denně a někdy více. Byly zaznamenány rovněž případy, kdy děti pracovaly i 24 hodin v kuse. Noční práce pak byla rovněž častým jevem. Děti navíc nezřídka neměly přestávky na jídlo, jedly v dolech, při práci.³⁷⁸ Práce v dole byla pro děti, zvláště pro ty mladší, velmi vyčerpávající, což potvrzují i výpovědi dané komisi vyšetřující stav dětí pracujících v britských dolech. Takto vypovídaly děti z Derbyshire: „Thomas Straw, sedm let, Ilkiston: „Nenechají ho v dole spát, nebo v klidu stát, když vyjde ven, cítí se velmi unavený, dostane svůj čaj a jde spát. V neděli ráno se cítí unavený a ospalý, raději by zůstal v posteli než šel do školy...“ John Hawkins, osm let, Underwood: „Je unavený a chtěl by jít domů, nikdy si nechce hrát...“ George Pollard, Strelley: „Cítí se velmi unavený, bolí ho záda a ramena, je vždy příliš unavený na to, aby si hrál...“ Robert Blount, deset let, Eastwood: „Je vždy příliš unavený na hraní, je rád, že se dostane do postele, bolí ho záda a nohy...“³⁷⁹

377 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *First Report of the Commissioners. Mines.* Citováno dle HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B. *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 173.

„I'm a trapper in the Gamber Pit. I have to trap without a light, and I'm scared. I go at four and sometimes half-past three in the morning and come out at five and half-past. I never go to sleep. Sometimes I sing when I've light, but not in the dark: I dare not sing then.“

378 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 2-4.

379 Tamtéž. S. 34. „Thomas Straw, aged seven, Ilkiston: “They wouldn't let him sleep in the pit or stand still; he feels very tired when he comes out; gets his tea and goes to bed. Feels tired and sleepy on a Sunday morning; would rather be in bed than go to school...“ John Hawkins, aged eight, Underwood: “Is tired and glad to get home; never wants to play...“ George Pollard, Strelley: “ Feels very tired; his

Výpovědi těchto dětí přitom potvrdili i starší chlapci, když vzpomínali na začátky své práce v dolech. „John Bostock, sedmnáct let, Babbington: „Často byl nucen pracovat, dokud nebyl tak unavený, že si po cestě domů lehl do 12 hodin, kdy pro něho přišla matka a domů ho odvedla – tak to udělal mnohokrát, když začal pracovat v dolech; někdy byl tak unavený, že nemohl sníst svůj oběd, ale byl bit a nucen pracovat do večera; nikdy nemyslel na hraní, vždycky moc chtěl do postele...“ John Leadbeater, osmnáct let, Babbington: „Má to do dolu dvě míle daleko a musí tam být před šestou a pracuje do osmi; často pracoval celou noc... byl často tak unavený, že celou neděli proležel v posteli. Nezná žádnou tak špatnou práci, jako tu hornického chlapce...“ Samuel Radford, devatenáct let, New Birchwood: „Pracoval celý týden a vůbec neviděl denní světlo až na neděli a ani tehdy ne moc, protože byl tak ospalý...“³⁸⁰

I dospělí horníci a rodiče dětí z dolů dosvědčili vyčerpání, které musely děti podstupovat. Hovořili o tom, že děti musí jejich rodiče vodit nebo nosit domů, že usínají při jídle, za chůze či dřív, než ulehnou do postele, že je pro ně práce příliš těžká a pracovní doba, kterou děti měly stejnou jako dospělí, moc dlouhá. To potvrdili i učitelé nedělních škol, kteří se shodli, že děti z dolů jsou nejvíce unavené, při výuce i v kostele usínají a do školy nechodí pravidelně, protože raději doma spí.³⁸¹ To se netýkalo pouze Derbyshire, podobné byly výpovědi dětí i dospělých z Yorkshire. I když někteří majitelé dolů byli přesvědčeni, že práce není pro děti příliš těžká a nejsou z ní nadmíru unavené, jiní potvrzovali tvrzení dětí a dalších pracovníků, která se v podstatě shodovala s již uvedenými.³⁸² Stejně tak v Lancashire svědci popsali, že jsou děti velmi unavené, usínají dřív, než se stihnou najíst, pracují v dolech moc brzy a práce je pro ně příliš náročná. „Chlapci jdou do práce příliš brzy; viděl jsem v práci chlapce ani ne šestileté a ačkoli

---

back and shoulders ache; he is always too tired to play...” Robert Blount, aged ten, Eastwood: “He is always too tired to play, and is glad to get to bed; his back and legs ach...”

380 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 35. „John Bostock, aged seventeen, Babbington: “Has often been made to work until he was so tired as to lie down on his road home until 12 o'clock, when his mother has come and led him home - has done so many times when he first went to the pits; he has sometimes been so fatigued that he could not eat his dinner, but has been beaten and made to work until night; he never thought of play, was always too anxious to get to bed...” John Leadbeater, aged eighteen, Babbington: “Has two miles to go to the pit, and must be there before six, and works until eight; he has often worked all night... has often been so tired that he has lain in bed all Sunday. He knows no work so bad as that of a pit lad...” Samuel Radford, aged nineteen, New Birchwood: “Has been a week together and never seen daylight, but on a Sunday, and not much then, he was so sleepy...”

381 Tamtéž. S. 36-38.

382 Tamtéž. S. 38, 39.

jejich práce není těžká [práce *trappers* – pozn. aut.], mají dlouhou pracovní dobu, takže když přijdou domů, jsou úplně vyčerpaní. Často jsem je viděl spící na zemi; často usnuli v dole a byli zabiti. Nedávno chlapec usnul, lehl si na cestě a zabily ho vozíky. Jiný chlapec byl zabit, když, jak se předpokládalo, usnul při tažení svého vozíku, upadl a byl zabit.³⁸³ Není divu, že se ozývalo stále více hlasů požadujících ochranu těchto dětí. Brzy po zveřejnění zprávy *Children's employment commission* byly vyslyšeny.

Práci v dolech upravoval takzvaný *Mining Act* z roku 1842. Tento zákon zakazoval zaměstnávat v podzemních pracích chlapce pod 10 let a všechny ženy. Zákon ale nevyžadoval osvědčení o věku, vyloučení dětí pod 10 let z dolů tedy bylo problematické. Také neupravoval pracovní dobu a neomezoval noční práci. Vláda měla jmenovat důlní inspektory, jejich přínos však nebyl na rozdíl od továrních inspektorů příliš velký. Měli omezené pravomoci, navíc byl výkon inspekcí v dolech problematický a inspektoři se někdy do podzemí ani nedostali.³⁸⁴ Díky tomuto legislativnímu zásahu však byly do továrních zákonů regulujících textilní průmysl zahrnuty rovněž dospělé ženy.³⁸⁵

Analýza věku zaměstnávání dětí a jejich pracovní doby však při pojednání o pracovních podmínkách dětských pracovníků nedostačuje. Je třeba popsat, jak s nimi bylo v zaměstnání zacházeno, jaké bylo jejich pracovní prostředí a několik dalších okolností ovlivňujících jejich pracovní život.

3.3.2 Zacházení s pracujícími dětmi

Co se týče zacházení s dětmi pracujícími v textilním průmyslu, v případě farních učňů bylo ukázáno, že byli nejen zanedbáváni, ale rovněž krutě bití. Podmínky dětí označovaných za svobodnou pracovní sílu se většinou zlepšily, někdy se ale od situace učňů příliš nelišily. Z krutostí vůči dětem byli továrníci obviňováni i v 19. století.

Výbor Sněmovny lordů roku 1819 došel k zjištění, že v továrnách jsou děti často bity přadláky, dozorcí, ale i vlastními rodiči, přičemž bitím jsou nuceny k vyšším pra-

---

383 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 46. „The boys go too soon to work; I have seen boys at work not six years of age, and though their work is not hard, still they have long hours, so that when they come home they are quite spent. I have often seen them lying on the floor fast asleep; then they often fall asleep in the pit, and have been killed. Not long ago a boy fell asleep, lay down on the way, and the waggons killed him. Another boy was killed; it was supposed he had fallen asleep when driving his waggon, and fallen off and was killed.“

384 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 24, 25.

385 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 82.

covním výkonům, nebo trestány za pozdní příchody.³⁸⁶ „John Farebrother, třicet jedna let, přadlák z Boltonu v Lancashire, vypověděl: Byly děti tak zneužívány, když jste byl dozorce, jako když jste pracoval jako chlapec? - S námi bylo zacházeno hůře... Byly zneužívány kromě toho, že jim byla prodlužována pracovní doba? - Byly velmi bity zato, že ráno nepřišly včas; začínaly v pět hodin. Kdo je bil? - Když jsem byl dozorce, bil jsem je já sám a někdy mistr. - Byla to vaše povinnost bít je, když nedělaly svoji práci? - Ano. - Řekl vám mistr, abyste to dělal? - Ano a nadával mi, když jsem to nedělal... Který mistr to byl? - Pan Luke Taylor: Viděl jsem ho, jak čeká s bičem pod kabátem... a když děti přicházely, celou cestu do továrny je bil, když šly pozdě...“³⁸⁷

O bití dětí v textilních továrnách hovořil i Michael Thomas Sadler v již několikrát zmiňovaném projevu. „Pánové, děti jsou bity řemeny připravenými pro tento účel. - Ano, ženy této země, nezáleží na tom, zda děti nebo dospělí – ani nevím, co je nechtutnější ohavností – jsou bity do tváře, rukou, nader – bity na vašem svobodném trhu práce, jak tomu říkáte, jako otroci. Toto jsou nástroje. [Zde vážený poslanec předvedl černé, těžké, kožené řemeny – jeden z nich upevněný v jakési rukojeti, jehož šlehnutí, když byl použit proti stolu, se rozeznělo sněmovnou.] Dokážou bez potíží zlomit ruku, přestože jsou kosti mladých, jak jsem říkal, poddajné.“³⁸⁸

Sadlerův výbor vyvolal velký rozruch popisem krutostí údajně páchaných na továrních dětech. Takto vypovídal Abraham Whitehead: „S dětmi je většinou krutě zacházeno... Když dělají z únavy chyby a přadlák na *billy* [předpřádací stroj *slubbing billy*

---

386 BARNARD, H.: *Legal Provisions Respecting the Education and Employment of Children in Factories*, 1842. S. 16.

387 ALFRED (KYDD, S.): *The History of the Factory Movement, Vol. I.*, 1857. S. 80. „Mr John Farebrother, thirty-one years of age, a working spinner from Bolton, in Lancashire, examined: Were the children as ill-used while you were overlooker, as when you worked as a boy? - We were worse used... - Were they ill-used besides the number of hours being lengthened? - They have been very much beaten for not being there in time of a morning: they began at five o'clock. - Who used to beat them? - When I was an overlooker I used to beat them myself, and sometimes the master. - Was it your duty to beat them, if you could not get them to do their work? - Yes. - Did your master tell you to do so? - Yes, and he used bad language to me for not doing it... Which master was this? - Mr Luke Taylor: I have seen him, with a horsewhip under his coat... and when the children have come up, he has lashed them all the way into the mill if they were too late...”

388 SADLER, M. T.: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832*, 1832. S. 28. „Sir, children are beaten with thongs prepared for the purpose. - Yes, the females of this country, no matter whether children or grown up, - I hardly know which is the more disgusting outrage, - are beaten upon the face, arms, and bosom, - beaten in your free market of labour, as you term it, like slaves. These are the instruments. - [Here the honourable member exhibited some black, heavy, leathern thongs, - one of them fixed in a sort of handle, the smack of which, when truck upon the table, resounded through the House.] - They are quite equal to breaking an arm, but that the bones of the young are, as I have before said, pliant.“

využívaný ve vlnařství – pozn. aut.] si toho všimne... udeří dítě páskem nebo s *billy-roller*. Je velmi těžké jít do továrny ve druhé části dne, zvláště v zimě, a neslyšet děti plakat, protože byly bity. Jak jsou bity záleží na lidskosti přadláka; některé byly bity tak silně, že v důsledku toho přišly o život, a dokonce mladá žena měla konec *billy-roller* uvízlý ve tváři. *Billy-roller* je těžká tyč, dva až tři yardy dlouhá, o průměru dvou palců a s železným čepem na každém konci... Viděl jsem přadláka vzít *billy-roller* a udeřit děti do hlavy tak, že jim hlava praskla a ránu jste mohli slyšet ve vzdálenosti šest až osm yardů, a to navzdory hluku a chodu strojů...³⁸⁹ Další svědci o zacházení s dětmi mluvili podobně, popisovali jejich bití a různé fyzické tresty za chyby, pozdní příchody, za ospalost a pomalou práci. Navíc když si rodiče na špatné zacházení s jejich potomky stěžovali, děti mohly údajně přijít o práci a rodiče tedy raději mlčeli.³⁹⁰

Ale, jak bylo řečeno, ke zprávě Sadlerova výboru je třeba přistupovat opatrně. Hort upozorňuje, že údaje o brutalitě vůči dětem vycházely ze zkušeností dospělých pracovníků, často farních učňů z přelomu století, a jejich výpovědi se netýkaly aktuální situace, ale spíše toho, co se odehrávalo 20 či 30 let před jmenováním Sadlerova výboru. Hort však zároveň zdůrazňuje, že změny, ke kterým v 1. polovině 19. století v průmyslu došlo, nevedly k vymizení fyzického násilí, pouze ho učinily mírnějším a méně častým.³⁹¹ Baines připouští existenci násilí na dětech v továrnách i to, že některé děti opravdu trpěly, upozorňuje však, ačkoli zastánci tovární reformy tvrdili něco jiného, že tyto případy byly výjimkou, ne pravidlem.³⁹² S tím souhlasí i jiní, například Gaskell, který sice tvrdí, že zaměstnavatelé s dětmi zacházeli hrubě, ale dodává, že tvrzení týkající se tohoto problému bývala přehnaná. I dle Gaskella ke krutostem vůči dětem docházelo, avšak ne v takové míře, jak se v době boje za tovární zákony tvrdilo.³⁹³

---

389 ALFRED (KYDD, S): *The History of the Factory Movement, Vol. I.*, 1857. S. 278, 279. „The children are generally cruelly treated... The errors which they make when thus fatigued... when the billy-spinner sees that... he smites the child with the strap or the billy-roller. It is a very difficult thing to go into a mill in the latter part of the day, particularly in winter, and not to hear some of the children crying for being beaten for this very fault. How they are beaten depends upon the humanity of the billy-spinner; some have been beaten so violently that they have lost their lives in consequence; and even a young woman had the end of a billy-roller jammed through her cheek. The billy-roller is a heavy rod of from two to three yards long, and of two inches in diameter, and with an iron pivot at each end... I have seen the billy-spinner take the billy-roller and rap children on the head, making their heads crack, so that you might have heard the blow at the distance of from six to eight yards, in spite of the din and rolling of the machinery...

390 Tamtéž. S. 299, 304, 305.

391 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 12, 13.

392 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 453, 454.

393 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. 63.

To, že násilí v továrnách existovalo, ale nebylo pravidlem, potvrzují i zjištění tovární vyšetřovací komise z roku 1833. Takto vypovídal přadlák z Boltonu: „Myslíte si, že je v továrnách s dětmi zacházeno hůře než mimo ně, jako ve školách nebo jiném povolání? - Je zde mnoho rozdílů v zacházení s dětmi v různých továrnách; v části továren nedovolí přadlákům bít děti; já sám jsem nikdy děti nebil tvrdě, ale viděl jsem jiné, kteří s dětmi zacházeli velmi špatně.“³⁹⁴ Podobně vypovídal i John Bolling, továrník s 1 500 zaměstnanci. „...V souvislosti s bitím dětí v mých továrnách, moje pravidla, ohledně kterých jsem velmi přísný, jsou tato: bití je zakázáno, ale děti musí být do jisté míry usměřňovány... nedovolujeme žádné bití řemeny či provazy... jediná potíž, kterou mám s bitím ve svých továrnách, je s přadláky, nemohu jim v tom vždy zabránit do té míry, jak bych si přál, protože děti potřebují usměrnit každou chvíli a je těžké zabránit přehnaných trestům. Pokud bylo s dítětem nesprávně zacházeno, navrhu přadlákovi buď zaplatit pokutu ve prospěch dítěte, nebo mu pohrozím, že ho nechám zatknout a pošlu ho před soud. Za posledních šest měsíců jsem měl tři případy tohoto druhu.“³⁹⁵

I další výpovědi potvrdily, že děti byly v továrnách bity, avšak záleželo hlavně na dospělých, kteří děti zaměstnávali. Bití údajně nebývalo přehnané, avšak je třeba mít na paměti, že postoj k zacházení s dětmi, a tedy i k tomu, co je a není tvrdý trest, se lišil od dnešních poměrů. Pokud prameny hovoří o tom, že děti nebyly trestány přísně, z hlediska dnešních kritérií to nemusela být pravda. Navíc je možno zaznamenat tvrzení, dle kterých se s dětmi špatně nezacházelo, ale zároveň přiznávají, že byly často bity. Lze se tedy domnívat, že fyzické tresty byly považovány za běžnou součást přístupu dospělých k dětem, avšak docházelo i ke krutostem, které se dobovým kritériím vymykaly.

Analýza důkazů tovární komise týkajících se Manchesteru uvádí, že v tomto bodě jsou závěry jasné, jelikož většina svědků vypověděla, že špatné zacházení s dětmi

---

394 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I*, 1834. S. 172. „Do you think that children are more cruelly treated in mills than they are out of them, as at schools or in any other occupation? - There is much difference in the treatment of children in different mills; in a deal of mills they won't allow spinner's to beat the children; I never was a hard beater myself, but I certainly have seen others treat children very severely.“

395 Tamtéž. S. 173. „...With regard to the beating of children in mills, my rules are these, and I am very strict about them: it is forbidden; but children must be corrected to a certain extent... we allow no beating with straps or ropes... but the only trouble that I have about beating in my mills is with the spinners; I cannot always prevent them from doing it to the extent that I wish, for children require correction every now and then, and the difficulty is to keep it from being excessive. If the child has been improperly dealt with, I propose to the spinner either to pay a fine for the benefit of the child, or I threaten to send for a warrant and have him up before a magistrate. I have had three cases of this kind in about six months.“

v továrnách je věc neslýchaná a neznámá, zároveň ale uvádí, že přadláci často bijí své příkrucovače, nezřídka vlastní děti, avšak tyto tělesné tresty jsou možná mírnější, než jakým jsou děti vystaveny doma a ve školách. Ani tyto tresty přitom nejsou továrníky povolovány a pokud je zaznamenají, přadláci mohou být propuštěni.³⁹⁶ „Před Sadlerovým výborem byl zmíněn případ, dle kterého dítě údajně pracovalo v řetězech. Komisař Cowell zkoumal tento případ velmi dlouho a uvádíme závěr jeho vlastními slovy. „Na základě předchozích šetření musím poznamenat, že dívka je velmi špatná, že je lhářka... Věřím, že Swanton (dozorce) jí nechtěl ublížit a zátěž dívce nepůsobila žádnou bolest. Byl to jeho nevědomý, hloupý nápad, jak jí zabránit v útěku, ale žádná krutost nebyla zamýšlena. Příběh, že byla nucena k práci, není jen velmi přehnaný, ale každý přadlák musí vědět, že je zcela nemožné, aby dívka předla na *throstle* se zátěží na zádech.“³⁹⁷ Komisař Tufnell se vyjádřil takto: „Obvinění z krutosti mohu rozhodně odmítnout. Není to jen nepravda, ale obecně to nemůže být pravda.“³⁹⁸

Z užívání násilí vůči továrním dětem byli obviňováni továrníci, avšak v mnoha pramenech, včetně zprávy tovární komise, se lze setkat s tím, že se násilí na dětech dopouštěli dospělí zaměstnanci, kterým děti asistovaly, případně dozorcí, nikoli továrníci, kteří o špatném zacházení s dětmi nemuseli ani vědět, nebo ho výslovně zakazovali.³⁹⁹ Nejčastěji přitom byli z násilí na dětech viněni přadláci, jelikož právě ti byli ve většině případů zaměstnavateli dětí, leckdy i svých vlastních, které pro ně pracovaly jako příkrucovači a zametači, přadláci je sami najímali a sami je také platili.⁴⁰⁰ Tyto děti tedy nebyly v zaměstnaneckém poměru vůči majitelům továrny a ti o nich opravdu nemuseli mít podrobné informace. To, že se přadláci k dětem chovali hrubě si lze vysvětlit tím, že byli placeni v úkole a pokud děti nepracovaly dle jejich představ, mohli mít pocit, že je

396 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 19.

397 Tamtéž. S. 20. „A case was mentioned before Mr. Sadler's Committee, in which a child was alleged to have been worked in chains. Mr. Cowell examined this case at great length, and we will give his conclusion in his own words. “I have to remark on the foregoing set of examinations, that the girl is certainly a very bad, lying girl... Swanton (the overlooker) I believe meant no harm, and the weighting the girl gave her no pain. It was an ignorant, stupid device of his, to prevent her running away, but not cruelly intended. The story of her being compelled to work is not only a gross exaggeration, but any man who is a spinner must have known the absolute impossibility of a girl working at throstle spinning with a weight on her back.“

398 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 193. „To the accusation of cruelty I can give the most decided, and unqualified denial. It is not only not true, but cannot generally be true.“

399 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 290. *Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour*, 1833. S. 22. GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. 167.

400 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003.. S. 74.

připravují o výdělek.⁴⁰¹ Právě v tomto viděl příčinu násilí na dětech i tovární komisař Tufnell, který odmítl, že by špatné zacházení měli na svědomí továrníci. Vina dle něho leží na přadlácích, případně na dozorcích, což dokládá mimo jiné výpovědi Johna Dixona. „Platíte a zaměstnáváte vlastní příkrucovače? - Ano; v Manchesteru je to obecným pravidlem, ale náš mistr je na nás velmi přísný, jestli je nezaměstnáváme v nižším věku. - Jsou děti někdy bity? - Někdy jsou bity, ale ne tvrdě, protože někdy dělají chyby a je nutná náprava, ale nejsou bity krutě, jak jsem viděl; ale mistr o tom neví, on vůbec nepovoluje bití. - Takže když jsou děti bity, tak od přadláků, kteří je zaměstnávají? - Ano, od přadláků a dozorců. - Zakazuje mistr dozorcům bít děti? - Věřím, že mistr nedovoliuje dozorcům, aby je bil, ale možná to někdy dělá bez mistrova vědomí.“⁴⁰²

Podobně tomu dle některých autorů bylo i s pracovníky ve vlnářství, konkrétně s takzvanými *slubbers* pracujícími na předpřádacích strojích *slubbing billy*. V rámci snahy prosadit tovární zákony se často zmiňovalo bití dětí nástrojem zvaným *billy-roller*, o kterém, jak bylo ukázáno, hovořili i svědci Sadlerova výboru. Zastánci továrního systému se proto snažili ukázat, že toto se týká pouze určité skupiny pracovníků a jejich dětských asistentů, a že násilí není charakteristické pro tovární systém jako takový. Například Ure upozorňuje na to, že v tomto případě užívaný předpřádací stroj nebyl poháněn parním strojem, rozvržení práce tedy záleželo na přadlácích a pokud byly děti přetěžovány přílišnou pracovní dobou, mohli za to právě tito dospělí pracovníci. Zároveň Ure přiznává, že mezi dospělými a jejich dětskými spolupracovníky docházelo ke krutostem, že děti byly bity řemeny, ale i zmíněným nástrojem, avšak míra těchto násilností záležela mnohem spíše na povaze dospělého než na továrním řádu.⁴⁰³

Tovární inspektor Leonard Horner rovněž dospěl k závěru, že krutosti nejsou pro továrny charakteristické, že vina za přetěžování dětí a za špatné zacházení s nimi je spíše na jejich dospělých spolupracovnících, často jejich vlastních rodičích, a továrníci ne-

---

401 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 30.

402 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 193. „Do you pay and employ your own piecers? - Yes; it is the general rule in Manchester; but our master is very strict over us, that we don't employ them under age. - Are the children ever beaten? - Sometimes they get beat, but not severe; for sometimes they make the stuff to waste, and then correction is needful; but they are not beat to any severity that ever I see; but that is unknown to the master; he does not allow beating at all. - Then, when the children are beat, it is by the spinners who employ them? - Yes; spinners and overlookers. - Does the master order the overlookers not to beat the children? - I believe the master does not allow the overlooker to beat them; but he may do it sometimes without the master's knowledge.“

403 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 172, 179.

musí o špatném zacházení s dětmi ani vědět. Zároveň však Horner upozorňuje, že někteří továrníci před nepravostmi pouze zavírají oči a pokud by chtěli dodržovat zákon a starat se o pracovníky svých továren, mohli snadno zjistit, jestli nejsou zaměstnávány příliš malé děti i to, jak je s nimi zacházeno. Také mohli případně zasáhnout, a tím dát zaměstnancům vědět, že prohřešky nebudou tolerovat.⁴⁰⁴ Zbavovat tedy továrníky zcela viny za špatné zacházení s továrními dětmi není na místě. I když se sami krutostí na dětech většinou nedopouštěli, měli je na svědomí jejich zaměstnanci a páchali je v jejich zařízeních, odpovědnost tedy padá i na továrníky.

Thompson přitom upozorňuje, že násilí vůči dětem opravdu nebylo obecným zvykem. Přestože se našly případy dospělých pracovníků, kteří byli k dětem, dokonce i k těm vlastním, doslova brutální, tovární komunita vyžadovala podřízení určitým humanitním standardům. Pokud se našel někdo, kdo tato nepsaná pravidla nedodržoval, stávalo se, že nesehnal žádné dětské zaměstnance a musel odejít na jiné místo. Stejně tak Thompson připomíná jedno ze svědectví daných Sadlerovu výboru, dle kterého matka dítěte, jež bylo přadlákem zbito takzvaným *billy-roller*, přadláka vyhledala a stejným nástrojem mu způsobila několik nepěkných modřin v obličeji.⁴⁰⁵

To potvrzuje i Humphries, když zdůrazňuje, že násilí byly nejčastěji vystaveny děti bez zastání v rodičích či příbuzných a také ty, jež pracovaly mimo širší kolektiv, na místech, kde nebyli jiní dospělí než jejich mistři, tedy například v dolech. Navíc upozorňuje, že násilí nebylo jediným způsobem, jak děti motivovat k práci, nebo je trestat za prohřešky proti továrnímu či pracovnímu řádu. Silněji na děti často působila hrozba pokut či propuštění z práce, pokud neplnily to, co měly, a naopak k lepší práci mohly být přivedeny tím, že byly placeny v úkole, za dobrou práci mohly získat i odměnu navíc a také u nich stále působil pocit povinnosti vůči vlastním rodinám.⁴⁰⁶

Co se pak týče dětí pracujících v kovovýrobě, *Children's employment commission* působící roku 1842 došla k tomu, že ve větších podnicích nebyly děti krutě trestány, k bití však docházelo, a to zvláště u dětí zaměstnáváných dělníky, a nikoli přímo majiteli továren či dílen. Obecně na tom také byly hůře děti zaměstnané v malých zařízeních s několika pracovníky, přičemž to platilo i v textilním průmyslu. Například pro Bir-

---

404 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 31st December 1838*. S. 16.

405 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 339.

406 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 252.

mingham je udáváno, že s dětmi se obecně zacházelo poměrně dobře, výjimku však tvořily děti pracující ve výrobě hřebíků. Nejen, že byly celkově zanedbávány a měly dlouhou pracovní dobu, ale pracovníci je rovněž tvrdě trestali pokud pracovaly pomalu, dělaly chyby nebo usínaly při práci, přičemž majitelé dílen se o jejich osudy většinou vůbec nezajímali.⁴⁰⁷ V jiných oblastech, například v Sheffieldu či Lancashire, se dle komisařů s dětmi nezacházelo špatně, občas byly fyzicky trestány, ale ne příliš tvrdě a, až na děti pracující u takzvaných *small masters* neboli malých mistrů, jejich situaci popisovali jako celkem uspokojivou. Rovněž je podotýkáno, že hlavně ve větších zařízeních byly fyzické tresty zcela zakázány.⁴⁰⁸

V podobné situaci se nacházely i děti pracující ve výrobě nádobí. I zde záleželo na přístupu jednotlivých zaměstnavatelů. Ačkoli komisaři připouštějí, že s některými dětmi bylo zacházeno hrubě, upozorňují na to, že na některých místech bylo bití dětí výslovně zakázáno a často se k dětem přistupovalo laskavě. „Pokud by jedna měla málo jídla, jsem si jistá, že by jí ostatní pomohly; snažím se vštípit jim vzájemnou dobrotu a laskavost; nevím o žádném případě, kdy bych já sama nebo mistr děti trestal, dokážeme je řídit bez toho; když vidím nebo slyším něco špatného, řeknu jim to; když jsou dívky hodné, mistr nám dá odměnu na nákup čaje, mléka, cukru a koláčů, které vezme-me do dílny a užijeme si jich po práci při hře nebo tak, nebo při zpěvu písní; mistr a mistrová se svými přáteli se přijdou podívat; žádné děti nemohou být spokojenější.“⁴⁰⁹

V případě sklářství se opakuje to, co v dalších oborech. Ve většině případů se s dětmi a mládeží nezacházelo příliš tvrdě. Fyzické tresty se vyskytovaly, zvláště u dětí zaměstnávaných dělníky, avšak bývaly majiteli skláren zakazovány a na některých místech děti motivovali odměnami či hrozbou stržení pokuty z platu spíše než násilím. A podobně tomu bylo i v papírenském průmyslu či potiskování látek. Obecně pak komisaři došli k závěru, že v této otázce se situace dětí oproti dřívějším dobám zlepšila.⁴¹⁰

---

407 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 79, 80.

408 Tamtéž. S. 84, 85.

409 Tamtéž. S. 85. „If one should be short of food, I'm sure the rest would help her; I endeavour to inculcate a spirit of good feeling and kindness towards each other; I do not know of any cases of punishment exercised either by the master or myself; we can manage them without; if I see or hear anything wrong I talk to them; if they are good girls, master gives us a sovereign to be expended in tea, milk, sugar, and cakes, which they take in the room, and enjoy themselves after with a game or so, or singing hymns; master and mistress with their friends look in on these occasions; no children can be happier.“

410 Tamtéž. S. 86-89.

Co se ovšem nezlepšilo, bylo zacházení s dětmi pracujícími v dolech. Už na konci 18. století se lze setkat s popisy těžké situace těchto dětí. Nejen, že začínaly pracovat velmi brzy, ale byly též vystaveny hrubému zacházení a násilí ze strany dospělých horníků, kteří je často zaměstnávali, ale i svých spolupracovníků z řad mládeže a starších dětí. Ty totiž na mladší děti přenášely část svých úkolů, aby si vlastní práci co nejvíce ulehčily. Děti dlouhodobě vystavené špatnému zacházení se pak ve starším věku nezdědka chovaly stejně k mladším dětem, se kterými pracovaly.⁴¹¹

Komise zabývající se roku 1842 stavem dětí pracujících v dolech přitom došla k obdobným závěrům. S mladšími dětmi zacházeli hrubě jejich starší spolupracovníci a chování dospělých horníků k dětem i mládeži bylo někdy doslova kruté. Problém přitom spočíval v tom, že si děti neměly na špatné zacházení komu stěžovat a pokud majitelé dolů či mistři o krutostech věděli, často s nimi nic nedělali.⁴¹² Roli zde samozřejmě hrálo i to, na co upozornila Humphries, totiž že děti byly v dolech skryty před zraky rodičů či jiných dospělých, kteří by případně mohli proti jejich bití zasáhnout.⁴¹³

3.3.3 Pracovní prostředí a stav pracovišť

Další věcí, která ovlivňovala pracovní život dětí a mládeže, byl stav pracovišť a obecněji prostředí, ve kterém se při výkonu zaměstnání pohybovaly. Co se týče textilních továren, již v souvislosti s farními učni bylo řečeno, že pracoviště se často nacházela v neuspokojivém stavu. Továrny bývaly malé, špatně větrané, plné prachu a někdy zřízené jen provizorně propojením několika chalup. O hygienickém zázemí se většinou nedalo hovořit. Proto je lékaři považovali za semeniště nakažlivých nemocí.⁴¹⁴

Svědectví poměrně velkého počtu pramenů však nasvědčují, že v tomto směru se v 19. století leccos změnilo. Tak Gaskell uvádí, že situace pracujících dětí se zlepšila, nikoli co do pracovní doby či příjmů, ale právě díky lepšímu stavu pracovišť. Poté, co došlo roku 1806 k zavedení tkalcovských stavů poháněných párou, totiž byly staré továrny buď zvětšeny, nebo v mnoha případech zcela opuštěny a nahrazeny velkými budovami, schopnými pojmout nejen spřádací stroje, ale i velké počty takzvaných *steam*

---

411 BERNARD, T.: *The Reports of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor. Vol. I.*, 1798. S. 230.

412 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 4.

413 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 252.

414 FERRIAR, J.: *Medical histories and reflections. Vol. II.*, 1810. S. 232, 233.

looms, tedy parních stavů.⁴¹⁵ „Místnosti byly mnohem vyšší, většinou velkých rozměrů, měly mnoho oken uspořádaných tak, aby umožnila vynikající větrání, zatímco zdokonalené způsoby vytápění odstranily mnoho nepříjemností... V místnostech bylo vedeno potrubí dopravující páru, nebo horký vzduch, což umožnilo dozorcům regulovat teplotu... V čištění bavlny byla zavedena různá vylepšení, která továrnu zbavila velké části bavlněného prachu, jenž byl ve starých továrnách spřádajících hrubou přízi téměř dusivý: začala se pěstovat čistota, čemuž významně pomáhalo používání litinových podlah, které se čistily mnohem snáze než dřevo... navíc se postupně zaváděla konstrukce strojů ze železa, díky čemuž se zmenšily jejich rozměry a rozšířil volný prostor v místnostech, dřevěné konstrukce byly velké a masivní a vždy se plnily nečistotami.“⁴¹⁶

Při konstrukci továren byl kladen důraz na náležitou ventilaci, ale i na vytápění. Ve většině továren se údajně dbalo na čistotu, někdy továrníci zřídili i šatny, takže se zaměstnanci mohli převlékat, a dokonce se zaměstnavatelé zajímali o osobní hygienu svých pracovníků, poskytovali jim teplou vodu a mýdlo, byly zřizovány i oddělené umývárny a šatny pro ženy.⁴¹⁷ Například v Ashworthových továrnách prý dozorcí dohlíželi na to, zda se děti každé ráno myjí, jeho zařízení mimo to údajně byla čistá a skvěle řízená, podobně jako u Ashtonových či Gregových. Tito továrníci navíc poskytovali svým zaměstnancům i ubytování, zřizovali školy, starali se o jejich zdravotní stav.⁴¹⁸ Ashtonovy a Ashworthovy továrny přitom v souvislosti se stavem pracovišť vyzdvihuje i Nassau W. Senior, který mimochodem hovoří o tom, že továrny jsou pro děti lepší než školy, což ovšem může souviset rovněž s úrovní některých tehdejších škol.⁴¹⁹ „Místo obrovských a vzdušných místností dobře řízené továrny jsou drženy v malé, nízké, uzavřené místnosti a místo lehké práce, nebo spíše účasti, v továrně, což ve skutečnosti není větší námaha, než děti dobrovolně podstupují, musí nehnutě sedět a studovat slabi-

---

415 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 180.

416 Tamtéž. S. 180, 181. „The rooms were much more lofty, generally of large proportions, had numerous windows, so arranged as to afford excellent ventilation, whilst improved modes of warming them did away with many of the inconveniences... This consisted in carrying through the rooms pipes conveying steam, or heated air, which enabled the overlooker to regulate the temperature... Various improvements took place in the cleaning the cotton, so as to free the mill from a great part of the flue or fine cottony down, which in the old mills, spinning coarse numbers, had been nearly suffocating: cleanliness began to be cultivated, and this was materially aided by the use of cast iron floors, which were much more easily cleaned than wood... added to which was the gradual substitution of iron in the framework of machinery, which by its diminished bulk materially increased the empty space in the rooms, the wooden frames having been large and massy and always getting filled with dirt.“

417 TAYLOR, W. C.: *The Hand Book of Silk, Cotton and Woollen Manufactures*, 1843. S. 167, 168.

418 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 346-352.

419 SENIOR, N. W.: *Letters on the Factory Act*, 1837. S. 12.

kář. Obecně jsme se setkali s tvrzením, že děti nemohou být donuceny chodit do školy jinak než silou, že se snaží využívat všech prostředků, aby mohly zůstat v továrně, nebo, pokud se jim to nepovede, bloumat poli a ulicemi.“⁴²⁰ O vzdělávání bude pojednáno později, avšak co se týče pracovišť, o příkladné čistotě a pořádku mimo jiné v Ashtonových továrnách, ale i o jeho vřelých vztazích se zaměstnanci, se zmiňuje rovněž Baines, který tvrdí, že podmínky v továrnách se v 19. století výrazně zlepšily, avšak připouští, že tomu tak nebylo ve všech těchto zařízeních a všude bylo co zdokonalovat.⁴²¹

I přesto, že došlo ve stavu továrních pracovišť ke zlepšením, pracovní podmínky zaměstnanců, a tedy i dětí, nemusely vždy být právě příjemné. To vycházelo i z povahy práce a vlastností zpracovávaného materiálu. I když Gaskell hovořil o tom, že se továrny zbavily většiny prachu z textilních vláken, mykání bavlny bylo stále prašným procesem, podobně jako spřádání hrubé příze.⁴²² Ve spřádání jemné příze, stejně jako v jiných procesech, byla zase potřeba vyšší teplota, zhruba kolem 75 až 85 °F (asi 25 až 30 °C), přitom bývalo problematické udržovat správnou teplotu a zároveň čerstvý vzduch.⁴²³ Kupříkladu len se spřádal mokřý, přičemž v některých zařízeních se užívaly voděodolné oděvy a kožené zástěry, většinou však ženy a děti zaměstnané v tomto procesu trávily dlouhé hodiny v mokřém oblečení. Když se zde nahradila studená voda teplou, přineslo to zvýšení teploty a vlhkosti na pracovišti.⁴²⁴ V tkalcovnách, podobně jako u dalších strojů, byl zase poměrně velký hluk, i když dle některých nepříjemný pouze pro ty, kteří mu nebyli přivyklí.⁴²⁵ Určité výhrady vůči pracovním podmínkám v textilních továrnách tedy měly opodstatnění, jejich příčiny se však těžko odstraňovaly. Některé výtky však továrníci vytrvale odmítali. Například ty týkající se továren přeplněných lidmi. V této souvislosti Greg, ale rovněž Senior, uvádí, že nebylo prakticky možné, aby továrny byly přeplněné lidmi, jelikož stroje potřebovaly poměrně velký prostor a na jednoho pracovníka tak připadalo 12 až 15 čtverečních yardů.⁴²⁶ „Bylo by pobuřující lži tvrdit, že ja-

---

420 SENIOR, N. W.: *Letters on the Factory Act*, 1837. S. 11. „Instead of the vast and airy apartments of a well-regulated factory, they are kept in a small, low, close room; and instead of the light work, or rather attendance, of a factory, which really is not more exercise than a child voluntarily takes, they have to sit on a form, supposed to be studying a spelling-book. We found a universal statement that the children could not be got into the school except by force, that they tried every means to remain in the factory, or, if excluded, to ramble over the fields or the streets.“

421 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 448, 482, 483.

422 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 25.

423 TAYLOR, W. C.: *The Hand Book of Silk, Cotton and Woollen Manufactures*, 1843. S. 151.

424 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 222, 223.

425 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 457.

426 GREG, R. H.: *The Factory Question*. S. 24, 25. SENIOR, N. W.: *Letters on the Factory Act*. S. 16.

kákoli část bavlnářské továrny je z desetiny tak přeplněná, nebo že vzduch v ní je z desetiny tak nečistý, jako v Dolní sněmovně se střední účastí jejich členů.⁴²⁷

Je však více než pravděpodobné, že fungovaly i textilní továrny, které svým zaměstnancům nezajišťovaly dobré podmínky. Obecně se dá říci, že nejhorší stav co do čistoty továren, pracovních podmínek zaměstnanců, ale i zacházení s dětmi, byl ve starších, menších továrnách, nikoli ve velkých zařízeních, což souviselo s jejich řízením, ale i s finančními možnostmi jejich majitelů.⁴²⁸ Přesto lze říci, že většina textilních továren se zřejmě nacházela v poměrně dobrém stavu. Například tovární inspektor Horner se ve své zprávě vyjádřil takto: „...Pokud děti mají krátkou pracovní dobu a chodí denně do dobré školy, nevím o žádném zaměstnání, které by pro ně bylo vhodnější než to v dobře řízené továrně. Jsou v suchu, teple (a s výjimkou bavlnářských továren spřádajících jemnou přízi, ne v přílišném teple), dobře větraných místnostech a učí se v továrně návykům pracovitosti a řádu, pro ně nejdůležitější součástí vzdělání.“⁴²⁹ Navíc továrna mohla dětem poskytovat příznivější a zdravější prostředí než jejich vlastní domovy, což byl mimochodem často používaný argument ve prospěch dětské práce v továrnách. V mnoha případech se však zakládal na skutečném stavu věcí.⁴³⁰ Konečně lze souhlasit s Urem v tom, že ve velké části textilních továren byl stav pracovišť uspokojivější než v některých jiných průmyslových oborech zaměstnávajících dětskou pracovní sílu.⁴³¹

Children's employment commission došla k tomuto závěru: „...S výjimkou bělení, papírenství, výroby hraček a některých procesů spojených s potiskováním a výrobou nádobí a skla, jsou pracoviště... obecně žalostně nedostatečná co do kanalizace, ventilace, regulace teploty a čistoty. Sotva zde je nějaký prostor, kde by se pracovníci o přestávkách umyli, kde by si připravili a ohřáli jídlo. V mnoha případech zde dokonce nejsou záchody oddělené pro muže a ženy, ani pro chlapce a dívky, a velmi často jsou

427 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 200. „It would be an outrageous falsehood to assert that any part of a cotton mill is one tenth part as crowded, or the air one tenth part as impure, as the House of Commons with a moderate attendance of members.“

428 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 207. CHAPMAN, S. J. *The Lancashire Cotton Industry*. S. 93.

429 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 30th June, 1839*, 1. vyd. London, W. Clowes and Sons, for Her Majesty's Stationery Office, 1839. S. 13. „...If children work short time and go daily to a good school, I know of no employment more desirable for them than a well-conducted factory. They are in dry, Warm, (and except in cotton mills where fine numbers are spun, not too warm,) well ventilated apartments, and are learning in the mill habits of industry and order, a most important part of education for them.“

430 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 53.

431 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 288.

tato místa nechutně špinavá. Obecně lze ale říci, že v téměř všech nedávno postavených budovách je věnována větší pozornost zdraví a pohodlí dělnictva než v těch starších.⁴³²

Co se týče kovovýroby, v Birminghamu se často využívaly staré budovy, někdy se téměř rozpadaly, dílny byly tmavé, studené, vlhké, špatně větrané a špinavé. V jedné z továren, kde děti pracovaly ve výrobě hřebíků se údajně nacházel jeden záchod na 90 až 100 dětí, v jiné na 45 až 50. Dílny bývaly uzavřené a přeplněné, o hygienu se nikdo nestaral.⁴³³ Pracoviště v nových budovách byla lepší, větší a lépe větraná. Za výhodu lze považovat i to, že záchody se nacházely mimo dílny a zápach zde nebyl tak intenzivní jako v jiných továrnách, včetně těch bavlnářských.⁴³⁴ Podobná situace je popisována i v dalších oblastech, nejhorší podmínky většinou přinášela práce v menších zařízeních a dílnách, ovšem ani některé z větších podniků na tom nebyly nejlépe.

V případě hrnčířství lze uvést tři třídy, do kterých komisaři rozdělili továrny a dílny ve Staffordshire. Do první třídy zařadili nedávno postavené budovy, které bývaly velké, s prostornými, dobře větranými a vzdušnými místnostmi. Do druhé třídy spadaly starší budovy, kterých bylo nejvíce, přičemž tyto dosahovaly různých rozměrů, mívaly od 50 do 800 zaměstnanců a místnosti v nich byly malé, nízké, vlhké, tmavé a špinavé. Třetí třídu pak tvořily nejhorší zařízení, která svým stavem přímo ohrožovala zdraví.⁴³⁵

V případě papírenského průmyslu bylo výhodou, že továrny se často nacházely na venkově, u potoků a řek, a tedy ve zdravém prostředí. Pracovní místnosti bývaly velké, čisté a dobře větrané. Tam, kde se papír vyráběl pomocí válcových strojů poháněných párou, dosahovala teplota poněkud vyšších hodnot, dle komisařů se však většinou dbalo na správnou ventilaci. Prostory, kde se připravovaly hadry pro výrobu papíru pak nabízely různé podmínky. Tam, kde se vyráběly jemnější druhy papíru, se neužívaly příliš znečištěné hadry a prostředí tak mohlo být poměrně čisté, avšak „...v některých, kde

---

432 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 32. „with the exception of bleaching, paper-making, toy-making, and some of the processes connected with calico-printing, and the manufacture of earthenware and glass, the places of work... are in general lamentably defective in drainage, ventilation, the due regulation of temperature, and cleanliness. There is scarcely any accommodation for the workpeople to wash themselves at meal-times, or to dress or warm their food. In great numbers of instances there are even no separate privies for men and women, nor for boys and girls; and very commonly these places are in a disgusting state of filth. The general statement, however, is, that in almost all the buildings recently constructed, a greater attention has been paid to the health and the decent comfort of the workpeople than in those of older date.“

433 Tamtéž S. 79.

434 Tamtéž. S. 32, 33.

435 Tamtéž. S. 35.

jsou hadry velmi špinavé a odporné, i kdyby se jimi prohnal hurikán, selhal by v pročištění strašlivě husté atmosféry dusivého prachu.⁴³⁶

V případě dolů není nutné blíže popisovat stav pracovišť. Je jasné, že děti zde pracovaly v uzavřeném, špatně větraném, tmavém, nezdravém a špinavém prostředí. Pro ilustraci však lze uvést skutečnost, že se děti nezdálo musely plazit do míst ne vyšších než 18 palců, aby dostaly uhlí z míst, kde by odtěžení kamene znehodnotilo zisk z vytěžené suroviny.⁴³⁷ Teplota v dolech se údajně někdy šplhala tak vysoko, že se horníkům rozpouštěly svíčky, jindy se děti brodily vodou, a navíc byly ohroženy závaly, výbuchy či otravou jedovatými plyny.⁴³⁸ Komisař Tufnell, ačkoli zastánce tovární práce, se zřejmě příliš nemýlil, když se vyjádřil takto: „... Z toho, co jsem viděl a ze svědeckých výpovědí daných pod přísahou, se musí každému neustrannému soudci obou povolání ukázat, že nejtěžší práce, v nejhorší místnosti, v nejhůře řízené továrně, je méně těžká, méně krutá a méně demoralizující než práce v nelepším z uhelných dolů.“⁴³⁹

3.3.4 Bezpečnost práce – nehody a pracovní úrazy

Vzhledem k nedostatku pramenů udávajících počet dětí zraněných při práci v dolech a jelikož příčiny pracovních úrazů jsou zde celkem jasné, není třeba se touto problematikou v těžebním průmyslu dále zabývat. Pracovní úrazy ale hrozily i dětem zaměstnaným v textilních továrnách a dalších průmyslových oborech. Riziko někdy souviselo se stavem pracovišť a byli mu vystaveni i tovární komisaři a inspektoři. „...Často je buď příliš málo nebo příliš mnoho místa mezi stavy atd., které stojí bok po boku, to jest v rozestupech, a mezi nimi jsou řemeny, rychlé a volné kladky, spojovací hřídele atd. Mnoho těchto mezer není určeno jako průchody, a přesto jsou dostatečně široké, aby přiměly děti k jejich používání, nikoli bez značného nebezpečí. Mně samotnému se stalo, že jsem byl dítětem zatažen zpět, když jsem se chystal neúmyslně projít

---

436 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 41. „...still in some, where the rags are very dirty and foul, a hurricane blowing through them would fail in clearing the abominably dense atmosphere of heavy dust.“

437 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 15.

438 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 225, 226.

439 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *First Report, Employment of Children in Factories*. Citováno dle *Employment of Children*. House of Commons Debates 04 August 1840 vol 55 cc 1265. „...Both from what I saw, and the evidence of the witnesses given on oath above, that it must appear to every impartial judge of the two occupations, that the hardest labour, in the worst room, in the worst conducted factory, is less hard, less cruel, and demoralizing, than the labour in the best of coal mines.“

jednou z těchto mezer, kde by mi hrozilo, jak jsem pak viděl, velké riziko úrazu. Některé velmi vážné nehody se stávají tímto způsobem...⁴⁴⁰

V tomto však nespočívala jediná příčina úrazů, ke kterým v továrnách docházelo. Nehody byly připisovány nepozornosti a neopatrnosti dětí, častěji ale sehrála roli únava z dlouhé pracovní doby. Odrážel se zde rovněž neblahý zvyk nechávat děti čistit stroje za jejich chodu. Často diskutovanou příčinou pracovních úrazů představovalo nedostatečné zabezpečení strojů, respektive jejich nebezpečných částí. Stávalo se, že se zvláště ženy a dívky šaty zachytily do strojů. Následky bývaly vážné, leckdy fatální.⁴⁴¹

Před výborem Sněmovny lordů roku 1819 svědci uváděli, že k vážným nehodám v továrnách docházelo často a totéž tvrdili prosazovatelé Desetihodinového zákona ve 30. letech 19. století.⁴⁴² Před Sadlerovým výborem tomu bylo podobně, navíc svědci zacházeli do velkých podrobností. „Byl jsem v nemocnici v Leedsu... minulé úterý kolem páté nebo šesté hodiny večer sem byl přinesen chlapec z továrny. Byl zachycen hřídélí a měl zlomená stehna a od kolene k pasu měl roztržené maso tak, jako by byl pořezán nožem, měl pohmožděnou hlavu, jeho oči byly téměř vytrženy a ruce měl zlomené. Jeho sestra, která přiběhla, aby ho vytáhla, má zlomené ruce a pohmožděnou hlavu a vůbec je pohmožděná po celém těle. Chlapec zemřel minulé úterý v noci... Nevím, jestli je mrtvá i dívka, ale nečekalo se, že přežije. K této nehodě došlo proto, že hřídél nebyla ohrazena.“⁴⁴³ Není divu, že i v tomto směru vyvolala zpráva Sadlerova výboru pobouření.

Zpráva tovární vyšetřovací komise, konkrétně komisaře Tufnella, však tento problém popisuje jinak. Tufnell zastával názor, že nebezpečné části strojů jsou zakryty tak, že je téměř nemožné, aby došlo k úrazu. Pokud k nějakému přece jen dojde, pak

---

440 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *First Report, Employment of Children in Factories*. Citováno dle URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 221, 222. „...there is often either too little or too much room left between the frames, &c., which stand side by side; that is, in the intervals which are occupied by the straps, fast and loose pulleys, coupling gear, &c. Many of these intervals are not meant for passages, and yet are sufficiently wide to induce the children, not without considerable danger, to use them. It has occurred to myself to be pulled back by a child as I was about to pass inadvertently through one of these passages, where I then saw I should have incurred much risk of an accident. Some very serious accidents happen in this manner...”

441 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 50, 51.

442 ALFRED (KYDD, S.): *The History of the Factory Movement, Vol. I.*, 1857. S. 80, 217, 218.

443 Tamtéž. S. 293. „I have been in the Leeds Infirmary... Last Tuesday but one there was a boy brought in about five or six o'clock in the evening from a mill. He had been caught with the shaft, and he had both his thighs broke, and from his knee to his hip the flesh was ripped up the same as if it had been cut by a knife, his head was bruised, his eyes were nearly torn out, and his arms broken. His Sister, who ran to pull him off; got both her arms broke and her head bruised, and she is bruised all over her body. The boy died last Thursday night... I do not know whether the girl is dead, but she was not expected to live. That accident occurred in consequence of the Shaft not being sheathed.“

kvůli nedbalosti pracovníka. Smrtelné nehody dle něho nebyly v textilních továrnách v Lancashire ani z desetiny tak časté, jako v uhelných dolech, což dokládá na Ashtonových zařízeních. Ashton totiž ve svých továrnách zaměstnával 1 100 lidí a za 15 let v nich došlo k jedné smrtelné nehodě, během níž jistý muž vylezl ke stropu, kde byl zachycen hřídlel. Přitom v Ashtonových dolech se za tuto dobu stalo 70 smrtelných nehod. V Gregově továrně v Quarry Bank Mill došlo za 20 let k jedné vážné nehodě, během níž dívka přišla o nohu. Tato dívka ale byla v dalších letech ve stejné továrně zaměstnána a neskončila v chudobinci, jak tomu v podobných případech bývalo.⁴⁴⁴

Výběr těchto příkladů byl zřejmě účelový, jelikož zařízení zmíněných továrníků se vyznačovala dobrým vedením a péčí o zaměstnance, avšak i jiné prameny uvádí, že k vážným úrazům v textilních továrnách nedocházelo často, nebo alespoň ne tak často jako dříve.⁴⁴⁵ Taylor pak představil zcela pragmatický pohled na tuto problematiku, a to zároveň s kritikou argumentace zastánců továrních zákonů. „Zjistil jsem, že nehody jsou velmi vzácné, a když už k nim došlo... byly výsledkem nejhrubší nedbalosti... Zmiňuji se o těchto okolnostech proto, že výbuch sentimentálních sympatií se stavem továrního dělnictva... se z velké části odvolával na množství nehod způsobených stroji a já sám jsem byl určitý čas takový blázen, abych věřil, že továrny byly místy, kde byly malé děti, nějakým nevysvětlitelným procesem, drceny – kosti, maso a krev, vše dohromady – do příze a potištěného kalika... Avšak jednoduchá úvaha mě poučila: poruchy strojů jsou vzhledem k opravám velmi drahými nehodami a v případě, že by továrníci z Lancashire byli tak bezohlední k lidskému životu, jak se je nejhorší z útočníků rozhodli popsat, jistě to nejsou muži, kteří by ignorovali vlastní kapsy. Měl jsem možnosti odhadnout náklady na nehody a vím, že účet inženýra je podstatně větší než od lékaře.“⁴⁴⁶

---

444 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I*, 1834. S. 201.

445 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. 24.

446 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 25. „I learned that accidents were very rare, and that, when they did occur, they were... the result of the grossest negligence... I mention this circumstance because the burst of sentimental sympathy for the condition of the factory-operatives... appealed largely to the number of accidents which happened from machinery, and I was myself for a time fool enough to believe that mills were places in which young children were, by some inexplicable process, ground - bones, flesh, and blood together - into yarn and printed calicoes... But a very little consideration should have taught me better: derangements of machinery are very expensive accidents to remedy; and if the mill-owners of Lancashire were as reckless of human life as the worst of their assailants have chosen to describe them, they certainly are not men likely to disregard their own pockets. I have had some opportunities of estimating the cost of accidents, and I know that the engineer's bill is considerably heavier than the surgeon's.“

Přesto, že Taylorův argument je silný, lze souhlasit s tím, že existovaly továrny, kde fungovalo mnoho bezpečnostních opatření a vážná nehoda se v nich po léta nestala, ale byly i takové, kde se na bezpečnost nedbalo, stejně jako na případnou péči o zraněné zaměstnance.⁴⁴⁷ Pokud jde o to, jak často k nehodám docházelo, podrobnější údaje uvádí zpráva tovární komise z roku 1833 například pro Salford a Manchester. Pro Salford and Pendleton Royal Dispensary je udáváno, že z 1 000 případů úrazů při nehodách, které se odehrály v blíže neurčeném časovém období, se pouze 330 stalo osobám spojeným s textilními továrnami. Tím však není řečeno, že by se tyto nehody odehrály v továrnách a tedy během práce. Z těchto 330 zranění se 243 týkalo pracovníků pod 20 let, většina z nich ale byla lehčí povahy. Pro Manchester je uváděno, že během devíti měsíců místní koroner prošetřoval 13 smrtelných nehod způsobených stroji. V Manchester Royal Infirmary od května 1832 do května 1833 přijali z důvodu úrazů při nehodách 50 osob zaměstnaných v textilních továrnách v Manchesteru, z tohoto počtu se ale 27 dělníků zranilo mimo zaměstnání, za rok tedy bylo přijato 23 osob, které utrpěly pracovní úraz. V jednom případě šlo o chlapce ve věku 11 let, který v továrně přišel o ruku. Další chlapec, tentokrát ve věku 16 let, byl zachycen řemenem stroje na čištění bavlny, přišel o obě nohy a následkům svých zranění podlehl. Podobně pak řemen stroje zachytil a vlekl přes hřídle chlapce ve věku 15 let, který nehodu rovněž zaplatil životem.⁴⁴⁸

K úrazům v továrnách, i smrtelným, tedy docházelo a tovární inspektoři tuto skutečnost samozřejmě vnímali jako problém. Inspektor Howell ve zprávě z roku 1839 upozorňoval na rizika, která může tovární práce obnášet, přičemž poukázal rovněž na nebezpečí hrozící i inspektorům samotným. „V mém okrese jsou továrny... ve kterých jsou stroje přečpané a odhalené tak, že jsou extrémně nebezpečné; zákon neobsahuje žádné ustanovení, které by inspektory zmocňovalo do věci zasahovat, a proto bych ji ani nezmiňoval, ale zakusil jsem velké osobní riziko, kterému je vystaven každý inspektor, jenž důkladně a podrobně kontroluje takové továrny; účinnost inspekce je navíc výrazně snižována tím, že je nepřetržitě vyžadována inspektorova pozornost, aby se vyhnul vážnému zranění v místnostech, kde je neustále vystaven kontaktu s nezabezpečenými stroji; nehody, které se stále stávají pracujícím na těchto místech, toto nebezpečí dostatečně dokazují.“⁴⁴⁹ A právě tovární inspektoři, zvláště Leonard Horner, se dlouhodobě

---

447 SEELEY, R. B.: *Memoirs of the Life and Writings of Michael Thomas Sadler, Esq.*, 1842. S. 396, 397.

448 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 271-273.

449 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal*

angažovali při prosazování zákonných opatření, jenž by stanovila povinnost továrníkům zabezpečovat stroje tak, aby se pokud možno předcházelo úrazům zaměstnanců.⁴⁵⁰

Doporučení inspektorů byla zohledněna v továrním zákoně z roku 1844, jenž zakazoval, aby děti, mládež a ženy čistily stroje, zatímco jsou v chodu. Dále nařizoval, že nebezpečné části strojního zařízení, se kterými děti a mládež přicházejí do styku, musí být ohrazeny.⁴⁵¹ Pokud jde o čištění strojů v chodu, zákaz nebyl příliš dodržován. Inspekce totiž jen těžko odhalovaly prohřešky, důkazem o porušování zákona byly jen občasné úrazy. Navíc dělníci sami obcházení zákona podporovali. Byli placeni v úkole a zastavování strojů by ovlivnilo jejich příjmy. Tento problém se vyřešil až roku 1918, kdy byl dohodou zástupců přadláků a zaměstnavatelů čas na čištění strojů vyhrazen.⁴⁵²

Pokud jde o ohrazování nebezpečných částí strojního zařízení, měla být zabezpečena převodová a pohonná zařízení, tedy to, co stroje uvádělo do chodu, nikoli stroje samotné. Navíc terminologie nařízení byla nejasná a umožňovala továrníkům zpochybňovat námítky inspektorů. Po přijetí zákona z roku 1844 továrníci projevovali nesouhlas zvláště s povinností ohrazovat horizontální hřídele nacházející se výše než 7 stop nad zemí, což nepovažovali za nezbytné, zabezpečení by navíc bylo nákladné. K úrazům ale docházelo stále, bez ohledu na to, jak vysoko se hřídele nacházely. Stávalo se, že lidé byli hřídelemi zachyceni během čištění či promazávání strojů. Inspektoři proto požadovali ohrazování všech těchto nebezpečných částí strojního zařízení.⁴⁵³

Tovární inspektoři se v záležitosti dosti angažovali. Upozorňovali na problémy, snažili se prosazovat přísnější bezpečnostní nařízení a trestání přestupků proti těmto předpisům, pokoušeli se získat pro oběti pracovních nehod odškodnění od zaměstnavatelů. Jejich situace však nebyla lehká. Některé přestupky se špatně zjišťovali, dělníci při

---

Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 30th June, 1839, 1839. S. 5.
„There are various mills in my district... in which the machinery is so crowded and exposed as to be extremely dangerous; the law contains no provision authorising inspector to interfere in this matter, and, therefore, I should perhaps not have been justified in advertng to it, but that I have experienced the great personal hazard to which any officer is subjected who inspects thoroughly and minutely factories so circumstanced: the efficiency of the inspection is moreover materially lessened by the attention of the officer being constantly required to protect himself from serious injury in apartments where his person is so continually exposed to contact with unguarded machinery; the accidents which are perpetually occurring to the work-people in these places sufficiently indicate the danger.“

450 BRONSTEIN, J. L.: *Caught in the Machinery: Workplace accidents and injured workers in nineteenth-century Britain*, 1. vyd. Stanford, University Press 2008. ISBN 978-0-8047-0008-5. S. 108.

451 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 85.

452 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 50.

453 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 113-115.

vyšetřování nezářidka nespolupracovali a továrníci byli vůči inspektorům někdy v podstatě nepřátelští.⁴⁵⁴ Během déle trvajících sporů o legislativní úpravu bezpečnostních opatření vznikla *Factory Law Amendment Association*, později změněná na celostátní *National Association of Factory Occupiers*, jejíž členstvo tvořili zaměstnavatelé požadující změnu či zrušení továrních zákonů, zrušení továrních inspekcí či alespoň odvolání inspektora Hornera. V tomto záměru neuspěli, ale roku 1856 dokázali prosadit zákon, dle kterého musely být bezpečně ohrazovány jen ty části strojního zařízení, se kterými přicházely ženy a děti do styku, nikoli tedy všechny jeho nebezpečné části.⁴⁵⁵

Riziko úrazů se netýkalo jen dětí v textilních továrnách. Také v kovovýrobě docházelo k nehodám se stroji, jejichž kola a řemeny nebyly zabezpečeny. Ve slévárnách se vyskytovaly popáleniny a při broušení mohly prasknout brusné kameny, což mívalo vážné následky. Komise z roku 1842 však došla k závěru, že vážné pracovní úrazy dětí se nestávaly často, jelikož děti se stroji příliš nepracovaly, a dalo by se jim předcházet ohrazováním strojů. Nejběžnější byla lehčí zranění prstů a rukou, menší rány a popáleniny.⁴⁵⁶ Ve Wolverhamptonu komisař nezaznamenal žádný případ, kdy by dítě čistilo stroj během jeho chodu, avšak upozorňoval na jednu ze zdejších továren. „Je zde jedna továrna, ve které se v posledních dvou nebo třech letech stalo pravděpodobně tolik nehod, jako ve všech ostatních dohromady. Mluvím o továrně Hemingsley and Company na výrobu hřebíků a kování. V pátek večer dne 19. března se zřítila část horního patra Hemingsleyovy továrny a jeden malý chlapec byl zabit... další chlapec měl zlomená obě stehna a jednu ruku. Další tři chlupci byli také zraněni... Nehody se v této továrně běžně stávají dětem a mladým osobám, kterých je zde asi 60 až 70... Místnosti jsou přeplněné nebezpečnými stroji tak, že sotva můžete projít... Žádný ze strojů není ohrazen nebo jakkoli zabezpečen. Je to strašné místo... Stačí, abyste při chůzi do něčeho narazili, nebo mysleli na něco jiného, a jistě budete potrestáni ztrátou končetiny. Malí chlupci a dívky jsou vidět při práci na děrovacích strojích (poháněných parní silou) s prsty ve stálém nebezpečí, že budou každou sekundu proděravěny, přitom mají hlavy mezi koly rotujícími několik palců od jejich uší. „Málokdy přijdou o ruku“, řekl mi na vysvětlení jeden z majitelů, „vezme to jenom prst v prvním nebo druhém kloubu. Čirá neopatrnost...“⁴⁵⁷

---

454 BRONSTEIN, J. L.: *Caught in the Machinery*, 2008. S. 108, 109.

455 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 116-118.

456 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 90.

457 Tamtéž. S. 90, 91. „There is one manufactory at which it is probable that as many accidents have

V jiných zařízeních se stejnou výrobou však díky zabezpečení strojů docházelo k úrazům pouze minimálně. V dalších oblastech se pak v kovovýrobě stávaly většinou jen lehčí nehody, pouze pro Sheffield se komisař zmiňuje o nebezpečí zlomení brusných kamenů, které mohlo způsobit i smrtelná zranění, a o občasném zachycení dětí do řemenů brusičských strojů, které končovalo zlomeninami nohou.⁴⁵⁸

V hrnčířství se úrazy vyžadující lékařské ošetření stávaly údajně velmi zřídka. Ve výrobě krajky a v potiskování látek byly nehody častější, většinou se však jednalo o lehké úrazy a pokud došlo k těžšímu zranění, způsobila ho nedbalost zaměstnavatelů při zabezpečování strojního zařízení. Jinak tomu bylo při výrobě papíru. Zde docházelo k nehodám často a následkem bývaly vážné. Stávalo se, že se pracovníkům zachytily prsty či ruce do stroje, někdy došlo k rozdrčení či amputaci končetiny. Některé stroje nemohly být ohrazeny, jelikož k nim museli mít pracovníci přístup po celé délce, jiné byly zkrátka považovány za nebezpečné. Svědci brali úrazy v papírenství jako nevyhnutelné, komisaři ale doporučili prověření této záležitosti s cílem zjistit, jak riziko snížit.⁴⁵⁹

Pracovní úrazy nebyly to jediné, co mělo vliv na zdraví pracujících dětí a mládeže. V souvislosti s prosazováním továrních zákonů se pozornost soustředila na otázku, jak zaměstnání ovlivňuje zdravotní stav dětí. Bude vhodné ukázat, k jakým zjištěním došli lékaři, ale i další aktéři sporů o tovární legislativu.

3.3.5 Vliv zaměstnání na zdravotní stav pracujících dětí

Už na začátku 19. století se Dr. Ferriar vyjádřil tak, že problémy jsou v bavlnářských továrnách způsobeny hlavně nedostatkem pozornosti k ventilaci a čistotě, jinak není důvod, proč by práce v nich byla nezdravá. Dokonce uvedl, že pokud by se přidala

---

occurred in the last two or three years as in all the others collectively. I allude to the nail and tip manufactory of Hemingsley and Company. On Friday evening, March 19th, a part of the upper floor of Hemingsley's manufactory fell, and killed one little boy... and another boy had both his thighs broken and one arm. Three other boys were also injured... The ordinary run of accidents at this manufactory occur to Children and Young Persons, of whom there are as many as from 60 to 70... The rooms are all crowded with dangerous machinery, so close that you can scarcely pass... Not any of this machinery is boxed off, or guarded in any way. It is a frightful place... You have but once to stumble on your passage from one place to another, or to be thinking of something else, and you are certain to be punished with the loss of a limb. Little boys and girls are here seen at work at the tip-punching machines (all acting by steam power) with their fingers in constant danger of being punched off once in every second, while at the same time they have their heads between two whirling wheels a few inches distant from each ear. "They seldom lose the hand," said one of the proprietors to me, in explanation; "it only takes off a finger at the first or second joint. Sheer carelessness..."

458 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 91.

459 Tamtéž. S. 91-93.

lepší osobní hygiena zaměstnanců, mohli v továrnách být ve větším bezpečí před nemocemi než ve svých domovech.⁴⁶⁰ Ferriar se zabýval hlavně problematikou šíření nakažlivých nemocí, měl ale zřejmě pravdu v tom, že práce v továrnách, tedy samotná činnost pracujících dětí, zřejmě nebyla zdraví škodlivá. Jinak to bylo s okolnostmi práce, ať už šlo o čistotu pracovního prostředí, pracovní dobu nebo věk zaměstnávání dětí.

Vliv práce v textilních továrnách na zdraví dětí byl základní otázkou již pro takzvaný Peelův výbor z roku 1816, jenž vznikl díky snahám sira Peela o prosazení zákona, který by dětskou práci v továrnách reguloval. Lékaři, kteří odpovídali na dotazy výboru, ačkoli věhlasní, se v některých případech s továrními dětmi nikdy nesečkali a jejich odpovědi byly čistě teoretické. Došli k závěru, že 16 hodin každodenní práce poškozují zdraví dětí, zároveň ale dle některých dětí mohou být zaměstnávány 10 hodin denně již v 6 nebo 7 letech, 12 hodin denně pak v 10 letech.⁴⁶¹ Na druhou stranu však uváděli, že přílišná námaha může u dětí pod 10 let způsobit zakrnělý vzrůst a tělesné deformace, což byla častá výtká vůči práci dětí v textilních továrnách.⁴⁶² Obecně lze říci, že podmínky dětí v továrnách, tedy nečistý vzduch, nedostatek hygieny, vysokou teplotu či dlouhou pracovní dobu, nepovažovali za vhodné pro zdravý vývoj dětí, odpůrci továrního zákonodárství však namítali, že takovým podmínkám jsou vystaveny i děti z jiných povolání, a pro textilní továrny tedy není třeba přijímat zvláštní opatření.⁴⁶³

Tento závěr byl však často zpochybňován a zdravotní stav továrních dětí se stal předmětem mnoha sporů mezi zastánci a odpůrci zákonných úprav. Tak jsou například tovární dělníci, včetně dětí, popisováni jako bledí, hubení, zakrnělí vzrůstem, s křivými kostmi a páteří a celkově slabí a nezdravě působící.⁴⁶⁴ Dětství je představováno jako věk nevhodný pro práci, jelikož je energie spotřebována na růst a k velké námaze pak nestačí. Kostí nejsou dotvořené, celý organismus je nestabilní, jeho vývoj se může snadno narušit a kosti se mohou námahou zdeformovat.⁴⁶⁵ „Tovární práce je druh činnosti v některých ohledech naprosto nevhodné pro děti. Zavřené v horku, zbavené potřebného cvičení, zůstávají ve stejné poloze po řadu hodin; zaměstnávána je jen jedna skupina svalů, nelze se proto divit, že důsledky jsou škodlivé pro fyzický vývoj dítěte. Když je

---

460 FERRIAR, J: *Medical histories and reflections. Vol. II.*, 1810. S. 234, 235.

461 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 25.

462 ALFRED (KYDD, S.): *The History of the Factory Movement, Vol. I.*, 1857. S. 51.

463 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament*, 1818. S. 10.

464 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 162.

465 Tamtéž. S. 188-190.

kostní systém nedokonalý a přitom jsou nuceny zůstat ve vzpřímené poloze, ovlivňuje to jeho směr, páteř se ohýbá... nohy se zkrivují a celé tělo ztrácí výšku...“⁴⁶⁶

Tělesné deformace se týkaly hlavně nohou, kdy děti údajně měly vybočená kolena a kotníky a prohnuté dlouhé kosti, zkrivení páteře prý bylo rovněž časté, stejně tak zakrnělý vzrůst. Dále je popisováno, že si dělníci stěžovali na bolesti nohou, zad a kloubů. Co se pak týče onemocnění, ta bývala připisována teplému, vlhkému a nečistému vzduchu v továrnách, stejně jako nedostatku pohybu na čerstvém vzduchu a fyzické námahy, jelikož při práci byly zatěžovány hlavně nohy, ale ostatní části těla nikoli. Výsledkem pak měla být slabost, náchylnost k nemocem všeho druhu, ztráta chuti k jídlu, špatné trávení, plicní onemocnění, skrofulóza, tuberkulóza, předčasné stárnutí a smrt.⁴⁶⁷

O zdravotních následcích, které přináší práce dětí v textilních továrnách hovořil v Dolní sněmovně Michael Thomas Sadler. „...Představím důsledky, jak jsou popisovány lékaři, dlouhých hodin uvěznění, bez dostatečných přestávek na jídlo, osvěžení a odpočinek, často pokračujících přes noc, v uměle vytápěných a plynem osvětlených místnostech, mimo to v ovzduší tak znečištěném a odporném, že činí dýchání obtížným, a to i po několika minutách. Popisují, že důsledky v mnoha případech jsou malátnost a slabost, nemoci, ztráta chuti k jídlu, plicní obtíže, jako dýchací problémy, kašel, astma a součotiny; struma, tovární nákazy a chronické nemoci; i když nejsou vyvolány tyto horší důsledky, svaly jsou oslabeny, růst je narušen a život velmi zkrácen. Deformace jsou běžným a strašlivým výsledkem této příliš namáhavé a předčasné práce.“⁴⁶⁸

Závěry Sadlerova výboru se s těmito tvrzeními shodovaly, byly však opakovaně zpochybnovány. Jeho členové prý záměrně získávali svědectví ve prospěch zákonných

466 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 202. „Factory labour is a species of work, in some respects singularly unfitted for children. Cooped up in a heated atmosphere, debarred the necessary exercise, remaining in one position for a series of hours; one set or system of muscles alone called into activity, it cannot be wondered at that its effects are injurious to the physical growth of a child. Where the bony system is still imperfect, the vertical position it is compelled to retain, influences its direction; the spinal column bends... the legs curve, and the whole body loses height...“

467 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 149-158.

468 SADLER, M. T.: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832*, 1832. S. 24. „I will however present... the effects, as described by medical men, of these long hours of confinement, without sufficient intervals for meals, recreation, and rest, and continued often through the night, in rooms artificially heated, and lit by gas; the atmosphere being otherwise so polluted and offensive as to render respiration painful, even for a few minutes. They describe the consequences to be in many cases languor and debility, sickness, loss of appetite, pulmonary complaints, such as difficulty of breathing, coughs, asthmas, and consumptions; struma, the endemia of the factory, and other chronic diseases; - while, if these more distressing effects are not produced, the muscular power is enfeebled, the growth impeded, and life greatly abridged. Deformity is also a common and distressing result of this overstrained and too early labour...“

opatření a chtěli vzbudit veřejné pobouření, které by přispělo k jejich úspěchu. Výbor představil řadu zakrslých a deformovaných jedinců, jejichž stav měl být způsoben přepracováním a týráním. Lékaři, jejichž vyjádření Výbor získal, uváděli, že tovární práce započatá v nízkém věku s sebou nese řadu fyzických následků. Dle Horta byla tato „medikalizace“ výsledkem snahy představit tovární práci dětí jako vážný problém, který musí být okamžitě vyřešen. Lékaři však v názorech na zdravotní důsledky zaměstnávání dětí nebyli jednotní. Odpůrci továrního zákonodárství navíc zareagovali tvrzením, že většina vyslychaných lékařů byla z Londýna, a nikoli z průmyslových měst, a někteří tovární dítě nikdy neviděli.⁴⁶⁹ Mimo to přišli i s ostrou kritikou toho, jak byla otázka dětské práce v textilním průmyslu představována.

„Jednou z důležitých vlastností dnešních Angličanů je, že musí žít ve stavu trvalého vzrušení, zdá se zcela nezbytným pro jejich samotnou existenci... Libujeme si ve velkých událostech! Jsme na ně tak zvyklí, že bez nich bychom mohli přestat existovat... Ze všech stran se vynořili řečníci, aby chránili „dětské otroky“ a představovali utrpení dospělých... Pustiny Sibíře jsou považovány za ráj ve srovnání s Anglií a stav těch, kteří jsou posíláni dřít do dolů, odsouzených nikdy nespátřit sluneční světlo, nekonečně předčí stav našich vlastních lidí... Aby splnili svůj cíl, vybrali... několik vyhublých ubožáků, jejichž slabá konstituce je činí neschopnými pro jakoukoli práci, nebo kteří by byli ve stejném stavu i kdyby nikdy žádná bavlnářská továrna neexistovala, a protože jsou deformovaní a zmrzačení a pracovali v bavlnářské továrně, jsou představováni světu jako vzor všeobecných účinků továrního systému; dokonce důsledky nehody jsou vážně a zarputile připisovány nikoli skutečné příčině, ale – systému... Nejsou tu snad žádní zmrzačení až na ty, kdo pracují v bavlnářských továrnách? Žádní bledí a vyhublí kromě těch zde zaměstnaných?“⁴⁷⁰

---

469 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 5, 13.

470 *Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour*, 1833. S. 13-15. „One of the grand characteristics of Englishmen in the present day, is, that they must live in a state of perpetual excitement; it seems absolutely essential to their existence.. We revel in great events! We have been so accustomed to them, that deprived of them we should cease to exist.. Orators have sprung up on every side to defend the “infant slave,” and represent the sufferings of the adult.. The Deserts of Siberia are considered as a paradise compared with England; and the condition of those consigned to hard labour in the mines, doomed never to behold the light of the sun, infinitely to be preferred to that of our own people.. To answer their purpose they have selected...number of emaciated, poor creatures, whose weakly constitutions render them unfit for any description of work whatever, or who would have been precisely in the same melancholy condition had a Cotton Mill never been in existence; and because these happen to be deformed and crippled, and have worked in a Cotton Factory, they are given to the world as specimens of general effects of the Factory system; indeed the effect even of an accident is gravely and pertinaciously ascribed, not to real cause, but to the - system.. Are there none crippled but

I když je autor tohoto pojednání kritický k rétorice agitátorů, v podstatě uznává, že v továrnách, ovšem nejen v nich, lze nalézt pracovníky slabé, nemocné a zmrzačené. Například Greg však tvrdí, s odvoláním na zjištění tovární vyšetřovací komise z roku 1833, že lidé z továren jsou zdravější než ti, kteří pracují v zemědělství, nebo tráví svůj čas nečinností, a že tovární práce není nezdravá ani nebezpečná.⁴⁷¹ Taylor pak upozorňuje na to, že továrníci se starají o zdraví zaměstnanců, a dokonce se o něj musí starat, už jen z toho důvodu, že do jejich zaškolení investovali určité prostředky a pro dobrou práci jsou třeba zdraví pracovníci.⁴⁷² Konečně Baines je toho názoru, že některé děti jsou prostě slabé a stejné důsledky by pro ně měla jiná práce, i v jiném zaměstnání, stejně jako bez něho, by zemřely brzy. „Lidské tělo je náchylné k nekonečné řadě nemocí... Pokud bychom chtěli zakázat každé povolání, které může urychlit přirozený sklon k nemoci či úpadku, museli bychom se vzdát nejdůležitějších profesí civilizovaného člověka. Lékařské spisy nám ukazují, že zde není žádný obchod nebo zaměstnání, které by nemohlo být škodlivé pro osoby, které podléhají nějakému druhu slabosti.“⁴⁷³

Právě touto otázkou se zabýval Dr. Turner Thackrah, který zhodnotil řadu povolání vzhledem k jejich vlivu na zdraví a dlouhověkost člověka. Došel k tomu, že ve městech se plnému zdraví těšilo asi 10 % obyvatel, přičemž nemoci byly někdy podporovány zaměstnáním, ale téměř vždy špatnými zvyky nemocných. Zdravých povolání objevil jen několik, avšak u mnoha z těch, které s sebou nesly fyzické následky, nepovažoval jejich negativa za nezbytně nutná.⁴⁷⁴ Co se týče textilního průmyslu, děti asistující přadlákům dle něho byly bledé, ale málo nemocné, vypadaly silněji a baculatěji než ostatní děti z měst. Dospělí přadláci pracující s vlnou i bavlnou měli dle tohoto lékaře z Leedsu aktivní povolání svědčící rozvoji svalů a díky dobrým mzdám byli dobře živeni, popisuje je jako silné a zdravé. Obsluhu mechanických tkalcovských stavů považoval Thackrah za lehkou a proti tomuto zaměstnání neměl výhrady. Ty však vznesl vůči okolnostem, za kterých děti v tkalcovnách pracovaly. Dlouhá pracovní doba,

---

those who work in Cotton Mills? None pallid and emaciated but those employed therein?“

471 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 25, 43.

472 TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 75.

473 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 454. „The human frame is liable to an endless variety of diseases... If we would abandon every occupation which may accelerate the natural tendency to disease or decay, the most indispensable occupations of civilized men must be given up. The works of medical writers shew us that there is no trade or occupation which might not be injurious to persons subject to one kind of weakness or another.“

474 THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity*, 1832. S. 7.

nemožnost převléci se z mokrých šatů, krátké přestávky, uzavřené a nečisté ovzduší, to vše způsobovalo pracovníkům zdravotní problémy, například bolesti hlavy či špatné trávení. Děti si však na tyto neduhy údajně stěžovaly méně, navíc u nich Thackrah nepotvrdil výskyt skrofulózy, kterou měly tovární děti trpět ve zvýšené míře. Zároveň ale upozornil, že nelze určit dlouhodobé následky jejich časného zaměstnání v těchto oborech, jelikož jen málo z nich zde zůstávalo až do dospělosti.⁴⁷⁵

Co se pak týče bavlnářství jako takového, Thackrah dospěl k tomu, že pracovníci bývají hubení a bledí, stěžují si na kašel, špatné trávení a bolesti hlavy, někteří jsou nemocní, ale většinou ne vážně, jejich celkový stav je poměrně dobrý. V případě dětí však brzké zaměstnání a dlouhá pracovní doba mohla vést k jejich oslabení a dlouhodobým zdravotním následkům. S odkazem na Dr. Kaye z Manchesteru pak upozorňuje na *spinners phthisis* neboli přadlácké souchotiny, údajně končící rozvojem tuberkulózy. Tato nemoc byla dle lékařů způsobena vdechováním jemných částic bavlny, projevovala se kašlem a dalšími příznaky plicního onemocnění a slabostí. Vyskytovala se hlavně u přadláků hrubé příze, a to v továrnách s nedostatečnou ventilací. Avšak právě ventilace se dle těchto lékařů i jiných autorů oproti prvním továrnám výrazně zlepšila a zaměstnání v bavlnářství s sebou proto nutně nepřinášelo závažné zdravotní problémy.⁴⁷⁶

Vlivem práce v textilních továrnách na dětské zdraví se pak zabývala i tovární vyšetřovací komise z roku 1833. Dr. Bisset Hawkins obeslal řadou dotazů týkajících se dopadů práce na zdraví dělníků 28 lékařů z Lancashire, Cheshire a Derbyshire, jejich odpovědi však byly nezřídka rozporuplné. Například na otázku, zda se tovární dělníci dožívají vysokého věku, odpovídali lékaři jak kladně, tak záporně. Důležité zde ovšem je, že většina lékařů uvedla, že v továrnách nejsou dělníci nad 50 či 60 let, protože na práci nestačí, jejich zaměstnávání se nevyplatí, upřednostňují v tomto věku lehčí povolání a podobně.⁴⁷⁷ V rámci kritiky továren se totiž často objevoval argument, že dělníci umírají brzy a jako důkaz bylo uváděno, že v továrnách jsou zřídka zaměstnávány osoby pokročilejšího věku. To ovšem nemusí znamenat, že by se dělníci vyššího věku nedožili, tato informace vypovídá pouze o tom, že staří lidé nepracovali v továrnách, což není překvapivé už vzhledem k uvedenému zastoupení dětí a mládeže v tomto oboru.

---

475 THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity*, 1832. S. 35-37.

476 Tamtéž. S. 144-148.

477 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 229-231.

Na otázku zda je úmrtnost továrních dětí vyšší než ostatních, většina lékařů odpověděla, že nikoli. Například Dr. Shaw, lékař z Manchesteru, se domníval, že úmrtnost továrních dětí byla nižší než ostatních pracujících, jelikož získávaly vyšší mzdy, a měly tedy lepší jídlo a bydlení, nebyly vystaveny vlivům počasí a více se dbalo na jejich pohodlí, údajně alespoň v továrnách zpracovávajících bavlnu a hedvábí v Manchesteru. Protikladem byly děti ručních tkalců, chudších nádeníků a střihači manšestru.⁴⁷⁸ Peter Holland se vyjádřil takto: „Po více než čtyřicet let jsem navštěvoval *učně* v továrně Gregových ve Styal v Cheshire. Průměrný počet dětí byl kolem devadesáti... Nemám záznamy úmrtí z prvních dvaceti let mých návštěv, ale zjistil jsem, že v posledních dvaceti dvou letech zde bylo pouze sedmnáct úmrtí... Z těchto sedmnácti jedno dítě zemřelo na neštovice, druhé bylo zabito při nehodě mimo zaměstnání v továrně, třetí byla zdravá dívka, která nerozvážně snědla velké množství nezralých jablek, byla stížena zvracením a náhle zemřela; takže z sedmnácti úmrtí zbývá čtrnáct, tedy jedno ku sto čtyřiceti, která mohou být nějak připsána příčinám spojeným se zaměstnáním v továrně. Závěr by byl... průměrná úmrtnost není vyšší než u ostatních tříd mezi deseti a osmnácti lety věku a je výrazně nižší, jak vyplývá z londýnských záznamů o úmrtnosti, než v metropoli.“⁴⁷⁹ Je však třeba upozornit, že tento lékař navštěvoval *učně*, to jest děti, které byly ubytovány a živeny majiteli továrny, přičemž Greg byl pověstný dobrým vedením podniku a téměř příkladným zacházením se zaměstnanci. Je tedy pravděpodobné, že děti, o kterých tento lékař hovořil, nebyly ve stejné situaci jako velká část pracujících dětí, jejichž sociální a životní podmínky nebývaly právě uspokojivé.

Co se pak týče nemocí a nehod, dle lékařů byly tovární děti zvláště náchylné k nehodám se stroji, které se u nich stávaly častěji než u dospělých. Na druhou stranu někteří lékaři vypověděli, že nehody v době vyšetřování již nebyly tak časté jako dříve, a to díky zlepšení zabezpečení strojů, a popisovali hlavně lehčí zranění prstů a rukou. Z nemocí se u továrních dětí vyskytovaly choroby plicní a postižení dýchacího ústrojí,

478 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 233, 234.

479 Tamtéž. S. 234. „For more than forty years I have attended the *apprenticed* children at Messrs. Greg's factory at Styal in Cheshire. The average number of children has been about ninety... I have no memoranda of the deaths during the first twenty years of my attendance; but I find that in the last twenty-two years there have been only seventeen deaths... Of these seventeen, one died of smallpox; a second was accidentally killed when not engaged in any employment in the mill; the third, a healthy girl, imprudently eating a large number of unripe apples, was seized with vomiting, and died quite suddenly: so that of the seventeen deaths there remain fourteen, or about one in one hundred and forty, which can by any possibility be attributed to causes connected with the employment in factory. The conclusion would be... the average mortality is not greater than in other classes between ten and eighteen years; greatly less, as appears by the London bills of mortality, than in the Metropolis.“

tuberkulóza a skrofulóza, poruchy trávení a celková slabost, popisovány byly problémy s koleny a kotníky a otoky či zkřivení nohou. Více lékařů však vyjádřilo pochybnost o tom, že by tovární děti byly v horším zdravotním stavu než ostatní děti z měst, někteří pak o tom, že by vůbec nějaká nemoc byla mezi dětskými zaměstnanci továren častější než v ostatní populaci. V otázce zakrnělého vzrůstu továrních dětí se odpovědi lékařů rozcházely, větší část se však shodla, že se děti výškou nelišily od ostatních z měst.⁴⁸⁰

V případě fyzických deformací způsobených prací byl zmíněn názor komisaře Tufnella, který uvedl, že se při vyšetřování neseťkal s případy vážných deformit u dětí, ale pouze u dospělých. Jeho vysvětlení spočívalo v tom, že v počátcích továrního systému byla pracovní doba dětí delší a začínaly pracovat mladší, což vedlo k těmto vážným zdravotním důsledkům. V době vyšetřování se však dle Tufnella stav již natolik zlepšil, že deformace končetin či páteře se vyskytovaly spíše výjimečně. „Jediná práce v bavlnářských továrnách, která, jak se mi zdálo, má tendenci produkovat deformity je předení na *throstle*, kde však nejsou zaměstnávány malé děti, ale jen ti nad šestnáct či sedmnáct let. Činnost, která pracovníka zraňuje, je zastavování *throstle*, operace, která se provádí tak, že ve stoje na jedné noze je druhá noha zvedána na špičku tak, že se koleno dostává do kontaktu s vřetenem a zastavuje ho třením... zranění vzniká z četnosti, se kterou se operace opakuje, protože musí být provedena pokaždé, když se vlákno přetrhne. Je to však zcela chyba dělníka, pokud vznikne deformace, protože cesta, jak jí předejít je jednoduchá a je v jeho moci. Mnozí z nich nikdy *throstle* nezastavují nohama, ale používají ruce a pak zde není žádné nebezpečí.“⁴⁸¹ Názory komisaře Tufnella se ale nezřídka lišily od názorů jeho kolegů.

V této věci je vyvození závěru nesnadné. Deformace, zvláště končetin, popisovali lékaři i svědci z řad továrních pracovníků. Lze se setkat s tím, že v počátcích továrního systému byly četnější než v době boje za jeho zákonnou regulaci, avšak i tehdy k nim docházelo. Cruickshank ale upozorňuje, že jako *factory cripples*, tedy tovární

---

480 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 236-238, 241-243.

481 Tamtéž. S. 200. „The only labour in cotton factories that seemed to me to have any tendency to produce deformity is throstle-spinning, at which, however, young children are never employed, but only those who are above the ages of sixteen or seventeen. The action which injures the workman is stopping the throstle, an operation which is performed by standing on one leg and raising the other on tiptoe, so that the knee is brought in contact with the spindle, and stops it by friction... the injury arises from the frequency with which the operation is repeated, as it has to be done everytime the thread breaks. It is, however, entirely the workman's fault if deformity is produced, as the way to avoid it is easy and within his own power. Many of them never stop the throstle with the legs at all, but use the hands for this purpose, and then there is no danger whatever.“

mrzáci, bývali označováni i lidé stížení křivicí.⁴⁸² Ta je však, jak je známo, důsledkem nedostatečné výživy, nikoli fyzické námahy. Je ale pravděpodobné, že zdravotní neduhy pracujících dětí, ale i dospělých pracovníků, byly zhoršovány právě špatnou výživou.

Co se týče zakrnělého vzrůstu továrních dětí, zajímavá je analýza údajů tovární komise pro oblast Manchesteru. Ze šesti svědků z řad dělníků tři vypověděli, že tovární děti jsou nižšího vzrůstu, tři vyjádřili opačný názor. Z osmi dalších svědků tři vypověděli, že tovární děti mají zakrnělý vzrůst následkem práce, pět bylo přesvědčeno, že dosahují stejné výšky jako ostatní děti z měst. Tento druhý názor byl potvrzen komisařem Cowellem, který změřil 1000 dětí ve věku do 18 let a zjistil, že chlapci z továren byli průměrně o 0,28 palce nižší než ostatní chlapci, u dívek pak rozdíl činil 0,028 palce. „Jeden z výše uvedených svědků prohlásil, že lidé degenerují tak rychle, že z nich v krátké době „budou úplní trpaslíci.“ Byl by zvláštní problém zjistit z výše uvedených dat, za jak dlouhou dobu se jeho proroctví naplní... Tak, pokud v posledních 40 letech, tedy od založení bavlnářského obchodu, ztratili 28/1000 palce, v jaké době ztratí 12 palců? Odpověď je za 17 140 let!!!“⁴⁸³

I když dělníkům zřejmě nehrozilo, že by se stali trpaslíky, u továrních dětí byla pozorována rovněž nižší tělesná hmotnost než u dětí pracujících mimo továrny. Rozdíl činil u chlapců v průměru 3,5 lbs a u dívek 0,3 lbs. Komisař Tufnell však opět přišel s pozoruhodným vysvětlením. „Tento výsledek je přesně to, co by se dalo očekávat, neboť tovární práce nevyžaduje vůbec žádnou svalovou zátěž, proto se mnoho svalů nikdy úplně nevyvine a hmotnost, kterou by jejich vývoj přinesl, je ztracena. Pokud by jejich zaměstnání bylo pracnější než je, nepochybně by jejich hmotnost byla vyšší.“⁴⁸⁴

Co se týče celkového zdravotního stavu továrních dětí, Dr. Hawkins vyšetřil 800 dětí ve dvou nedělních školách v Manchesteru, polovina z nich pracovala v továrnách,

---

482 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 41.

483 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 9. „One of the witnesses above quoted, declared that the race was degenerating so fast, that in a short time the people “would be absolute dwarfs.” It would be a curious problem to discover, from the above data, in what length of time his prophecy will be realized... Thus; if in 40 years since the cotton trade was established, they have degenerated 28/1000 of an inch, in what length of time will they have lost 12 inches? The answer is, in 17,140 years!!!“

484 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 199. „This result is just what might be expected, inasmuch as factory labour requires no muscular exertion whatever, consequently many of the muscles are never fully developed, and the additional weight, which their development would give to the body, is lost. If their employment were more laborious than it is, they would doubtless weigh heavier.“

druhá polovina nikoli. Ze 400 továrních dětí byl u 86 zdravotní stav posouzen jako špatný, 153 dětí mělo střední a 161 dobré zdraví. Ze 400 dětí nezaměstnaných v textilních továrnách bylo zdraví shledáno špatným u 22, středním u 106 a dobrým u 272 dětí. Zdá se, že tovární děti měly poněkud horší zdraví, Hawkins však nspecifikoval, na jakých kritériích bylo hodnocení založeno. Co se týče mládeže, z 1 190 osob ze 13 továren hodnotil tento lékař zdravotní stav jako dobrý u 787, jako střední u 311 a jako špatný u 92 jedinců. V případě dětí tedy měla špatné zdraví asi 1/5 vyšetřovaných, v případě mládeže 1/12, což dr. Hawkins vysvětlil tím, že většina z 13 továren, ve kterých zkoumal zdravotní stav mládeže, se nacházela na venkově a nikoli v Manchesteru.⁴⁸⁵

Podobně se zdravotním stavem dělníků zabýval i Dr. Mitchell, který provedl pro rok 1833 nikoli lékařské, ale statistické šetření nemocnosti pracovníků továren, které zpracovávaly různé druhy textilních vláken a zaměstnávaly více než 200 osob. V případě bavlnářských továren v Lancashire Mitchell zjistil, že chlapci do 21 let byli v přepočtu na jednoho zaměstnance nemocní zhruba 2,46 až 4,42 dne za rok, přičemž průměrná délka nemoci na každého nemocného dosahovala 13,04 až 16,43 dne ročně. Pokud jde o dívky, zjištěné hodnoty se v prvním případě pohybovaly mezi 5,56 a 8,03, ve druhém mezi 11,98 až 12,63 dny ročně. Chlapci do 21 let zaměstnaní v anglických továrnách zpracovávajících hedvábní pak byli v přepočtu na jednoho zaměstnance nemocní zhruba 3,79 až 7,62 dnů v roce a průměrná délka nemoci na každého nemocného se pohybovala od 7,19 do 18,61 dnů za rok. U dívek do 21 let pak tyto hodnoty dosahovaly 4,35 až 12,07 dní v prvním případě a 10,01 až 29,08 dní ročně ve druhém případě.^{486 487}

Mitchell údaje samozřejmě porovnal s nemocností zaměstnanců jiných oborů, kterou ale není třeba podrobně popisovat. Avšak předložená data bez srovnání s dalšími obory nepřinášejí do otázky zdravotního stavu továrních dětí mnoho světla. Bude proto vhodné uvést obecnější závěr, k němuž Mitchell dospěl. „Vesměš vzato, z dokumentů mně známých, jsem nedošel k důvodu, opravňujícímu mě věřit, že tovární práce se ve svých důsledcích pro zdraví významněji liší od jiné práce; v každém případě se mi zdá, že výsledky získané dlouhým a namáhavým zkoumáním, poskytují přesvědčivý důkaz, že pochvalné i odsuzující přehánění obou stran se nezakládá na pravdě.“⁴⁸⁸ Mitchell

485 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 5.

486 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 59.

487 Tabulky k nemocnosti v textilních továrnách a dalších oborech viz Přílohu č. 1 – Tabulky 11-13.

488 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 61. „Taking all in

tedy zjistil, že zaměstnanci továren se ve zdravotním stavu nelišili od zaměstnanců jiných oborů. To však neznamená, že by byli stejně zdraví jako ostatní. Alespoň v případě průmyslových měst lze tvrdit, že byli spíše stejně nemocní jako jejich ostatní obyvatelé.

Životní a sociální podmínky pracujících dětí bývaly neuspokojivé, stejně jako stav měst, v nichž žily. Špatná výživa, nedostatek hygieny a nesprávná péče, to vše muselo mít důsledky i bez práce v továrnách. Průměrný věk dožití byl v Londýně 32 let, v Manchesteru necelých 25 let a ve Stockportu údajně 22 let.⁴⁸⁹ Tyto zarážející hodnoty byly způsobeny enormní dětskou úmrtností. Například v Manchesteru se ještě roku 1842 až 57 % dětí nedožilo věku 5 let. To však znamená, že ani nemohly být zaměstnány v továrnách a tento stav se nedal připsat příčinám spojeným s jejich povoláním.⁴⁹⁰

Dle některých ale měl tovární systém na této situaci podíl. Ženy se totiž brzy po porodu vracely do zaměstnání v továrnách, údajně ze strachu, že by přišly o práci, a děti nechávaly v péči jiných, často rovněž dětí. Ještě ve 40. letech 19. století bylo v Lancashire a West Riding zvykem, že děti byly nošeny ženám k nakojení do továren o přestávkách na jídlo.⁴⁹¹ „Takto přenecháno tomu, kdo nemá zájem na jeho blahu... dítě je špatně krmené, špinavé, špatně oblékané, vystavené zimě a zanedbávání; důsledkem toho víc než polovina potomků chudých... zemře než dosáhnou svého pátého roku. Nej- silnější přežijí, ale stejné příčiny, které zničily nejslabší, poškodí vitalitu silnějších...“⁴⁹²

Na druhou stranu továrny někdy zdraví dětí prospívaly tím, že je před domácími podmínkami chránily. Právě tovární dělníci byli v některých případech téměř uchráněni před tyfem, cholerou či jinými infekčními onemocněními, nebo se v jejich řadách tyto nemoci vyskytovaly znatelně méně než u ostatních obyvatel měst.⁴⁹³ Příčinu lze spat-

---

all, from the documents brought before me, I have seen no grounds for warranting me in believing that factory labour in any material degree differs in its effects on health from other labour; and at all events the results ascertained from this long and laborious investigation appear to me to afford unanswerable evidence that laudatory and condemnatory exaggerations of both parties are alike unfounded in truth.“

489 SADLER, M. T.: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832*, 1832. S. 32, 33.

490 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 15.

491 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 328.

492 KAY, James Phillips: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1. vyd. London, James Ridgway 1832. S. 42, 43. „Thus abandoned to one whose sympathies are not interested in its welfare... the child is ill-fed, dirty, ill-clothed, exposed to cold and neglect; and, in consequence, more than one-half of the offspring of the poor... die before they have completed their fifth year. The strongest survive; but the same causes which destroy the weakest, impair the vigour of the more robust...“

493 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 399. FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 277. THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 6, 7.

řovat v tom, že továrny nezřídka byly v podstatě zdravými místy ve srovnání s jejich obydlími. Navíc tovární děti se v některých případech musely v zaměstnání pravidelně mýt, což jistě nemálo přispělo k jejich úniku před nákazou. Podobně tomu mimochodem bylo u dětí, které chodily do školy. Když roku 1832 vypukla v oblasti Manchesteru cholera, z 5 000 žáků jedné z nedělních škol se nenakazil ani jeden, a to zřejmě právě díky pravidelné hygieně, která byla během školní docházky vyžadována.⁴⁹⁴

Dr. Kay, který se zabýval stavem pracujících v Manchesteru, došel k závěru, že akutní nemoci nebyly jediným problémem. Obyvatelé města se často potýkali s chronickými onemocněními, většinou dýchacího a trávicího ústrojí, asi 75 % z nich každý rok potřebovalo lékařský zásah, jejich zdravotní stav byl obecně špatný.⁴⁹⁵ Děti byly od narození vystaveny škodlivým vlivům, neměly dostatek výživné potravy ani dostatečné oblečení, často žily ve vlhku, zimě, špíně, dýchaly nečistý vzduch špatně větraných domů a neudržovaných ulic. Proto i Gaskell, kritik továrního systému, dospěl k závěru, že by bylo nespravedlivé vinit továrníky ze špatného stavu dětí, které ještě ani nezačaly pracovat, a kterým by pravděpodobně nepomohlo, kdyby místo práce v továrně zůstaly doma, v podmínkách, které jejich stav způsobily. Prvotní příčinou jejich zdravotních problémů bylo prostředí, ve kterém žily spíše než to, ve kterém pracovaly.⁴⁹⁶ „Na zaměstnávání dětí v továrnách by nemělo být pohlíženo jako na zlo, dokud nebudou současné morální a domácí návyky obyvatelstva zcela změněny.“⁴⁹⁷

Co se týče pracujících v dalších průmyslových oborech, například těžba uhlí byla dle Thackraha zdraví škodlivým povoláním. Horníci vdechovali prach z uhlí, ale také některé plyny, hlavně takzvaný *fire-damp*, jak byl označován metan, a *choke-damp*, směs oxidu uhličitého a dusíku, které mohly způsobit udušení, ale rovněž exploze, jež si vyžádaly velké množství životů. Horníci měli dostatek fyzické aktivity, pracovní pozice se však na jednotlivých pracovištích lišila. Někdy mohli stát, jindy museli při práci sedět a někdy pracovali v dosti nepřírodných polohách. Proto dle Thackraha někteří měli dobrou postavu, jiní však mívali zakřivenou páteř a nohy. Obecně se u horníků vyskytovaly bolesti hlavy, zad a svalů, revmatismus, astma a další nemoci plic a dýchacího

---

494 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 24.

495 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 41, 44, 45.

496 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 195, 199, 200.

497 Tamtéž. S. 209. „The employment of children in manufactories ought not to be looked upon as an evil, till the present moral and domestic habits of the population are completely reorganised.“

ústrojí, onemocnění očí a světloplachost. Byli bledí a celkově nezdraví. Pokud jde o děti pracující v dolech, Thackrah se zmiňuje o tom, že v počátcích zaměstnání se u nich vyskytuje zvracení a bývají více nemocné. Celkově došel k závěru, že se horníci nedožívají vysokého věku, většinou nepřekročí hranici 50 let.⁴⁹⁸

V této souvislosti jsou zajímavá zjištění *Children's employment commission* působící roku 1842. Ta došla k závěru, že pokud je uhelný důl dobře větrán a odvodňován a pokud jsou hlavní i vedlejší části dostatečně vysoké, pak není nezdravým pracovištěm a má výhodu příznivé a stálé teploty. Takové však nebyly všechny doly. V některých byly postranní části tak nízké, že je i nejmenší děti musely prolézat po kolenou a přitom za sebou tahat těžký náklad uhlí. Těchto dolů však dle komisařů nebylo mnoho. Jinak dle nich práce dětí sama o sobě nepředstavovala velké zdravotní riziko, naopak vedla k rozvoji svalstva celého těla. To co dětskou práci v dolech činilo nezdravou byly pracovní podmínky, tedy dlouhá pracovní doba a příliš brzké zaměstnávání.⁴⁹⁹

Komisaři zjistili, že se horníci nacházeli v dobrém zdravotním stavu, dle některých výpovědí dokonce lepším než jiní obyvatelé zkoumaných oblastí, v případě úrazů se údajně rychle uzdravovali. Vzhledem k náročnosti práce se však svědci z řad lékařů většinou shodovali, že horníci v tomto povolání nevydrží příliš dlouho a nedožívají se vysokého věku. Děti pak byly popisovány jako silné, někdy údajně vypadaly zdravěji než ty z jiných povolání a pokud ne, bylo to přičítáno špatné výživě, nedostatečné hygieně a neuspokojivému bydlení, tedy spíše chybám rodičů než škodlivosti práce. Obecně bylo jejich zdraví považováno za srovnatelné s ostatními dětmi ze stejných oblastí.⁵⁰⁰

Komisaři však zároveň došli k tomu, že práce v dolech s sebou nese i škodlivé důsledky, a to hlavně pro děti a mládež. Negativní vlivy práce a pracovního prostředí se prohlubovaly v souvislosti s věkem, ve kterém začaly děti pracovat a většinou byly důsledkem jejich přetěžování. Nemusely se projevat okamžitě, proto také bylo zdraví pracovníků v dolech většinou hodnoceno jako dobré, přinášely ale závažné dlouhodobé následky, které neznáma způsobovaly předčasnou neschopnost práce a brzkou smrt.⁵⁰¹

---

498 THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity*, 1832. S. 86-88.

499 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 5, 6.

500 Tamtéž. S. 9-22.

501 Tamtéž. S. 32.

Bezprostředním důsledkem přetěžování dětí byla značná únava až vyčerpanost, o které bylo hovořeno v souvislosti s pracovní dobou. Jako dlouhodobý následek je popisována slabost, bolesti svalů a kloubů a časté nemoci. Mimoto docházelo u dětí z dolů k nadměrnému vývoji svalstva, a to v oblasti ramen, hrudníku, rukou a nohou. Komisaři porovnali stavbu těla těchto dětí s dětmi z továren a zjistili, že ze 124 dětí z dolů bylo 56 velmi svalnatých a 40 svalnatých, u 27 byla stavba těla popsána jako běžná. Ze 150 dětí z továren nebylo žádné hodnoceno jako velmi svalnaté, 13 bylo svalnatých, 87 mělo běžný typ postavy a u 50 byl rozvoj svalstva pokládán za podprůměrný. Na tom by nebylo nic špatného, stav dětí z dolů by se dal považovat za příznivý, avšak pouze pokud by komisaři nedošli k závěru, že svalstvo dětí pracujících v dolech bylo v některých případech vyvinuto až do stadia deformit.⁵⁰²

U pracovníků dolů, s výjimkou těch z Warwickshire a Leicestershire, byl komisaři popisován zakrnělý vzrůst, někteří muži údajně nikdy nepřesáhli výšku chlapců. V této otázce se přitom výpovědi svědků v podstatě shodovaly. Lékaři tento problém připisovali právě příliš brzkému začátku práce.⁵⁰³ Ze stejného důvodu pak u dětí, zvláště u těch pracujících ve špatných podmínkách, docházelo k tělesným deformacím, většinou ke zkřivení páteře a kostí nohou. „...To je dostatečně zřejmé v Staffordshire a Shropshire a upoutává to pozornost rovněž v Derbyshire, Yorkshire, Lancashire a ve Skotsku. V Derbyshire jsou děti, které pracovaly v dolech od útlého věku, popisovány jako křivonohé... Ve West Riding v Yorkshire poté, co dosáhnou čtyřiceti pěti či padesáti, chodí domů z práce téměř jako mrzáci, chodí strnule, často se opírají o hole... Tam, kde si nízké průchody vynucují sehnuté držení těla, jsem pozoroval zkřivení páteře; ptačí hrudník je velmi častý mezi dětmi, které pracují v nízkých a úzkých uhelných dolech.“⁵⁰⁴

Nežádka se vyskytovala zranění hlavy, nohou, zad a kůže způsobená tlačáním vozíků či nošením uhlí na zádech a pohybem v dolech bez bot. „Horní části jejich hlavy

---

502 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 52, 53.

503 Tamtéž. S. 54-56.

504 Tamtéž. S. 59. „it is sufficiently apparent in the Staffordshire and Shropshire districts, and forces itself on the attention in the districts of Derbyshire, Yorkshire, Lancashire, and Scotland. In Derbyshire the Children who have worked in the collieries from a very early age are stated to be bow-legged... In the West Riding of Yorkshire, after they are turned forty five or fifty they walk home from their work almost like cripples, stiffly stalking along, often leaning on sticks... Where the lowness of the gates induces a very bent posture, I have observed an inward curvature of the spine; and chicken-breasted Children are very common among those who work in low thin coal-mines.“

jsou vždy bez vlasů, kůže vlasové části je rovněž hrubá a zanícená... v důsledku tlaku a tření, které podstupují při tlačení vozíků... Kvůli pohybu po nerovném terénu bez bot či punčoch se částičky uhlí, špíny a kamení dostávají mezi prsty a jsou zdrojem podráždění a kulhání, na které si často stěžují; kůže pokrývající špičky prstů na nohou a paty se stává hrubou a mozolnatou, což vyvolává hromadění hnisu a značné bolesti.⁵⁰⁵

Důsledkem těžké práce v nezdravém prostředí, ale i špatných sociálních podmínek, pak byly u dětí z dolů také některé nemoci. Komisaři popisovali ztrátu chuti k jídlu, bolesti žaludku, nevolnosti a zvracení. V některých případech zaznamenali onemocnění srdce, a to i u dětí, stejně jako astma a další chronické nemoci plic a dýchacího ústrojí, revmatismus a záněty kloubů. Pro dospělé horníky byla typická nemoc označovaná jako *black spittle* neboli černé sliny, která se projevovala slabostí, bledostí, bolestmi hlavy a hrudníku, odkašláváním tmavých hlenů a nechutenstvím, přičemž následkem bývalo úmrtí nemocného. Předcházet se jí však údajně dalo správnou ventilací.⁵⁰⁶ Celkovým následkem práce v dolech od útlého věku pak bylo předčasné stárnutí a smrt. Komisaři zjistili, že většina pracovníků uhelných dolů opouštěla zaměstnání ve 40 až 50 letech, kdy byli v takovém stavu jako lidé z jiných povolání v 80 letech. To, že se horníci nedoživali vysokého věku bylo potvrzeno výpověďmi ze všech zkoumaných oblastí.⁵⁰⁷

Pokud jde o další obory zkoumané *Children's employment commission*, děti zaměstnané v hrnčířství měly, alespoň v některých procesech, lehkou práci, nebyly vystaveny škodlivým pracovním podmínkám a jejich zdravotní stav komisaři popisovali jako dobrý. Děti zaměstnané v náročnějších procesech ale bývaly hubené, bledé, slabé, trpěly poruchami trávení a dalšími nemocemi. Některé činnosti však byly škodlivé už ze své podstaty, a to nejen pro děti, ale i pro dospělé. Šlo o práci při níž pracovníci přicházeli do styku s arsenem a olovem. Často totiž nebyly používány ochranné prostředky, kůže na ruce bývala poškozována a krvácela, čímž se urychlovalo vstřebávání škodlivin.

---

505 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 61, 62. „The upper parts of their head are always denuded of hair; their scalps are also thickened and inflamed... from the pressure and friction which they undergo in the act of pushing the corves forward... In running continually over uneven ground without shoes or stockings, particles of coal, dirt, and stone get between the toes, and are prolific sources of irritation and lameness, of which they often complain; the skin covering the balls of the toes and heels becomes thickened and horny, occasioning a good deal of pain and pustular gathering.“

506 Tamtéž. S. 63-72.

507 Tamtéž. S. 73-78.

U dětí se pak objevovaly bolesti, nemoci žaludku a střev, ale i epilepsie, paralýzy a docházelo k úmrtím.⁵⁰⁸ Závažné následky potvrzuje mimo jiné tato výpověď: „Jednoho rána jsem šel do práce, cítil jsem se dobře, ale dostal jsem závrať a měl pocit, že spadnu. Vrátil jsem se domů, matka poslala pro doktora, ale než přišel, měl jsem ošklivý záchvat a byl jsem dva měsíce upoután na lůžko; od té doby jsem měl záchvaty; nyní mám záchvaty každý den, někdy deset nebo dvacet. Nemohu používat svoji pravou stranu. Řekli mi, že už nikdy nebudu moci používat končetiny.“⁵⁰⁹ Dr. Thackrah v této souvislosti upozorňoval, že olovené glazury užívané kvůli nižším nákladům, byly škodlivé nejen pro zaměstnance hrnčířství, ale i pro spotřebitele. Jako řešení navrhoval snížení podílu olova, užívání ochranných prostředků při práci a také řádné mytí rukou před jídlem, protože pracovníci kvůli nedostatečné hygieně přijímali olovo i v potravě.⁵¹⁰

Zaměstnání ve sklářství pak bylo komisaři rovněž shledáno škodlivým pro děti a mládež. Pracovníci byli bledí, hubení a nezdraví, trpěli špatným zrakem, nemocemi žaludku, dýchacího ústrojí a revmatismem.⁵¹¹ Děti zaměstnané v papírenském průmyslu byly většinou zdravé, jedině, na co si stěžovaly, bylo množství prachu při přípravě hadrů pro výrobu papíru. Vdechování tohoto prachu jim způsobovalo bolesti hlavy, kašel, nevolnosti a zvracení. Jiné procesy výroby byly popisovány jako zdravotně nezávadné.⁵¹²

Konečně děti zaměstnané v kovovýrobě bývaly bledé, hubené, slabé a zakrnělé, příčina však spočívala spíše v jejich sociálních podmínkách. Například děti ve výrobě hřebíků patřily mezi nejchudší skupinu obyvatel. Měly nedostatečnou stravu i oblečení, hygiena byla často zanedbávána. Zakrnělý vzrůst se ale vyskytoval jen zřídka u těch dětí, které začaly pracovat až po 10. roce života. U dětí v kovovýrobě byly rovněž popisovány deformace páteře a končetin, bolesti hlavy, poruchy trávení a plicní nemoci. Za nejškodlivější povolání v Anglii pak komisaři považovali brusičství. „Vdechování prachu z brusného kamene a z oceli z nože, nebo čehokoliv, co je broušeno, je tak škodlivé,

---

508 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 107, 108.

509 Tamtéž. S. 108. „I was going to work one morning, as I thought pretty well, but was taken with a giddiness in my head, and felt as though I was going to fall down; I found my way back home; my mother sent for the doctor, but before he came I had a bad fit, and was confined to my bed two months; I have had fits since; have fits now every day; have sometimes ten or twenty. My right side is useless to me. They tell me I shall never recover the use of my limbs.“

510 THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity*, 1832. S. 120, 121.

511 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 109.

512 Tamtéž. S. 112, 113.

že ti, kteří brousí za sucha se průměrně dožívají sotva třiceti pěti let, zatímco ti, kteří pracují v mokřém broušení se zřídka dožijí více než čtyřiceti pěti let... Dr. Knight tvrdí, že nemůže lépe vyjádřit, jak škodlivé je broušení pro zdraví než tím, že ti z brusičů, kteří jsou největší opilci, někdy žijí nejdéle, důsledkem jejich častější nepřítomnosti v práci.⁵¹³ Tuto práci přitom vykonávala mládež od 14 let, někdy i mladší. Následky začali pracovníci pociťovat asi ve věku 20 let. Těžko se jim dýchalo, měli kašel s produkcí krvavého hlenu a chrapot, svíravý pocit na hrudi, trpěli nočním pocením, průjmem, byli vyhublí. Takto strádali po léta a nakonec na tuto nemoc, nazývanou *grinders asthma* neboli brusičské astma, zemřeli často dříve, než dosáhli 30 let.⁵¹⁴

Celkově komisaři došli k závěru, že práce v jimi zkoumaných oborech nebyla až na několik výjimek sama o sobě škodlivá. Nezdravou jí však nezřídka činily podmínky, za nichž byla vykonávána, nízký věk zaměstnávání dětí a jejich dlouhá pracovní doba. Zásadní podíl na neuspokojivém zdravotním stavu pracujících dětí však ve velké většině případů měly podmínky, ve kterých tyto děti žily.⁵¹⁵ Práce totiž často pouze zhoršila jejich už tak dost špatný stav. Navíc životní a sociální podmínky neovlivňovaly pouze jejich zdraví, ale byly samozřejmě tím, co určovalo kvalitu jejich života.

3.4 Životní a sociální podmínky dětí pracujících v průmyslu

Pokud jde o to, v jakém stavu se nacházely děti pracující v anglickém průmyslu v době první průmyslové revoluce, zda byly svobodnou pracovní silou, nebo otroky bez možnosti rozhodovat nejen o své práci, ale i o svých životech, je třeba zkoumat také jejich životní a sociální podmínky. Ty určovaly mimo jiné to, zda, od jakého věku a kde bude dítě pracovat, jestli bude moci práci v případě nějakých těžkostí opustit, nebo ji bude muset vykonávat za jakýchkoli okolností, zda se ho někdo zastane, když bude třeba, na co budou užity jeho výdělky a mnoho dalšího.

---

513 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 105. „The inhalation of the dust of the grindstone and of the steel of the knife, or whatever he may be grinding, is so pernicious, that the life of a dry-grinder scarcely averages thirty-five years, whilst that of a wet-grinder is seldom prolonged to more than forty-five years... Dr. Knight states that he cannot better express how injurious grinding is to the health than by Stating that they who are the greatest drinkers among the grinders are sometimes the longest lived, owing to their more frequent absence from their work.“

514 THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity*, 1832. S. 93, 94.

515 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 100.

3.4.1 Rodinné poměry dětských pracovníků

O dětech a jejich zaměstnání rozhodovali v první řadě rodiče. Ale bylo toto rozhodování svobodné, zohledňovalo potřeby a přání dětí, nebo vyjadřovalo spíše nutnost určenou sociálními či jinými podmínkami, v nichž rodiny žily? Michael Thomas Sadler ve zmíněném projevu, předneseném v Dolní sněmovně 16. března 1832, hovořil o rodičích dětí pracujících v textilních továrnách. „Rodiče, kteří postoupí své děti tomuto dětskému otroctví, mohou být rozděleni do dvou skupin. První, a věřím, že nejpočetnější, se skládá z těch, kteří jsou nuceni tak činit kvůli krajní nouzi, ale kteří to dělají s velkou nechtí a hořkou lítostí: sami možná bez zaměstnání, nebo pracují za velmi nízké mzdy a jejich rodiny jsou ve stavu velké bídy; co mohou dělat? ...Zbývající skupina rodičů... Mrtví v přirozených instinktech a obrácení proti řádu společnosti, místo toho, aby zajišťovali své potomstvo, nechávají se od svých potomků živit; ne pouze pro své životní potřeby, ale pro svou nestřídmost a rozmařilost. Svou lenost vykupují potem svých dětí, jejichž štěstí, zdraví a existenci promrhávají v místech zábavy a neřesti.“⁵¹⁶

V pramenech se skutečně lze setkat s oběma skupinami rodičů, tak jak je rozlišil Sadler. Pokud jde o ty, kteří údajně zneužívali své děti a nechávali se od nich živit z důvodu vlastní lenosti, tento stav byl někdy považován za důsledek převrácení společenských vztahů, které s sebou přineslo údajně zvýšené využívání dětské práce. „Pouta domácích vztahů jsou obecně rozvolněna; a v důsledku toho jsou povinnosti potomků i rodičů nekultivované... Příliš často je otec, ačkoli se těší skvělému zdraví a má široké možnosti získat zaměstnání, podporován v zahálce výdělků svých utlačovaných dětí; a na druhé straně, když věk a zchátralost ochromí síly rodičů, jejich dospělé děti je opustí a ponechají s nedostatečnou pomocí získanou z chudinských dávek.“⁵¹⁷

516 SADLER, M. T.: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832*. S. 9, 10. „The parents who surrender their children to this infantile slavery may be separated into two classes. The first, and I trust by far the most numerous one, consists of those who are obliged, by extreme indigence, so to act, but who do it with great reluctance and bitter regret: themselves perhaps out of employment, or working at very low wages, and their families in a state of great destitution; -what can they do? ...the remaining class of parents... Dead to the instincts of nature, and reversing the order of society, instead of providing for their offspring, they make their offspring provide for them: not only for their necessities, but for their intemperance and profligacy. They purchase idleness by the sweat of their infants, the price of whose happiness, health, and existence, they spend in the haunts of dissipation and vice.“

517 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester, 1832*. S. 39, 40. „The bonds of domestic sympathy are too generally relaxed; and as a consequence, the filial and paternal duties are uncultivated... Too frequently the father, enjoying perfect health and with ample opportunities of employment, is supported in idleness on the earnings of his oppressed children; and on the other hand, when age and decrepitude cripple the energies of the parents, their adult children abandon them to the scanty maintenance derived from parochial relief.“

Podobně se vyjadřuje i Gaskell, když hovoří o změně rodinných vztahů způsobené rozvojem průmyslu a továrního systému, který přinesl mimo jiné zaměstnávání dětí mimo domov a tím zapříčinil zprerhání příbuzenských pout. „...Není zde domácí práce. Z domova se tak stává pouze přístřeší, kde se narychlo najedí a které jim poskytně místo na spaní... Dítě se přestává vidět jako podřízený člen domácnosti; ztrácí charakter a chování dítěte dokonce tak dalece, že platí svému přirozenému ochránci stanovenou částku za jídlo a ubytování... Nevychovanost pramenící z takového nepřirozeného uspořádání musí být v první řadě přičtena chybám rodičů... Plán [to jest plán, dle kterého děti platily rodičům za jídlo a bydlení – pozn. aut.] původně přijatý v několika případech, rodinami zahálčivých a neřestných rodičů – a mnoho takových lze nalézt, kteří se ochotně přiživují na dřině svých dětí – se stal obecným v důsledku úpadku vzájemného citění a blízkosti, které by měly existovat mezi rodiči a dětmi.“⁵¹⁸

Gaskell je opravdu kritický, když popisuje dopady továrního systému na sociální řád a rodinné vztahy a podobně když zkoumá důsledky nového uspořádání pro tovární děti od nejútlejšího věku. „Od narození kolem sebe nevidí nic než neshody; jeho dětský pláč je tišen nikoli matčinou něhou, ale dávkami ginu a opiátů, nebo je ponecháno naříkat, dokud neusne vyčerpáním. V tisících případech je rodiči, kteří jsou oba zaměstnáni v továrně, celý den opuštěno a ponecháno v péči cizího nebo pouhého dítěte – je s ním špatně zacházeno – je špatně krmeno – jeho srdíčko je zatvrzováno necitelností už v kolébce; poté je špatně šaceno – během svého růstu nepozná stálou a pravidelnou laskavost – stále slyší klení, nadávky, rouhání a vše hrubé a nemravné – na všech stranách vidí svár, opilství, nelidskost a ohavnost, a nakonec je posláno do továrny, aby rozšířilo houfy dětí, které byly podobně vychované a podobně opuštěné...“⁵¹⁹

518 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 92-94. „...There is no home labour. It becomes therefore a mere shelter, in which their meals are hastily swallowed, and which offers them repose for the night... each child ceases to view itself as a subordinate agent in the household; so far indeed loses the character and bearing of a child, that it pays over to its natural protector a stated sum for food and lodging... mischiefs resulting from such an unnatural arrangement, must, in the first instance, be saddled upon the errors of parents... a plan originally adopted in a few cases, by the family of idle and depraved parents, - and many such are to be found, who would willingly batten upon the toil of their children - has become general, in consequence of the lowering in the reciprocal confidence and affection which ought to exist between parent and child.“

519 Tamtéž. S. 100. „From its birth it sees nothing around it but dissension; its infant cries are hushed, not by maternal tenderness, but by doses of gin or opiates, or it is left to wail itself asleep from exhaustion. In thousands of cases it is abandoned throughout the day by its parents, both of whom are engaged in the mill, and left to the care of a stranger or a mere child - badly used - badly fed - its little heart hardened by harshness even in the cradle; then badly clothed - unattended during its growth by regular and systematic kindness - constantly hearing execration, curses, blasphemy, and every thing coarse and obscene in expression-seeing on all sides strife, drunkenness, bestiality, and abominations,

Přesto, že se podobná hodnocení stavu pracujících dětí a charakteru jejich rodičů v pramenech vyskytují poměrně hojně, o jejich důvěryhodnosti lze pochybovat. Údajně široce rozšířená nemorálnost rodičů, kteří své děti jen zneužívali, byla totiž argumentem ve sporech o dopady továrního systému na společnost, ale i v diskusích o nutnosti či zbytečnosti zákonné regulace tovární práce. Přitom v případě továrních zákonů byla tvrzení o nemravných rodičích využívána oběma stranami, jak odpůrci, tak i příznivci továrního zákonodárství a potažmo i dětské práce jako takové. Humphries upozorňuje, že kritika charakteru rodičů pracujících dětí pocházela většinou z pera komentátorů ze střední či vyšší třídy, přičemž mnozí z nich byli sami zaměstnavateli dětí a přenesením viny za špatný stav pracující mládeže na rodiče se snažili omlouvat sami sebe.⁵²⁰

Postoj, který by tomuto předpokladu odpovídal, lze nalézt mimo jiné u Taylora. „...I kdyby bylo pravdou, že jsou děti v továrnách vystaveny krutostem, nebo že jsou jim ukládány úkoly škodlivé pro jejich zdraví nebo život, tato skutečnost by dokazovala pouze to, že fyzický či morální úpadek jejich rodičů musí být toho nejděsivějšího druhu, jinak by nikdy své potomky jen pro nepatrné mzdy takovému utrpení nevystavili.“⁵²¹ Podobně bylo tvrzeno, že špatné rodinné uspořádání je problémem větším než samotná práce dětí. „...Děti v továrnách místo toho, aby používaly své mzdy pro vlastní potřebu, jsou mnohdy zatíženy podporou rodin a velmi často se stává, že tyto jejich příjmy jsou promrhány rozhazovačnými rodiči, čímž uvrhují děti do bídy a způsobují jim mnohem větší strádání, než jim vůbec může způsobit povaha jejich zaměstnání.“⁵²² V tomto případě je tedy pochybný charakter rodičů pokládán za příčinu těžkostí pracujících dětí, avšak, jak bylo ukázáno u Gaskella, stejně tak mohl být tento morální úpadek představován nikoli jako příčina, ale jako důsledek zaměstnávání dětí mimo domov a potažmo tedy zavedení továrního systému.

---

and finally sent into the mill, to swell the hordes of children which have been similarly educated, and similarly abandoned...”

520 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 33.

521 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 237. „...If it were true that cruelties are practised on children in the mills, or that tasks are imposed upon them injurious to health or life, such a fact would only prove that the physical or moral destitution of the parents must be of the most frightful kind, or else they would never, for the sake of trifling wages, expose their offspring to such sufferings.“

522 *Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour*, 1833. S. 45. „...Children in factories, instead of having their wages applied to their own use, are often burthened with support of families; and it very often happens that such earnings are wasted by profligate parents; thereby rendering the children miserable, and causing hardships much greater than any that can arise from the nature of their employment.“

Pokud pak jde o diskuse probíhající v souvislosti s továrním zákonodárstvím, na jedné straně se lze setkat s tvrzeními, dle kterých zákon narušuje rodičovskou autoritu, a navíc nevyřeší to, že rodiče jsou nemorální a své děti zneužívají. Tento názor přitom zastával i tovární komisař Tufnell. „Skutečné zájmy lidskosti, spravedlnosti a morálky vyžadují nejen, aby nebyl schválen žádný nový tovární zákon, ale také, aby předchozí byl okamžitě zrušen. Pokud jsou rodiče tak nelidští, že přetěžují své děti, parlament nemůže toto zlo napravit tím, že se ustaví za univerzálního ochránce potomků chudých. Příčina nesnáží zjevně tkví ve špatném morálním charakteru rodičů a na pozvednutí tohoto charakteru, který tovární zákony dále snižují, závisí jediná šance na zlepšení.“⁵²³

Na druhé straně příznivci továrního zákonodárství užívali špatné vztahy v rodinách dělníků jako důvod pro zavedení zákona. Podstatou této argumentace bylo, jako u Sadlerova projevu, že pokud se rodiče nestarají o potomky správně a nechrání je tak, jak by měli, musí to za ně dělat zákon a potažmo tedy stát. Podobně se vyjadřuje tovární inspektor Leonard Horner, který navíc požaduje ochranu státu pro všechny děti zaměstnané mimo domov, nejen pro ty v textilních továrnách. „Pokud má otec svá přirozená práva, má je i dítě a pokud ho o ně jeho otec okrádá, musí být jeho ochráncem stát a jeho práva mu vrátit... Narůstající, nepřirozená a nemravná praxe rodičů nechat své děti pracovat, aby sami mohli žít v zahálce a rozmařilosti, může být kontrolována pouze nějakým obecně závazným právním předpisem. Nevidím důvod, proč by bylo v rozporu s přirozenými zásadami schválit obecný zákon... vztahující se na všechny děti, kterým je umožněno nechat se najmout na práci mimo domov svých rodičů.“⁵²⁴

Je tedy vidět, že kritika morálního stavu rodičů dětí pracujících v průmyslu mohla být využívána a tedy i vytvářena pro různé účely. Je třeba přistupovat k tvrzením podobným těm, jež byla uvedena, s jistou dávkou opatrnosti, především pokud hovoří

523 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 226. „The true interests of humanity, of justice, and of morality, require that not only no new factory bill should be passed, but that every former one be instantly repealed. If the parents are inhuman enough to overwork their children, Parliament cannot remedy the evil by setting itself up as the universal guardian of the offspring of the poor. The cause of the grievance obviously lies in the bad moral character of the parents; and on raising that character, which factory bills more effectually debase, depends the only chance of cure.“

524 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom*, 1840. S. 18. „If the father has his natural rights, so has the child; and if the father robs him of these, the State must become his guardian, and restore them to him... The growing, unnatural, and vicious practice of parents making their children work, to enable themselves to live in idleness and profligacy, can only be checked by some law of general application. I cannot see that it would be in any respect inconsistent with sound principle, to pass a general law to the following effect; applicable to all children who are let out to work for hire, away from the houses of their parents.“

o vykořisťování dětí jako obecném zvyku, jelikož takový stav nebyl oficiálním vyšetřováním prokázán. Na druhou stranu nelze informace o zneužívání dětí vlastními rodiči apriori odsuzovat. Některá svědectví potvrzují, že děti zažívaly mnohé těžkosti právě v důsledku rozmařilosti svých rodičů a že tedy v některých případech skutečně existoval kritizovaný stav. To doložilo i vyšetřování takzvané *Children's employment commission* roku 1842, například výpovědi Jamese Taylora, chlapce pracujícího v uhelném dole v Oldhamu. „Oběd si s sebou bral dolů, když nějaký měl, a jedl ho, když mohl, při práci. Nikdy neměl k obědu nic než máslové koláče [chléb a máslo]. Často neměl snídani ani oběd... Jeho matka mu neměla co dát... Říkala, že kdyby mu mohla dát alespoň něco málo, udělala by to, ale jeho otec, který byl horníkem, propil velkou část jeho výdělků. Na noční směnu chodil častěji bez svých máslových koláčů k večeři než s nimi...“⁵²⁵

Podobné svědectví bylo získáno od dalšího chlapce pracujícího v dole, tentokrát v South Gloucestershire, třináctiletého Johna Harveye. „Dostává brambory a máslo, někdy brambory pečené se slaninou, když se vrací domů z dolu;... jen zřídka má tolik, kolik by mohl sníst. Nechodí do nedělní školy, protože nemá jiné oblečení než to, ve kterém pracuje; neumí číst; nikdy v životě neměl boty nebo punčochy... Říká, že má málokdy tolik, kolik chce a později přiznal, že je někdy bez jídla po dva nebo tři dny! Má otce opilce a neprozíravou matku... Tento chlapec je žalostný exemplář existující třídy hornických chlapců, jejichž živobytí závisí na jejich vlastní námaze, často vyžadované předčasně, a to buď proto, že je smrt zbavila jejich otců, nebo pracují s prokletím opileckých, zpustlých a bezcitných rodičů, kteří se lhostejně dívají na zotročení svých dětí, místo aby přispěli jejich blahu jediným aktem sebezapření.“⁵²⁶

---

525 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 19. „Used to take his dinner down with him when he had an, and eat at it as he could, working. Never had anything but butter-cakes [bread and butter] to his dinner. Many a time has gone without both breakfast and dinner altogether... His mother had now't to give him... Hur said hur had now't for him. Hur said if hur could get a bit for him hur would do, but his father, who was a collier, drank a good deal of his wages. Oftener went to the night-set without his butter-cakes for supper than with them...“

526 Tamtéž. S. 30. „Gets potatoes and butter, or potatoes fried with bacon, when he goes home from the pit;.. seldom has as much as he could eat. Does not go to Sunday-school, because he has no clothes besides what he works in; cannot read; never had a pair of shoes or stockings in his life... He states that he has rarely as much as he wants, and subsequently acknowledged that he had sometimes gone without food for two or three days! He has a drunken father, and an improvident mother.. This lad is a pitiable specimen of a much enduring class of colliery boys, whose subsistence depends on their own exertions, often prematurely stimulated, either from being deprived of their fathers by death, or labouring under the curse of drunken, dissolute, and unfeeling parents, who would apathetically see their children enslave themselves, rather than contribute to their comfort by a single act of self-denial.“

Do třetice je pak možno zmínit děti zaměstnané ve zpracování kovů v Birminghamu, konkrétně ve výrobě hřebíků. To byla namáhavá a špatně placená práce, kterou často vykonávaly nejmladší děti, jejichž rodiče se dle zjištění komisařů leckdy nezajímali o nic jiného, než o jejich výdělky. „Je známo, že se v sobotu otec a matka opijí a utratí za jednu noc téměř nebo úplně celé mzdy vykoupené dřinou a utrpením, téměř by se dalo říci krví jejich dětí... Převládá zvyk, že mistři půjčují peníze rodičům, kteří je splácí z práce svých dětí. Jeden z těchto mistrů uvádí, že ve většině týdnů půjčuje peníze rodičům, že k tomu dochází pravidelně, že většina rodičů je stále v dlužích a děti jsou nuceny odpracovat dluh svých rodičů.“⁵²⁷

Kritika rodičů pracujících dětí tedy byla opodstatněná, avšak nelze se domnívat, že zneužívání dětských výdělků pro zahálčivý život rodičů bylo všeobecně rozšířeno a představovalo jedinou příčinu neuspokojivé situace dětských pracovníků. Častěji prameny poskytují obraz rodičů, které Sadler zařadil do první skupiny, tedy těch, kteří nechávali své děti pracovat proto, že rodiny jejich výdělky potřebovaly k přežití, nebo těch rodičů, kteří sami pracovali a poměrně dobře si vydělávali, avšak kvůli špatnému hospodaření či jiným důvodům jim dětská práce přišla rovněž vhod.

Pokud jde o dětské pracovníky, kteří pracovali kvůli chudobě svých rodin, většinou se jednalo o děti nezaměstnaných, nebo špatně placených rodičů a o děti bez otce.⁵²⁸ Tovární systém, hlavně textilní průmysl, byl terčem kritiky, protože poskytoval práci velkému množství žen a dětí, čímž údajně připravoval dospělé muže o pracovní příležitost, a tedy o možnost zabezpečit své rodiny.⁵²⁹ To, co již bylo řečeno o zastoupení dětské práce v textilních továrnách, potvrzuje skutečnost, že dospělí muži zde tvořili pouze menšinu zaměstnanců. Vždyť například dle Kirbyho představovali muži roku 1816 pouze 18 % zaměstnanců bavlnářských továren.⁵³⁰ V tomto smyslu se kritika továrního systému zdá oprávněná a pro její ukázkou je možno se obrátit opět na Gaskella. „Lze se ptát, proč práce dospělého... byla odvržena a nahrazena prací žen a dětí, což odporuje obecně

---

527 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 80. „On saturday the father and mother have been known to get drunk and spend in one night nearly or entirely the whole of the wages earned by the toil and suffering, almost it might be said by the blood, of their children... A custom prevails of the masters lending money to the parents, which is repaid out of the labour of their children. One of these masters states that in most weeks he lends money to the parents; that this is regularly done; that most parents are always in debt; and that the children are kept to work out the debt of their parents.“

528 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003.. S. 28.

529 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 184.

530 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 53.

uznávanému řádu, dle kterého muž, jako manžel a otec, má poskytovat své manželce a rodině obživu... Proč brát ženy a děti z jejich domovů a od jejich správné práce a zaměstnávat je na úkor jejich manželů a otců... Proč uvrhnout aktivního pracovníka do zahálky a závislosti... A proč takto, přetínající kořeny společenských svazků, dláždít cestu k rozbití vazeb, které drží společnost pohromadě a které jsou základem národního a domácího štěstí a ctnosti?⁵³¹ Například Richard Oastler, jeden z vůdců hnutí usilujícího o tovární reformu, viděl dopady zavedení strojní výroby a potažmo i továrního systému podobně. „Ba co víc, ulehčení, které měly stroje poskytnout pracujícímu člověku, ho v desítkách tisíc případů zcela připravilo o práci, jeho děti musí pracovat dvanáct až osmnáct hodin denně, zatímco on nedobrovolně žije z jejich dřiny.“⁵³²

Nezaměstnanost rodičů se netýkala jen textilního průmyslu. Období první průmyslové revoluce bylo dobou změn, některé obory se rozvíjely, jiné upadaly, práce se přesouvala do jiných oblastí, obchod vzkvétal a naopak skomíral a to se odráželo ve výkyvech na trhu práce, takže nezaměstnanost byla značná, někdy zvláště v případě dospělých mužů.⁵³³ To potvrzuje i zpráva *Children's employment commission* týkající se zaměstnanců v kovovýrobě. „Je jedním ze zvláštních rysů tohoto období, že tak, jak se postupně dospělým zvyšovala obtížnost získat zaměstnání, poptávka po práci dětí, a v menší míře po práci žen, vzrůstala. V současnosti existují ve zmíněných městech [centra kovovýroby, například Birmingham, Wolverhampton, Sheffield a další – pozn. aut.] stovky mužů, kteří jsou celé měsíce živeni pouze z výdělků svých žen a dětí. Toto obrácení přirozeného řádu věcí je všemi stranami spatřováno jako jedno z nejhluběji zakořeněných zel působících v průmyslové populaci.“⁵³⁴ V případech, kdy rodiče byli

531 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 185, 186. „It may be asked why adult labour... was thrown aside, and women and children brought to perform its functions; thus reversing the law generally acknowledged, that man, as a husband and a father, should furnish his wife and family with support... Why take from their homes and proper occupation women and children, and employ them to the exclusion of their husbands and fathers Why throw the active labourer into idleness and dependence... and why thus, laying the axe to the root of the social confederacy, pave the way for breaking up the bonds which hold society together, and which are the basis of national and domestic happiness and virtue?“

532 OASTLER, Richard: *Eight Letters to the Duke of Wellington: A Petition to the House of Commons: and a Letter to the Editor of the Agricultural and Industrial Magazine*, 1. vyd. London, James Cochrane & Co. 1835. S. 39. „Nay more, the bodily ease which machinery was intended to give to the working man, has, in tens of thousands of cases, thrown him entirely out of employment, his children, having to labour from twelve to eighteen hours a day; whilst he subsists, unwillingly, in idleness, on the fruits of their excessive toil.“

533 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. S. 183, 184.

534 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 177. „It is one of the peculiar features of the present period, that, in proportion as the difficulty of obtaining employment for adults has by degrees become greater, the demand for the

nezaměstnaní, neměly děti příliš na výběr v tom, zda budou pracovat. Mimo jiné proto, že chudinská podpora nemusela být přiznána rodinám s dětmi schopnými práce.⁵³⁵

V podobné situaci jako potomci nezaměstnaných se nacházely i děti žijící jen s jedním rodičem, především děti vdov. Těch byl v Anglii v 19. století velký počet a jejich výdělky představovaly pro rodiny někdy jediný způsob obživy. Jejich matky sice pracovat mohly, avšak výdělky žen většinou nebyly vysoké a děti leckdy vydělaly více než ony. Nemusely však být schopny nahradit matku v péči o domácnost a tak se stávalo, že matky raději zůstávaly doma a živobytí měly na starost pouze děti.⁵³⁶ Právě rodiny vdov bývají v pramenech zmiňovány jako ty, které by nejvíce zasáhlo omezení dětské práce, a to právě proto, že mzdy dětí pro ně znamenaly existenční nutnost, jelikož chudinské dávky na pokrytí jejich výdajů často nestačily.⁵³⁷ Navíc i když tyto rodiny dokázaly s chudinskými dávkami vyjít, pokud bylo dítě zaměstnáno v továrně, umožnilo to jeho matce například poslat své ostatní děti do školy.⁵³⁸

Přitom případy dětí žijících celou rodinu není těžké nalézt. Jako příklad poslouží údaje získané z velké přádelny bavlny v Manchesteru, předložené roku 1833 tovární vyšetřovací komisi, podle kterých například tři děti ve věku 10, 12 a 14 let, které dohromady vydělaly 12s. 8d. týdně, živily rodinu o 9 členech, dále čtyři děti ve věku 9, 13, 16 a 18 let, vydělávající celkem 19s. 4d. týdně, měly na starost živobytí 11 členů své rodiny a další dítě se v 15 letech se mzdou 5s. 8d. týdně mělo postarat o pětičlennou rodinu.⁵³⁹ ⁵⁴⁰Je tedy možné domnívat se, že finanční situace těchto rodin nedávala pracujícím dětem příliš na výběr, zda a za jakých podmínek budou pracovat.

Avšak i děti pracujících rodičů často musely přispívat do rodinného rozpočtu, a to zkrátka proto, že příjmy rodičů na obživu rodiny nestačily.⁵⁴¹ Jako příklad mohou posloužit ruční tkalci. Ti se dlouho bránili zaměstnávání sebe i svých dětí v továrnách,

---

labour of children, and in a less degree for that of women, has increased. At this time there are hundreds of men in the above towns who for months have been supported entirely by the earnings of their wives and children. This reversal of the natural order of things is viewed by all parties as one of the most deeply-seated evils operating on the manufacturing population.“

535 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 157.

536 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 29.

537 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 7, 8.

538 FINLAY, Kirkmen: *Letter to the Right Hon. Lord Ashley, on the Cotton Factory System, and the Ten Hours Factory Bill*, 1. vyd. Glasgow, John Smith & son 1833. S. 21.

539 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 280.

540 Tabulka týkající se dětí žijících svými výdělky celou rodinu viz Přílohu č. 1 – Tabulka 14.

541 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 34.

ale jak obor upadal, neměli příliš na výběr.⁵⁴² V té době poptávka po dospělých pracovnících textilních továren klesala, poptávka po dětské pracovní síle však trvala a tak byly do továren posílány hlavně jejich děti. Podle výpovědi ručních tkalců z Boltonu, Williama Gifforda a Roberta Ellisona, byl tkadlec roku 1824 schopen získat za týden zhruba 5s. 6d. čisté mzdy. Pokud mu pomáhala manželka, rodinný příjem se zvýšil o 2 až 3s. týdně. Dítě ve věku 8 let mohlo při této domácí práci vydělat 18d. týdně, ve 12 letech, kdy mohlo samostatně tkát, 3s. týdně.⁵⁴³ Částka, kterou takto získala rodina zabývající se ručním tkaním nebyla vysoká a na živobytí nemusela stačit. Proto tkalci posílali své děti do továren, kde získávaly vyšší mzdy. To potvrzuje výpověď dalšího tkalce, Josepha Sherwina, tentokrát ze Stockportu. Ten vydělal 6s. 6d. týdně, jeho žena, která mu při práci pomáhala, přispívala do rodinného rozpočtu 3s. týdně. Přitom dvě jejich děti ve věku 10 a 15 let pracovaly v továrně, kde získávaly dohromady 13s. týdně, tedy více než jejich rodiče.⁵⁴⁴ Za této situace se lze jen dohadovat, zda děti mohly práci v továrně opustit, pokud jim nevyhovovala, bylo s nimi špatně zacházeno, nebo zažívaly jiné těžkosti, záleželo jen na uvážení a charakteru jejich rodičů.

Je přitom možné říci, že chudoba představovala nejčastější důvod využívání práce dětí, ať už byli jejich rodiče zaměstnaní nebo ne.⁵⁴⁵ „Stačí říci, že děti dělníků mají ústa a musí být krmeny, mají končetiny a musí být šaceny, mají mysl, která by měla být vzdělávána a mají vášně, které musí být kontrolovány. Nyní, když rodiče nejsou schopni zajistit jim tyto náležitosti... stává se naprosto nezbytným, aby se děti podílely na jejich získávání. Zrušit práci mládeže není nic jiného, než zrušit mládeži možnost obživy, a přísně ji omezit je pouze jako vzít oběd nebo večeři těmto nešťastným objektům pomýlené dobrotivosti.“⁵⁴⁶ Podobně William Cooke Taylor hovoří v další své práci. „Říkájí nám, že máme zrušit práci mládeže, ale neuvědomují si, že práce přináší mzdy a mzdy

---

542 SELECT COMMITTEE ON ARTIZANS AND MACHINERY: *First Report from Select Committee on Artizans and Machinery*, 1. vyd. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 23 February 1824. S. 397.

543 Tamtéž. S. 398, 399.

544 Tamtéž. S. 419.

545 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 179.

546 TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 21. „It is quite sufficient to say that the children of the operatives have mouths, and must be fed; they have limbs, and must be clothed; they have minds, which ought to be instructed; and they have passions, which must be controlled. Now, if the parents are unable to provide these requisites... it becomes absolutely necessary that the children should aid in obtaining them for themselves. To abolish juvenile labour, is plainly nothing else than to abolish juvenile means of support; and to confine it within very narrow limits, is just to subtract a dinner or a supper from the unhappy objects of mistaken benevolence.“

přinášejí chléb; jejich dobročinnost je hladovění, jejich humanita trest vyhubení... Jak úžasná je filantropie, která zavírá továrnu, aby otevřela chudobinec, vězení a hrob!“⁵⁴⁷

Ačkoli tyto a podobné argumenty byly často užívány odpůrci továrního zákonodárství a stejně často je jeho zastánci kritizovali, přestože byly užívány hlavně v rámci politické agitace, je možné tvrdit, že měly své opodstatnění. V Anglii 19. století bylo opravdu velké množství chudých rodin, mzdy bývaly nízké, cyklicky se opakovaly krize, které s sebou přinášely vysokou nezaměstnanost a chudinská podpora byla omezená a měla své podmínky, takže ji nemusel získat každý. Někdy tedy skutečně existovala nutnost, aby se děti živily samy, nebo aby na živobytí své i svých rodin alespoň přispívaly. Práce dětí jednoduše představovala menší zlo než jejich hladovění.⁵⁴⁸ Navíc mzdy dětí nebyly pro jejich rodiny zanedbatelné, i nejmladší děti mohly významně přispět ke skromným výdělkům svých rodičů, chlapec kolem 15 let pak mohl vydělávat stejně a někdy dokonce více než jeho otec a téměř vždy více než jeho matka.⁵⁴⁹

Existovala zde však ještě další skupina rodičů, kteří nechávali své děti pracovat, přestože sami byli zaměstnání a jejich mzdy byly poměrně vysoké. Pravdou je, že někteří zaměstnanci továren, ale například i horníci, mohli, jak bude ještě ukázáno, v porovnání s pracovníky z jiných oborů získat slušné mzdy, v důsledku špatného hospodaření jim však ani tyto výdělků nestačily a proto často nechávali zaměstnat i své děti. „Pouhé uspokojování přirozených potřeb, pokud jde o jídlo, pohlcuje jen velmi malou část mezd vydělávaných většinou průmyslových dělníků... Lze nalézt muže, kteří nepropadli lhostejnosti a špatným zvykům mas, kteří žijí v pohodlí a důstojně za průměrné mzdy vydělávané celou populací – dostatečný důkaz, pokud je ho třeba, že nepravost leží plně na dělnících samých, spíše než na systému práce.“⁵⁵⁰ Tento názor sdílí více autorů, například i James Phillips Kay, který ve 30. letech 19. století zkoumal stav pracujících tříd v Manchesteru. V souvislosti se sociální situací zaměstnanců bavlnářských

---

547 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 242. „They tell us to abolish juvenile labour; they reflect not that labour brings wages, and that wages bring bread; their charity is starvation, their humanity a sentence of extermination... How glorious is the philanthropy which closes the mill in order to throw open the workhouse, the prison, and the grave!“

548 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 96, 97.

549 Tamtéž. S. 235, 236.

550 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 114. „The mere supply of the wants of nature, with respect to food, absorbs but a very small amount of the wages earned by the majority of the manufacturing labourers... Men may be found who have not yielded to the indifference and destructive habits of the mass, who are living in comfort and decency upon the average amount of wages earned by the whole population - a sufficient proof, if proof were wanting, that the mischief lies full as much with the labourers themselves, as in the system of labour.“

továren hovoří o tom, že jejich příjmy jsou dostatečné pro pohodlný život, avšak jsou spotřebovávány na uspokojování neřestí a hospodaření rodin považuje za neprozíravé.⁵⁵¹

Podobně na tom s hospodařením byly i některé hornické rodiny. V případě horníků se dle oblasti, kde pracovali, lišil i systém výplaty mezd, přičemž mohli být placeni týdně, měsíčně, ale i v delších časových intervalech. Pak dostali poměrně značný obnos, se kterým ale nedokázali v delším časovém období vyjít.⁵⁵² „...Horník není ochoten přizpůsobit své výdaje svému průměrnému výdělku. Přivyklý na občasné obdržení značných sum peněz... často zvedá své výdaje a životní styl... Živí se lepší stravou a nosí oblečení z jemnějších látek... A v tomto způsobu života setrvává i přes změnu okolností... Tento přirozený sklon je podporován a zhoršován snadností, s níž získá úvěr ve srovnání s těmi třídami pracovníků, jejichž příjmy, ačkoli stabilní, jsou omezené. Pokud se mu stane, že je neúspěšný, přesto je v obchodech důvěryhodný a je mu umožněno brát na dluh v hostincích, a to skrze naději uchovávanou obchodníkem a hostinským, že přijde den, kdy se na dlužníka usměje štěstí...“⁵⁵³ Navíc v některých oblastech bylo ve zvyku vyplácet horníkům mzdy v hospodách, což někdy vedlo k tomu, že pracovníci značnou část výdělku propili ještě v den, kdy ho dostali.⁵⁵⁴ To se mimochodem odrazilo i v takzvaném *Mines Act* neboli Důlním zákoně z roku 1842, který výslovně zakazoval vyplácet horníkům mzdy v hostincích či v jejich blízkosti.⁵⁵⁵

Přítom špatné hospodaření s penězi úzce souvisí s dětskou prací v průmyslu, nebo obecněji mimo domov, a to hned ze dvou důvodů. Prvním je ten již jmenovaný, totiž že kvůli špatnému hospodaření rodinám nestačily ani poměrně slušné výdělky rodičů a své vysoké výdaje pokrývaly příjmy získanými zaměstnáváním dětí. Druhým důvodem je často kritizovaná skutečnost, že špatné hospodaření bylo přímo zapříčiněno

---

551 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 26, 27.

552 BERNARD, T.: *The Reports of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor. Vol. I.*, 1798. S. 224.

553 Tamtéž. S. 225, 226. „...The miner is not disposed to adjust the scale of his expences to the average of his earnings. Being accustomed to the occasional receipt of considerable sums of money... he often raises his expenditure and mode of living... He feeds on better diet, and wears clothes of finer materials... And, in general, he persists in this manner of life, in spite of a change of circumstances... This natural propensity is cherished and aggravated by the ease, with which he obtains credit, in comparison of those classes of labourers, whose gains, tho steady, are limited. If he happens to be unsuccessful, he is trusted nevertheless at shops, and permitted to run up long scores at public houses; through the hopes entertained by the shopkeeper and the publican that a day will come, when fortune will smile on the debtor...“

554 Tamtéž. S. 227.

555 BOYD, R. N.: *Coal Pits and Pitmen*, 1892. S. 73.

zaměstnáváním dětí, konkrétněji dívek, které někdy od 5 nebo 6 let trávily veškerý svůj čas v továrně či jiné práci mimo domov, a proto se nedokázaly naučit péči o domácnost a rodinu, a to včetně správného nakládání s příjmy svými a svých manželů.⁵⁵⁶ Na to upozorňuje již roku 1800 Thomas Mort z Manchesteru v dopise určeném pro ministerstvo vnitra, když hovoří právě o tom, že děti jsou v továrnách zaměstnávány od 5 let a dívky se kvůli tomu nenaučí hospodařit. V důsledku toho nejsou v dospělosti schopny správně se postarat o rodinu ani řádně připravit jídlo, takže se rodiny často živí pouze chlebem a sýrem, přičemž údajně zná rodinu, která utratí většinu týdenních příjmů, konkrétně prý 24 z 26 až 28s., pouze za chleba.⁵⁵⁷

Tuto skutečnost, včetně jejích důsledků, tedy brzkého zaměstnávání dětí kvůli nedostačujícím příjmům, pak dokládá i zpráva *Children's employment commission*. „Moje matka pracovala v továrně od útlého věku... Vdala se brzy. Stala se matkou jedenácti dětí. Já jsem nejstarší... Její znalosti ohledně péče o domácnost byly žalostně nedostatečné... Děti měla rychle po sobě. Jakmile se vzpamatovala z porodu, šla do práce a dítě jí v určených časech nosili k nakrmení. Jak rodina rostla, něco jako pohodlí zcela zmizelo. Síla učinit domov radostným a pohostinným jí nikdy nebyla dána... Ani jeden okamžik štěstí jsem nikdy neviděl pod otcovskou střechou... Neznalost mé matky v domácích povinnostech; následná podrážděnost a nestřídmost mého otce; strašná chudoba; stálé hádky; škodlivý příklad pro mé bratry a sestry, špatný vliv na budoucí chování mých bratrů; všichni do jednoho jsme byli nuceni pracovat tak mladí, že naše slabé příjmy vynesly pouze 1s. týdně...“⁵⁵⁸

Konečně poslední skupinou byly rodiny, v nichž rodiče pracovali a slušně si vydělávali, peníze jim pro obživu stačily, a přesto posílali své děti do práce, většinou do

556 HELPS, Arthur: *The Claims of Labour: An Essay on the Duties of the Employers to the Employed*. 2. vyd. London: William Pickering, 1845. S. 144-146. KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 42. TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 45.

557 Home Office 42/53, Fol. 206, 207. *Letter from Thomas Mort of Manchester, 8 Nov 1800*.

558 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 176. „My mother worked in a manufactory from a very early age... She was married early. She became the mother of eleven children. I am the eldest... She was lamentably deficient in domestic knowledge... She had children apace. As she recovered from her lying-in, so she went to work, the babe being brought to her at stated times to receive nourishment. As the family increased, so anything like comfort disappeared altogether. The power to make home cheerful and comfortable was never given to her... Not one moment's happiness did I ever see under my fathers roof... My mother's ignorance of household duties; my father's consequent irritability and intemperance; the frightful poverty; the constant quarrelling; the pernicious example to my brothers and sisters; the bad effect upon the future conduct of my brothers; one and all of us being forced out to work so young that our feeble earnings would produce only 1s. a-week...“

textilních továren, kde mohly získat dobré mzdy. Příčinou bylo to, že zkrátka měli tuto možnost a příjem navíc se vždy hodil. Po dětské pracovní síle pro továrny panovala dlouhodobá poptávka, takže děti do nich byly posílány, i když by je rodiče uživil. ⁵⁵⁹ Přitom právě tovární děti byly ve srovnání s jinými povoláními, například se zemědělstvím, zaměstnávány ve velmi nízkém věku a je tedy vidět, že jejich rodiče mohli jednoduše využít příležitosti, kterou rozvoj průmyslu přinesl a tím zlepšit rodinné příjmy. ⁵⁶⁰

Dle Finlayho v bavlnářských továrnách děti nepracují jen kvůli chudobě svých rodin, naopak často jsou zaměstnávány děti společně s rodiči, kteří mají dostatečné příjmy, a přesto je jejich zvykem vzít děti do továrny jakmile dosáhnou 9 let, a to proto, že nevidí důvod, proč to nedělat. ⁵⁶¹ Je třeba mít na paměti, že na dětské práci dlouho nebylo spatřováno nic špatného, šlo o tradiční formu využití dětského času, a tak rodiče poslali své děti do práce, i když to nebylo nezbytné. Navíc dle odpovědí továrníků na dotazník tovární komise z roku 1833 byli ti, kteří pracovali v továrnách od dětství nejlepšími pracovníky a zaměstnavatelé je preferovali. ⁵⁶² Dá se tedy předpokládat, že k brzkému zaměstnávání dětí v továrnách rodiče přistupovali i v zájmu získávání kvalifikace.

Ať už byly motivy rodičů posílajících děti do práce jakékoli, oni rozhodovali, kde budou jejich potomci zaměstnáni a často se velmi snažili při shánění práce pro své děti nebo pokud šlo o to, aby mohly pracovat více než povoloval zákon. Podle továrního zákona z roku 1819 mohly být v bavlnářských továrnách zaměstnávány jen děti starší 9 let, ⁵⁶³ ve zprávě tovární komise lze však nalézt prohlášení Henryho a Edmunda Ashworthových, majitelů továrny v Turtonu, dle kterého v továrnách devítileté děti ani nebyly potřeba, avšak rodiče jejich zaměstnání vyžadovali. „Povaha naší práce nevyžaduje zaměstnávání dětí pod dvanáct let věku. Děti mohou být legálně přijaty do továrny v devíti letech, když je odmítneme přijmout, ti z našich pracovníků, kteří takové děti mají, opustí naše služby a získají práci, kde jim bude umožněno zaměstnat své děti.“ ⁵⁶⁴

---

559 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 183.

560 Tamtéž. S. 206.

561 FINLAY, K.: *Letter to the Right Hon. Lord Ashley*, 1833. S. 5, 6.

562 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part II.*, 1834. Například s. 5, 9, 12, 14, 31, 33, 36, 39, 41, 42, 44, 47.

563 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 24.

564 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 8. „The nature of our work does not require the employment of children under twelve years of age. Children being legally admissible into mills when nine years of age, if we refused then to admit them, those of our workpeople who had such children would leave our service, and obtain work where they would be allowed to employ their children.“

Podobně zákony z let 1819 a 1825 zakazovaly, aby osoby pod 16 let pracovaly víc než 12 hodin denně, zákon z roku 1831 pak zákaz rozšiřoval na pracovníky bavlnářských továren ve věku do 18 let a stanovil, že osoby pod 21 let nemohou vykonávat noční práci.⁵⁶⁵ Přitom zákonem z roku 1825 byli zaměstnavatelé zbaveni odpovědnosti za zaměstnávání dětí nižšího věku, než jaký zákon stanovil, pokud rodiče nebo opatrovníci dítěte prohlásili, že dítě předepsaného věku dosáhlo.⁵⁶⁶ Ve zprávě tovární komise se lze setkat s výpověďmi, dle kterých rodiče podepsali osvědčení i dětem mladším 9 let, aby v továrně vůbec mohly být zaměstnány, či podepisovali osvědčení osobám mladším 16, 18 nebo 21 let, aby mohly pracovat více než 12 hodin denně nebo v noci. Dle výpovědi Richarda Wildinga, zaměstnance továrny v Boltonu, kdyby do továrny, kde se pracuje v noci, přišlo 100 osob ucházejících se o zaměstnání, přičemž by všechny tvrdily, že již dosáhly věku 21 let a jejich rodiče by byli připraveni jejich tvrzení potvrdit, ve skutečnosti by z těchto 100 žadatelů nebylo v tomto věku více než 20.⁵⁶⁷

To potvrdili i jiní svědci, například George Lees a James Greenough, oba z Lancashire. Prvně jmenovaný hovořil před továrním komisařem takto: „Myslíte si, že rodiče často podepíší falešné osvědčení o věku svých dětí, aby byly zaměstnány? - Ano; vím, že mi pracovníci v krátké době přinesli osvědčení dokládající, že jim bylo osmnáct, i když jsem si docela jistý, že jim bylo jen dvanáct... Poté, co byl schválen zákon z roku 1831, všem mladým pracovníkům bylo najednou osmnáct let, nebo za měsíc či dva, což bylo obvyklé vysvětlení, pokud byly usvědčeni z lživého prohlášení.“⁵⁶⁸ James Greenough vypovídal podobně. „Přejí si rodiče často, aby byly jejich děti zaměstnány před dosažením legálního věku? - Často. Nyní si vedu knihu, kde musí podepsat údaje o jejich místě narození a věku. Zjistil jste někdy, že se podepsali pod nepravdivé údaje? - Ano; udělají to dokonce muži, kteří dostanou 30s. týdně, aby dostali do práce dítě, které vydělá 1s. 6d. až 2s. týdně. Znáím mnoho přadláků, kteří tajně berou děti do továrny, aby pracovaly jako zametači a když přijde do místnosti dozorce, budou předstírat, že jim dítě jen přineslo jídlo či pití, nebo ho pošlou za kolo, aby bylo z dohledu.“⁵⁶⁹

565 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 24, 31, 33.

566 Tamtéž. S. 32.

567 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 171.

568 Tamtéž. S. 212. „Do you believe that parents often sign false certificates of their children's age, to get them employed? -Yes; I know that within a very short period hands have brought certificates to me proving that they were eighteen, when I am quite confident they were only twelve... After that Bill of 1831 was passed all the young hands suddenly became eighteen years of age, or within a month or two, which was the usual expression if they were taxed with telling falsehoods.“

569 Tamtéž. „Do parents frequently desire to get their children employed before the legal age? -

Stejně tak rodiče rozhodovali i o tom, zda dítě zůstane v práci, kde se s ním špatně zachází. Takto vypovídal před tovární komisí přadlák z Boltonu: „Máte dceru kolem 12 let a říkáte, že nyní dostává 3s. týdně, když pro vás příkrucuje; nyní, pokud ta dívka skutečně stojí za 3s. za týden a vrátila by se večer k vám domů s pláčem a tvrdila, že s ní mistr špatně zachází, nemohl byste jí, pokud byste se rozhodl vzít pro ni 2s. 9d. nebo 2s. 6d. týdně, dostat téměř k jakémukoli mistru ve městě, za předpokladu že opravdu stojí za 3s.? Ó ano... Takže, ve skutečnosti, pokud je s dětmi v továrnách špatně zacházeno a jejich rodiče trpí to, aby pokračovaly pod krutými mistry, i když mohou dostat jiné, nejsou rodiče těmi osobami, které jsou na vině? - V tomto případě jsou jistě na vině oni.“⁵⁷⁰ Avšak stejný svědek hovořil také o tom, že v některých případech byly děti bity dozorcí a pokud by je rodiče chtěli tohoto zacházení uchránit, nestačilo by přesunout je do služby k jinému přadlákovi, ale musely by opustit továrnu.⁵⁷¹ Lze si tedy představit, že pro některé rodiny by to mohl být vzhledem k finanční situaci poměrně velký problém a rodiče by za určitých okolností strpěli to, že je s jejich dítětem špatně zacházeno. Humphries, která zkoumala osudy mnoha dětí pracujících v různých oborech, tvrdí, že rodiče opravdu nechávali své děti i v příliš těžké práci nebo tam, kde s nimi bylo špatně zacházeno, protože jejich mzdy zkrátka potřebovali, avšak častěji nebyli ochotni nechat své děti zničit jen kvůli výdělku.⁵⁷² Na druhou stranu Cruickshank upozorňuje, že rodiče někdy bývali necitelnější než zaměstnavatelé dětí a svých potomků si cenili, ať už z nutnosti, nebo z chamtivosti, spíše z ekonomických důvodů.⁵⁷³

Pokud jde o to, jak rodinné poměry dětí ovlivňovaly jejich celkovou situaci, již povahou zkoumaného předmětu je dáno, že nelze vyvodit obecně platné závěry. Vždy záleželo na rodičích a na situaci rodin pracujících dětí. Ty skutečně mohly být svými ro-

---

Frequently. I now keep a book, and make them sign their place of birth and age. Do you ever find that they sign an untruth? - Yes; even men that get 30s. a week will do this, for the sake of getting a child in, who will earn 1s. 6d. to 2s. week. I have frequently known spinners to bring infants secretly into the mill to do the work of a scavenger, and on the overlooker coming into the room the will pretend that the child has only brought some meat or drink, or will send them behind the wheel out of sight.“

570 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 172. „You have a daughter turned of twelve, and you say that she is now getting 3s. a week for you at piecing; now, in point of fact, if that girl is really worth 3s. a week, and she were to come home to you this evening crying and saying that her master had ill-treated her, could not you, if you chose to take 2s. 9d. or 2s. 6d. a week for her, get her almost any master that you pleased in the whole town, provided that she were really worth 3s.? - Oh yes; we're all sensible of that. Then, in point of fact, if children are ill-treated in mills, and the parents suffer them to continue under harsh masters when they can get others, are not the parents the persons who are to blame? -They are certainly to blame in that case.“

571 Tamtéž.

572 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 245.

573 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 4.

diči využívány a nuceny k práci za jakýchkoli okolností, avšak stejně tak o ně v jiných rodinách mohlo být svědomitě pečováno a rodiče pro ně podstupovali značné oběti. Humphries upozorňuje, že i přes složitou sociální situaci, ve které se většina pracujících dětí nacházela, byly vztahy v rodinách vřelé, většina rodičů byla pečující a k dětem laskavá.⁵⁷⁴ Děti se na druhou stranu cítily povinny rodinám pomáhat, nemusely k tomu být nuceny, rozuměly tomu, že jejich výdělky jsou pro rodiny nezbytné. Peníze, které vydělaly, odevzdávaly dle jakéhosi nepsaného zákona svým matkám, které s nimi hospodařily dle vlastního uvážení, přičemž děti toto uspořádání považovaly za samozřejmost.⁵⁷⁵

3.4.2 Mzdy a životní náklady

Jak bylo řečeno, dětské výdělky často představovaly důležitou součást rodinných rozpočtů, avšak jaké tyto výdělky byly? Jaké byly životní náklady běžných rodin a dokázaly je svými příjmy pokrýt? Pro vytvoření představy o výdělcích dětí pracujících v průmyslu bude vhodné nejen srovnat jejich mzdy s příjmy zaměstnanců v jiných oborech, ale také, a to v první řadě, uvést ceny potravin a dalších nezbytností.

Co se týče cen některých základních potravin, dle údajů pro léta 1810 až 1825 se cena za 12 liber mouky pohybovala zhruba od 2 do 4s., 20 liber brambor stálo 5 až 10d., libra masa stála od 5 do 9d., libra slaniny 5 až 11d., libra másla od 7d. do 1s. 2d. a libra sýra 5 až 9d.^{576 577} Pokud jde o starší období, Cobbett uvádí ceny masa na londýnských trzích, přičemž ty se v letech 1805 a 1808 pohybovaly zhruba na stejné úrovni, tedy od 6 do 9d. za libru, cena tedy byla poměrně stabilní.⁵⁷⁸ Pro 30. léta 19. století pak nejsou udávány průměrné ceny základních potravin, jako tomu bylo v případě údajů pro období let 1810 až 1825, ale smluvní ceny, za které nakupovaly jídlo nemocnice v Londýně, přitom i tyto ceny se pohybují ve výše uvedených mezích.⁵⁷⁹

574 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 178.

575 Tamtéž. S. 240.

576 PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, & c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part III. From 1820 to 1833, Both Inclusive. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, William Clowes 1834. S. 402.

577 Tabulka k vývoji cen potravin a mezd některých skupin pracovníků v letech 1810-1825 viz Přílohu č. 1 – Tabulka 15.

578 COBBETT, William: Table of the Prices of Meat, Sugar, Salt, and Coals, in London, from June to November, 1805, inclusive, in: *Cobbett's Political Register*: Vol. VIII, 1805, No. 26. London, Cox and Baylis 1805. S. 1031, 1032. COBBETT, William: Table of the Prices of Meat, Sugar, Salt, and Coals, in London, from June to November, 1808, inclusive, in: *Cobbett's Political Register*: Vol. XIV, 1808. London, Cox and Baylis 1808. S. XII.

579 PORTER, G. R.: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, & c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part II. 1832, 1833*. S. 99. PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue*,

Podobně je možno určit ceny oblečení pro londýnskou Bethlem Royal Hospital v letech 1814 až 1831. Například cena kabátu se pohybovala mezi 10 a 13s., vesta stála 4 až 5s., kalhoty 5 až 9s., šaty 9 až 12s., čepice 6d. až 1s., punčochy od 1s. 1d. do 2s. 2d. za jeden pár, cena pánských bot se pak pohybovala zhruba od 3 do 6s. za pár, dámských od 2 do 4s. Přitom cena všech těchto potřeb časem klesala a vyšší částky většinou platí pro starší období.⁵⁸⁰ Pro jiné londýnské zařízení, Royal Hospital Chelsea, v němž bylo pečováno o vysloužilé vojáky, jsou však v letech 1815 až 1835 předkládány poněkud rozdílné ceny oblečení, kdy se cena kabátu pohybovala od 17s. do 1£ 7s., vesty od 7 do 12s., jeden pár punčoch stál od 2s. do 2s. 9d., pár bot poté od 7 do 12s.⁵⁸¹ Jsou přitom uváděny nejnižší ceny, bylo samozřejmě možné pořídit i mnohem dražší oblečení.

Pokud jde o mzdy, v případě textilního průmyslu, zvláště bavlnářství, prameny většinou popisují výdělky jako nadprůměrné, navíc zaměstnanci tohoto oboru údajně nebyli vystavováni výkyvům v příjmech tak často jako jiní pracovníci.⁵⁸² Robert Hyde Greg upozorňuje, že v centrech textilního průmyslu, tedy v oblastech s nejvíce rozvinutým továrním systémem, například v Lancashire či West Riding, dosahovaly sumy vynaložené na chudinské dávky mnohem nižších úrovní než v oblastech, kde bylo továren nejméně. To dokládá údaje, dle kterých bylo roku 1836 v Lancashire na těchto dávkách vypláceno průměrně 2s. 11d. na osobu, přičemž pro celou Anglii dosahovala výše chudinské podpory 6s. 10d. na osobu. V případě zmíněného West Ridingu bylo na chudinské podpoře vypláceno průměrně 4s. 1d. na osobu, zatímco v North Riding a East Riding více než 6s. V oblastech, kde nefungovaly žádné továrny, se tyto dávky mohly vyšplhat i na průměrně 12s. na osobu.⁵⁸³ Přitom údaje předkládané Gregem se shodují s oficiálními údaji, které potvrzují Gregovo tvrzení o nižších chudinských dávkách v oblastech s tovární výrobou i pro léta 1834 a 1837. Navíc z těchto údajů vyplývá, že v Lancashire byly tyto dávky v přepočtu na jednoho obyvatele nejnižší z celé Anglie.⁵⁸⁴

Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part V. 1835. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1836. S. 114, 115.

580 PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part I. From 1820 to 1831, Both Inclusive. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty, 1. vyd. London, Charles Knight 1833. S. 161.*

581 PORTER, G. R.: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part V. 1835, 1836. S. 116.*

582 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament, 1818. S. 17.*

583 GREG, R. H.: *The Factory Question, 1837. S. 59, 60.*

584 PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United*

V této souvislosti je zajímavý příklad města Hyde, kde roku 1801 žilo 830 obyvatel, přičemž roční náklady na chudé činily 533£, po zavedení strojní textilní výroby se pak počet obyvatel do roku 1830 zvýšil na 7 000 a náklady na chudé činily 550£.⁵⁸⁵

Tento stav potvrzuje i Gaskell, který uvádí, že mezi dělníky pracujícími se stroji poháněnými párou nebyla chudoba příliš častá, a navíc si zakládali různé podpůrné spolky, které jim pomáhaly v případě úrazu či nemoci.⁵⁸⁶ Mzdy získávané pracovníky v textilním průmyslu opravdu dosahovaly vyšší úrovně než u zaměstnanců jiných oborů. Bylo řečeno, že *Poor Law Commission* dokonce vyzývala obyvatele, zvláště rodiny s dětmi, ke stěhování ze zemědělských oblastí za průmyslem. Ve zprávě z roku 1834 předkládá porovnání příjmů rodin, které migraci za prací podstoupily a přestěhovaly se většinou z Buckinghamshire do Lancashire. Například Joseph Shepherd si v Bledlow v Buckinghamshire vydělal 7s. týdně a čtyři z jeho osmi dětí do rodinného rozpočtu přispívaly celkem 9s. 3d., rodinné příjmy tedy činily 16s. 3d. týdně. Po přestěhování do Egertonu v Lancashire si Shepherd vydělal 12s. týdně a šest z jeho osmi dětí získalo zaměstnání v Ashworthově továrně, kde dostávaly mzdu od 2 do 9s., celkové týdenní příjmy rodiny se zvedly na 41s. 6d. Příjmy desetičlenné rodiny William Bayleye se po přesunu z Princes Risborough do Stalybridge zvedly z 16s. na 42s. 6d. týdně, přičemž v továrně bylo zaměstnáno pět z jeho osmi dětí a jejich mzdy se pohybovaly od 4s. 6d. do 7s. týdně.⁵⁸⁷ „...Zkoumal jsem 19 rodin zahrnujících 144 jedinců, které se přestěhovaly do Lancashire a jejich celkové týdenní příjmy spojené s farními příspěvky na jih nedosahovaly více než třetiny týdenních příjmů stejných rodin v Lancashire. Pokud bude k tomuto významnému užitku dodáno, že mají lepší chalupy, levnější palivo a oblečení a laskavé mistry, lze dosáhnout představy prospěchu získaného z této změny.“⁵⁸⁸

Kingdom and its Dependencies. Part VI. 1836. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1838. S. 150.

585 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 29.

586 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 288.

587 POOR LAW COMMISSIONERS: *First Annual Report of the Poor Law Commissioners for England and Wales*, 1836. S. 315.

588 Tamtéž. S. 316. „...I examined 19 families comprising 144 individuals, who migrated into Lancashire, and their total weekly earnings combined with their parish allowance in the south, did not amount to more than one third of the aggregate weekly earnings of the same families in Lancashire. If to this substantial benefit be added that they have universally better cottages, cheaper fuel and clothing, and kind masters, some idea of the benefit they have derived from the change may be attained.“

Není tedy divu, že dle některých tvrzení mohly být mzdy vydělávané v textilním průmyslu ve srovnání s výdělkem v zemědělství považovány za bohatství.⁵⁸⁹ Gaskell uvádí příklad běžných příjmů a výdajů pětičlenné dělnické rodiny. „Tato rodina zaplatí za nájemné, které zahrnuje daně, 3s. týdně za chalupu se dvěma pokoji; a jejich výdaje za další potřeby budou zhruba následující: čaj, čtvrt libry, 1s. 2d.; káva, půl libry, 10d.; chléb 3s.; uhlí a svíčky 1s.; maso 2s.; máslo, mýdlo, sůl a sýr 2s. 6d.; brambory 1s.; cukr 1s. 6d.; mléko 3d.; celkem 16s. 3d. Množství výše uvedeného zboží je velkorysé a rozhodně větší, než je většinou rodin spotřebováno... jejich příjmy, pokud jsou vzaty průměrné mzdy placené průmyslovým dělníkům, budou 10s. 6d. na osobu – celkem 2£ 12s. 6d., takže zůstane přebytek 1£ 12s. 6d. na šaty a jiné účely.“⁵⁹⁰ Přitom dospělý muž si mohl v textilní továrně vydělat i více než 20s., někdy dokonce i přes 30s. týdně. Oproti tomu čtyřčlenná rodina zemědělského pracovníka se údajně musela spokojit při nejlepším s příjmem 12s. týdně, z něhož na nájem vynaložila 2s. a na jídlo, konkrétně na chléb, sýr, máslo, slaninu, čaj a pivo, 9s. 1d.⁵⁹¹ Mzdy ručních tkalců, pracovníků v jednom z nejvíce upadajících oborů 1. poloviny 19. století, se přitom ve stejné době pohybovaly mezi 5 a 8s. týdně.⁵⁹² Kupříkladu služebné si vydělávaly kolem 5 až 6s. týdně, zaměstnanci londýnských doků asi 16s. týdně.⁵⁹³ Zdá se tedy, že finanční situace zaměstnanců textilních továren byla skutečně poměrně dobrá.

Je však třeba zkoumat tuto otázku poněkud podrobněji. Průměrná mzda zaměstnanců bavlnářských továren se skutečně pohybovala kolem 10s. týdně, například Kay udává 9 až 12s. týdně,⁵⁹⁴ je ale třeba mít na paměti, že mzdy se dle věku, pohlaví

---

589 M. R. C. S.: *Appeal to Members of Parliament, and to the Working Classes, Respecting the Ten Hours' Factory Bill, with Sketches of Its Chief Promoters*, 1. vyd. Stalybridge, Brierley 1836. S. 15.

590 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 142, 143. „This family will pay for rent, which includes taxes, 3s. a week for a cottage containing two rooms; and the different items of their expenditure will be somewhere as follows: tea, quarter of a pound, 1s. 2d.; coffee, half a pound, 10d.; bread, 3s.; coals and candles, 1s.; animal food, 2s.; butter, soap, salt and cheese, 2s.6d.; potatoes, 1s.; Sugar, 1s. 6d.; milk, 3d.; - total, 16s. 3d. The allowance of the above articles is liberal, and certainly more than what the generality of families use... their earnings, which when taken at the average rate of wages paid to manufacturing labourers, will be 10s. 6d. per head - total of wages, 2l. 12s. 6d.; thus leaving a surplus of 1l. 12s. 6d. for dress and other purposes.“

591 *A Plain Statement of the Case of the Labourer; for the Consideration of the Yeomen and Gentlemen of the Southern Districts of England*. 2. vyd. London, Whittaker, Treacher, and Arnot 1831. S. 4.

592 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 27.

593 CAREY, Henry Charles: *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World*. Philadelphia, Carey, Lea & Blanchard 1835. S. 90, 92.

594 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 27.

a vykonávané práce značně lišily. Dospělý přadlák pracující ve výrobě jemné bavlněné přize si mohl za týden vydělat i 30s.,⁵⁹⁵ avšak podle zprávy tovární vyšetřovací komise z roku 1834 si dítě ve věku 6 let vydělávalo jen 6d. týdně, dítě ve věku 10 let pak v některých oblastech méně než 2s., v jiných 2 až 3s. týdně.⁵⁹⁶ Sir Robert Peel, syn Roberta Peela, jenž prosadil Učňovský zákon z roku 1802, upozornil na případ továrníka, který zaměstnával pouze ženy a děti a svým 27 zaměstnancům ve věku 6 až 21 let platil 27s. týdně, to znamená v průměru 1s. na osobu.⁵⁹⁷ Součástí zprávy tovární vyšetřovací komise pak jsou i již zmíněné tabulky Dr. Mitchella, který předkládá mimo jiné informace o mzdách zaměstnanců textilních továren. Dle těchto údajů se roku 1833 mzdy v továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, len a hedvábí pohybovaly v již zmíněných mezích, tedy zhruba od 1s. 6d. do 30s. týdně, přičemž nejnižší částky samozřejmě dostávaly nejmladší děti, to jest ve věku do 11 let, naopak k nejvyšším mzdám se mohli dostat jen dospělí muži. Ženy a mládež většinou nepřekročily hranici 10 až 12s. týdně, avšak často se pohybovaly i kolem 5s. týdně.⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ Například pro období let 1810 až 1819 Cruickshank uvádí, že tovární dítě ve věku 10 let si mohlo vydělat 2s. 6d. až 3s. týdně, ve věku 14 let pak kolem 7s. 6d. týdně, je tedy vidět, že mzdy dětí zaměstnaných v továrnách byly poměrně stabilní i v delším časovém období.⁶⁰⁰

Co se týče dalších průmyslových odvětví, ve kterých byly zaměstnávány děti, ve srovnání s textilní výrobou je zde k dispozici omezené množství pramenů. Přesto je třeba stanovit výši dětských mezd i v těchto oborech. Mzda dospělého horníka se na konci 18. století pohybovala kolem 16s. týdně, přičemž pokud měl tři nebo čtyři syny, mohlo to rodině údajně přinést dalších 20 až 30s. týdně.⁶⁰¹ Přitom dle svědectví obsaženého ve zprávě tovární vyšetřovací komise z roku 1834 se mzdy horníků na přelomu 18. a 19. století pohybovaly dokonce mezi 20 a 25s. týdně, časem se však snížily, přičemž ve 30. letech 19. století horníci vydělávali zhruba 12 až 15s. týdně.⁶⁰²

---

595 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 241.

596 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 12.

597 PARKER, Ch. S., ed.: *Sir Robert Peel*, 1891. S. 260.

598 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 21-30.

599 Tabulky ke mzdám dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, len, hedvábí a mzdy dle pracovní pozice viz Přílohu č. 1 – Tabulky 16-22.

600 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 19.

601 BERNARD, T.: *The Reports of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor. Vol. I.*, 1798. S. 234.

602 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 169.

Jistý pamflet z roku 1825 však uvádí, že náročnost hornického povolání s sebou mimo poměrně slušných výdělků nesla i zvýšené náklady na jídlo, výdaje hornických rodin proto byly vyšší než kupříkladu textilních dělníků. Ještě v roce 1825 si dospělý horník vydělal 2£ za dva týdny, ale výdaje rodiny tato mzda údajně nedokázala pokrýt a horníkům nezbývalo, než nechat v dole zaměstnat i děti, a to v co nejnižším možném věku a s pracovní dobou 14 hodin denně.⁶⁰³ Přitom na konci 18. století děti ve věku 6 let získávaly za práci v uhelných dolech mzdu ve výši 5d. denně, tedy asi 2s. 6d. týdně⁶⁰⁴ a plat těchto dětí se časem zřejmě příliš neměnil, jelikož svědci vypovídající před *Children's employment commission* roku 1842 uváděli příjmy pohybující se kolem 2s. 6d. až 3s. týdně, a to dokonce i u chlapců ve věku 13 let.⁶⁰⁵ Je však pravděpodobné, že starší děti získávaly vyšší mzdy, srovnatelné s platy dětí v textilním průmyslu.

Pokud jde o další průmyslová odvětví využívající dětskou pracovní sílu, zpráva *Children's employment commission* z roku 1843 poskytuje přehled mezd dětí zde zaměstnaných. Děti ve věku 7 až 13 let zaměstnané v kovovýrobě vydělávaly většinou od 1s. 6d. do 3s. týdně, mládež ve věku 13 až 18 let pak zhruba 4 až 5s. týdně. Děti pracující v hrnčířství, výrobě porcelánu a kameninového zboží získávaly mzdy ve výši od 2 do 4s. týdně, mládež pak kolem 5s., mladí chlapci však mohli často získat i 8 až 10s. týdně.⁶⁰⁶ Děti pod 13 let zaměstnané ve sklářství si rovněž vydělávaly kolem 3s., někdy však i 5s. týdně, mládež pak nezřídka i 8 až 10s., přitom mzdy dospělých pracovníků se v tomto oboru vyšplhaly někdy až k 45s. týdně. Děti podílející se na výrobě krajky měly mzdy opravdu nízké. Ty nejmladší si často nevydělaly ani 1s. týdně, někdy byly placeny jídlem a oblečením, děti nad 11 let dostávaly 1 až 2s., mládež pak asi 3 až 4s. týdně. V tomto oboru si však ani dospělé ženy často nepřišly na více než 2 nebo 3s., v lepším případě na 5 až 7s. týdně.⁶⁰⁷ Konečně děti zaměstnané v papírenském průmyslu vydělávaly většinou 2s. 6d. až 3s., někdy však i 5s. týdně, mzdy mládeže se pak pohybovaly v rozmezí 4 až 10s., nejčastěji však kolem 6 až 7s. týdně.⁶⁰⁸

---

603 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 34, 35.

604 Tamtéž. S. 176.

605 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 31.

606 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 93, 94.

607 Tamtéž. S. 95, 96.

608 Tamtéž. S. 99.

Jelikož byly uvedeny mzdy dětí zaměstnaných v anglickém průmyslu a zároveň ceny potravin a základních potřeb, je možné z těchto údajů vyvodit, jaké jídlo či oblečení si mohly dovolit. Avšak děti většinou se svými výdělky nehospondařily, nýbrž přispívaly svým rodinám a rodiče určovali, na co se finanční prostředky vynaloží. Bude tedy vhodné zmínit se i o stravě a oblečení pracujících dětí a také o jejich ubytování.

3.4.3 Strava a oblečení

Ačkoli příjmy dělnických rodin mohly být slušné, jejich strava je většinou popisována jako chudá, nedostatečná a pochybné kvality. Mimo to bývá jejich stravování kritizováno i vzhledem k dennímu režimu souvisejícímu s tovární prací, jako v popisech pracujících z Manchesteru předkládaných Dr. Kayem. „Lidé zaměstnaní v bavlnářských továrnách vstávají v pět hodin ráno, v továrnách pracují od šesti do osmi hodin a pak se vracejí domů na půl hodiny nebo čtyřicet minut na snídani. Toto jídlo se skládá z čaje nebo kávy s trochou chleba... Čaj je téměř vždy špatné a někdy škodlivé kvality, nálev je slabý a přidáváno je trochu, nebo žádné mléko. Dělníci se vrací do továren a dílen do dvanácti hodin, kdy je vyhrazena hodina na oběd. Mezi těmi, kteří získávají nižší mzdy, je toto jídlo obvykle tvořeno vařenými bramborami. Brambory jsou dány do jedné velké mísy, nalije se na ně rozpuštěné sádlo a máslo a někdy se přidá pár kousků smažené tučné slaniny a zřídka trochu masa. Ti, kteří získávají lepší mzdy, nebo rodiny, jejichž společné příjmy jsou větší, přidávají do tohoto jídla větší část masa, a to alespoň třikrát týdně; ale množství konzumované pracujícím obyvatelstvem není velké... Po uplynutí hodiny jsou všichni opět zaměstnaní v dílnách nebo továrnách, kde pracují do sedmé či pozdější hodiny, kdy se obvykle opět oddávají pití čaje, často s přidáním alkoholu, doprovázenému trochou chleba. Někteří však jedí večer ještě podruhé, a to ovesnou kaši či brambory. Poměrně špatné výživové vlastnosti těchto složek stravy jsou evidentní.“⁶⁰⁹

609 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 8, 9. „The population employed in the cotton factories rises at five o'clock in the morning, works in the mills from six till eight o'clock, and returns home for half an hour or forty minutes to breakfast. This meal generally consists of tea or coffee with a little bread... The tea is almost always of a bad, and sometimes of a deleterious quality, the infusion is weak, and little or no milk is added. The operatives return to the mills and workshops until twelve o'clock, when an hour is allowed for dinner. Amongst those who obtain the lower rates of wages this meal generally consists of boiled potatoes. The mess of potatoes is put into one large dish; melted lard and butter are poured upon them, and a few pieces of fried fat bacon are sometimes mingled with them, and but seldom a little meat. Those who obtain better wages, or families whose aggregate income is larger, add a greater proportion of animal food to this meal, at least three times in the week; but the quantity consumed by the labouring population is not great... At the expiration of the hour, they are all again employed in the workshops or mills, where they continue until seven o'clock or a later hour, when they generally again indulge in the use of tea, often mingled with spirits accompanied by a little bread.

Podobně popisuje stravování továrních dělníků i Gaskell, který uvádí, že většinu přestávek na jídlo lidé stráví cestou z továrny domů a zpět, jedí ve spěchu, a navíc jídlo nedokonale uvažené, často dítětem příliš malým na práci v továrně. Gaskellem předkládané údaje týkající se složení jídelníčku pracujících se od Kayova popisu liší jen v několika bodech – například v tom, že k snídani dělníci někdy mívali místo chleba kaši a alkohol si přidávali nejen do čaje večerního, nýbrž i do toho ranního.⁶¹⁰ Obecně se strava pracujících údajně skládala z brambor a pšeničného chleba, mléko a maso se na jídelníčku objevovalo zřídka, a navíc bylo pochybné kvality, často dokonce zkažené, jelikož při nákupech se lidé řídili cenou, a nikoli kvalitou.⁶¹¹

Na druhou stranu je možné setkat se s tvrzeními, dle kterých byli zvláště tovární dělníci dobře živeni a jejich situace se i v jiných ohledech zdála být příznivou. Například Nassau W. Senior se vyjádřil takto: „Celkový dojem, který jsme získali, pokud jde o účinky tovární práce, byl nečekaně příznivý. Tovární pracovníci ve venkovských okresech jsou nejbaculatější, nejlépe oblékané a nejzdravěji vypadající osoby z pracující třídy, které jsem kdy viděl. Obzvláště děvčata jsou mnohem hezčí (a dobrý vzhled je uspokojivý důkaz zdraví a vitality) než dcery zemědělských pracovníků.“⁶¹² Ovšem zde je třeba mít na paměti několik skutečností. V první řadě to, že Senior hovoří o dělnících z venkovských oblastí, přičemž továrny, které byly dávány za příklad jako ty nejlépe vedené a spravované, například ty patřící Ashworthovým, Ashtonovým či Gregovým, se nacházely právě na venkově, kde navíc na zdraví dělníků nepůsobily škodlivé podmínky průmyslových měst. Životní podmínky se místně lišily, jak dokládá například Thackrah. „Stál jsem na Oxford Road, Manchester, a pozoroval proudy dělníků opouštějící továrnu ve 12 hodin. Děti téměř všeobecně vypadaly špatně, byly malé, neduživé, naboso a špatně oblečené. Mnohé nevypadaly na více než sedm let. Muži, většinou od 16 do 24 a žádný pokročilejšího věku, byli téměř tak bledí a hubení jako děti. Ženy byly velice slušného vzhledu, ale neviděl jsem mezi nimi žádnou svěžest a krásu... Později jsem mluvil s továrníkem, který upozorňoval na špatné zvyky chudých z Manchesteru a na

---

Oatmeal or potatoes are however taken by some a second time in the evening. The comparatively innutritious qualities of these articles of diet are most evident.“

610 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 107, 108.

611 Tamtéž. S. 110, 113.

612 SENIOR, N. W.: *Letters on the Factory Act*, 1837. S. 15. „The general impression on us all as to the effects of factory labour has been unexpectedly favourable. The factory work-people in the country district are the plumpest, best clothed, and healthiest looking persons of the labouring class that I have ever seen. The girls, especially, are far more good-looking (and good looks are fair evidence of health and spirits) than the daughters of agricultural labourers.“

ubohost jejich příbytků jako na větší příčinu slabosti a špatného zdraví, než jakou je jejich pobyt v továrnách, a dle něho, stejně jako dle jiných zdrojů informací, se zdá, že pracující třídy na tomto místě jsou prostopášnější, hůře živené, ubytované a oblékané než ty ve městech v Yorkshire.⁶¹³ Ani v otázce stravovacích návyků pracujících dětí a jejich rodin se tedy nedá generalizovat, navíc prameny často podávají informace evidentně vyplývající z názorů jejich autorů na tovární systém.

Co se pak týče stravy dětí zaměstnaných v uhelných dolech, dle svědectví Williama Bradshawa, sedmnáctiletého vozače uhlí, bylo jejich jídlo skromné a nevyživné, a navíc ho často jedli při práci. „Přerušujete práci, když jíte? Ano; přestaneme pracovat na minutu nebo tak a někdy pracujeme a jíme zároveň... Co jíte k obědu? - Někdy chléb a sýr a někdy chléb a máslo a někdy koláče z brambor a masa a když je ovoce, dostáváme ovocné koláče. Jak často máte masové koláče? - Někdy jsme bez nich měsíc nebo dva... Snídáte v dole? - Ne; snídám doma kávu a máslové koláče [to jest chléb s máslem – pozn. aut.] a večer dostáváme brambory a slaninu.“⁶¹⁴ Zdá se tedy, že strava těchto pracovníků byla stejná jako ta, jež popisuje Kay a Gaskell v případě továrních dělníků. Avšak, jak bylo řečeno, v této otázce se nedá příliš zobecňovat. V tomto smyslu je ale hodnotným pramenem zpráva *Children's employment commission* z roku 1843, jelikož tato komise se zabývala i výživou a oblékáním dětských pracovníků.

V případě dětí zaměstnaných v dolech komise došla k tomu, že ve většině případů měly dostatek výživného jídla uspokojivé kvality, avšak jedly v nepravidelných intervalech a často při práci. Stejně tak většinou měly dostatečné a slušné oblečení.⁶¹⁵ Na-

---

613 THACKRAH, Ch. T.: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity*, 1832. S. 145, 146. „I stood in Oxford Road, Manchester, and observed the streams of operatives as they left the mills, at 12 o'clock. The children were almost universally ill-looking, small, sickly, barefoot, and ill-clad. Many appeared to be no older than seven. The men, generally from 16 to 24, and none aged, were almost as pallid and thin as the children. The women were the most respectable in appearance, but I saw no fresh or fine-looking individuals among them... On conversing afterwards with a mill-owner, he urged the bad habits of the Manchester poor and the wretchedness of their habitations as a greater cause of debility and ill-health than confinement in factories; and from him as well as from other sources of information, it appears that the labouring classes in that place are more dissipated, worse fed, housed, and clothed, than those of the Yorkshire towns.“

614 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 130, 131. „Do you stop working when you eat? - Yes; we stop about a minute or so, and sometimes we work and eat together... What do you eat for dinner? - Sometimes bread and cheese, and sometimes bread and butter, and sometimes pies of potatoes and flesh; and in fruit time we get fruit pies. How often do you have flesh pies? - Sometimes we are a month or two without them... Do you breakfast in the mine? -No; my breakfast is coffee and butter-cakes at home, and at night we get potatoes and bacon.“

615 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF

příklad ve West Riding „děti, stejně jako dospělí, mají k snídani chléb a mléko nebo kaši, k obědu v dole mají obrovské kusy chleba a často kusy sýra nebo slaniny; teplé jídlo když přijdou domů v pět nebo šest hodin a často kaši nebo chléb a mléko nebo čaj k večeři.“⁶¹⁶ Komisaři však samozřejmě zaznamenali i případy dětí, které se nacházely v neuspokojivém stavu, a to vzhledem k jejich stravě i oblekání. „Ráno, než jdou do dolu, mají trochu mléka nebo kávy a kousek chleba, s sebou si neberou nic než kousek chleba a možná trochu čaje, ale častěji než cokoli jiného jen suchý chléb... Nedostávají maso. Rodiče nedostávají mzdy dostatečné na to, aby svým dětem maso poskytli. Když vyjdou večer z dolu, mohou mít trochu masa nebo mléčnou kaši, ale jejich obvyklou večeří je mléko a kousek suchého chleba.“⁶¹⁷ Podobná svědectví získali i v Lancashire a Cheshire. „Některé děti jsou slušně oblečené a podle jejich vlastních výpovědí mají vždy dostatečné jídlo; na druhé straně mnoho z nich je v hadrech a nechutně špinavých a bez dostatku potravin. Obvyklé jídlo vozačů a horníků v dolech je sýr a chléb nebo chléb a máslo... to co mají k jídlu drží v rukou a sem tam si kousnou; někdy to nosí, dokud to není černé jako uhlí.“⁶¹⁸ Obecně lze tedy říci, že ačkoli se komisaři setkali s dětmi ve velmi neuspokojivém stavu, většinou hodnotili stravu i oblečení dětí pracujících v dolech jako dostatečné, byť poměrně skromné.

Děti zaměstnané v kovovýrobě byly dle *Children's employment commission* často špatně živěné a v žalostném stavu. To se týkalo především nejmladších dětí vyrábějících hřebíky. Komisař působící v Birminghamu zjistil, že děti měly málokdy dostatek jídla a oblečeny bývaly v hadrech, což potvrdily výpovědi svědků. „Ví, že tyto děti někdy nedostanou žádnou snídani a nemají nic až do oběda, kdyby jim muži někdy ne-

---

CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 10-22.

616 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 12. „The children, as well as the adults, have bread and milk, or porridge to their breakfast; huge lumps of bread, and often bits of cheese or bacon, to their luncheon in the pit; a hot meat meal when they come home at five or six; and often porridge, or bread and milk, or tea for supper.“

617 Tamtéž. S. 14. „They have a little milk or a little coffee and a bit of bread in the morning before they go to the pit, and they will take nothing with them but a little bread and perhaps a little tea, but oftener dry bread than anything else... They do not gave meat. The parents do not get wages enough to provide meat for the children. When they come out of the pit at night they may have a little meat or milk porridge, but a bit of dry bread and a sup of milk is the usual supper.“

618 Tamtéž. S. 17. „Some of the Children are decently clothed, and, according to their own statements, always have sufficient food; on the other hand, many are in rags and in a disgusting state of dirt, and without enough to eat. The usual food of drawers and colliers in the pits is stated to be cheese and bread, or bread and butter... they take what they have to eat in their hands, and take a bite now and then; sometimes they carry it till it is as black as a coal.“

pomohli a nedali jim část vlastního oběda, sotva by měly něco k jídlu... Pokoušel se zlepšit stav dětí tím, že jim dal zástěry a bavlněné šaty, ale zjistil, že některé o ně hned přišly a věří, že většinu věcí jim vzali rodiče a zastavili je... Obecně jsou špatně oblečeny, většina v této práci nemá boty ani punčochy, ať už v zimě, nebo v létě. Jejich šaty jsou velmi nedostatečné a často roztrhané.⁶¹⁹ Podobně je popisován stav dětí zaměstnaných v kovoprůmyslu ve Wolverhamptonu, Sedgley a Warringtonu, jejichž jídlo bylo nedostatečné množstvím i kvalitou a někdy zkažené, podobně špatné bylo i jejich oblečení. Výjimku zde tvořil jen Sheffield, v němž pracující děti údajně měly jak uspokojivé množství jídla, tak i slušné a dostatečné oblečení.⁶²⁰

Stav dětí zaměstnaných v hrnčířství byl v tomto ohledu rozmanitější, u většiny komisaři popsali výživu i oblečení jako zcela uspokojivé, avšak u některých naopak. „Neustále byly podávány výpovědi jako tyto: nedostává dost jídla a pití; dostane většinou suché brambory a sůl; dnes neměl žádný oběd; nikdy nedostává maso, nikdy nedostává chléb; nikdy nechodí do školy; nemá oblečení... Dnes nedostal nic k obědu; doma nikdy nedostává oběd; většinou dostávám brambory a sůl, někdy chléb... Toto je veškeré oblečení které mám...“⁶²¹ Konečně děti pracující v papírenském průmyslu byly údajně obecně dobře živěné a šacené a v celkově dobrém stavu.⁶²²

V souvislosti s výživou je třeba zmínit ještě jednu skutečnost, která se sice týkala těch nejmenších dětí, dalo by se říci nemluvnat, avšak zásadně ovlivňovala jejich zdraví a často byla důsledkem zaměstnávání žen v průmyslu, nebo obecněji mimo domov. „V důsledku nepřítomnosti matek jsou tyto děti ve většině případů svěřovány do péče jiných, často starších žen... Tyto ženy často pečují o více dětí současně; děti jsou neklidné a podrážděné kvůli nedostatku jejich přirozené potravy (pokud je matky kojí, mohou tuto povinnost vykonávat jen během přestávek v práci) a všeobecným zvykem je

619 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 100. „Knows that sometimes these Children get no breakfast, and have nothing till dinner-time; if the men did not sometimes help them by giving them part of their own dinners, they would have scarcely anything to eat... Has made attempts to improve the condition of the children, by giving them aprons and cotton dresses, but found that immediately some of the children left, and believes that most of their things were taken by the parents and pawned... They are generally badly clothed, the best part in this shop have neither shoes nor stockings, winter or summer. Their body clothes, which are very insufficient, are often ragged.“

620 Tamtéž. S. 101, 102, 104, 106.

621 Tamtéž. S. 107. „Such statements as the following are constantly made: don't got enough to eat and drink; gets mostly dry 'tatoes and salt; had no dinner to-day; never gets meat, never gets bread; never goes to school; hasn't no clothes... Got nothing at all to-day for dinner; they don't at home get a dinner any day; what I chiefly get is 'tatoes and salt, and sometimes bread... This is all the clothes I got...“

622 Tamtéž. S. 112.

utišovat křik dítěte podáváním opiátů, které jsou za tímto účelem prodávány v několika dobře známých a populárních formách. Množství opia, které jsou některé děti ze zvyku schopny přijmout, je téměř neuvěřitelné a důsledky jsou odpovídajícím způsobem ničující... Musíme zmínit také to, že alkohol, zvláště gin, je často podáván, když se zdá, že děti trpí bolestmi střev, což je mezi nimi v důsledku škodlivé stravy velmi časté.⁶²³

Přípravky pro utišení dětí obsahující opium či laudánium se prodávaly pod různými názvy, například jako *Quietness*, *Mother's Blessing* nebo *Godfrey's*, a jejich užívání bylo velmi rozšířeno. Přitom děti užívající opium se snadno poznaly – byly hubené, bledé a se zapadlými očima. Některé si sladkou chuť opiových směsí oblíbily natolik, že jakmile přišly do obchodu s *Godfrey's*, hned horlivě natahovaly ručičky pro lahev.⁶²⁴ Děti samozřejmě toto zacházení poznamenalo, a to především zdravotně. Lze snadno nalézt výpovědi lékařů, kteří nejrůznější nemoci a zdravotní problémy dětí připisovali tomuto zvláštnímu zvyku. Navíc vzhledem k tomu, že se jednalo o kojence, není překvapivý ani vysoký počet předávkování a následných úmrtí těchto dětí.⁶²⁵

3.4.4 Ubytovací podmínky

Posledním tématem, které je třeba zmínit v souvislosti s životními a sociálními podmínkami dětí zaměstnaných v anglickém průmyslu, je ubytování, jelikož to mělo rovněž zásadní vliv zvláště na jejich zdravotní stav a obecněji samozřejmě na celkovou kvalitu života. Pokud jde o tovární děti, tedy ty zaměstnané v textilním průmyslu, v některých případech bylo jim a jejich rodinám bydlení poskytováno zaměstnavateli. To se týkalo například pracovníků Ashtonových či Ashworthových továren.

---

623 GREG, William Rathbone: *An Enquiry Into the State of the Manufacturing Population and the Causes and Cures of the Evils Therein Existing*. Citováno dle *The Quarterly Review*. Vol. LVII. Published in September & December, 1836, No. CXIV. London, John Murray 1836. S. 422. „In consequence of the absence of the mothers, these children are entrusted, in a vast majority of cases, to the care of others, often of elderly females... These women often undertake the care of several infants at the same time; the children are restless and irritable from being deprived of a supply of their natural food (as when the mothers suckle them they can only perform that duty in the intervals of labour), and the almost universal practice amongst them is to still the cries of the infant by administering opiates, which are sold for the purpose under several well known and popular forms. The quantity of opium which from habit some children become capable of taking is almost incredible, and the effects are correspondingly destructive... We must mention also, that spirits, particularly gin, are given frequently when the infants appear to suffer from pain in the bowels, which from injurious diet is very common among them.“

624 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 66.

625 CHADWICK, Edwin: *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain. A Supplementary Report on the Results of a Special Inquiry into the Practice of Interment in Towns. Made at the Request of Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department*. London, W. Clowes and Sons, for her Majesty's Stationery Office 1843. S. 173, 174.

Thomas Ashton nechal v Hyde postavit pro své zaměstnance byty, které Andrew Ure popsal takto: „Domy obývané jeho pracovníky... jsou postaveny z kamene a jsou pohodlné; tvoří je minimálně čtyři pokoje ve dvou poschodích a malý dvorek... Podíval jsem se do několika domů a shledal je bohatěji zařízenými než jakékoli běžné dělnické obydlí, které jsem kdy viděl. V jednom jsem viděl několik pohovek s dobrými křesly, osmidenní hodiny v krásné mahagonové skřínce, na stěnách několik olejomalb... V jiném domě jsem si všiml hezkého kulatého barometru s připojeným teploměrem, zavěšeného na sněhobílé zdi. Ve třetím byl klavír, na němž se učila hrát malá holčička.“⁶²⁶

Bydlení zaměstnanců Ashworthovy továrny v Turtonu popisuje například Taylor. „...Chalupy jsou postaveny z kamene a každá obsahuje čtyři až šest pokojů, ke všem jsou připojeny dvorky... Nepozoroval jsem žádné stopy zájmu pěstovat květiny, který je rozšířen mezi obyvateli Ashtonových domků v Hyde v Cheshire... Viděl jsem však pěkné rostliny rebarbory... Navštívil jsem interiér téměř každé chalupy a našel všechny dobře a často velmi slušně zařízené: většinou zde byl mahagonový stůl a komoda. Dcery z většiny domů a ženy z žádného, pokud vím, nepracovaly v továrně. Mnohé žen byly nemálo hrdé na to, jaké jsou hospodyňky, a ukazovaly nedělní ošacení svých mužů, zásobu úhledně složených košil atd...“⁶²⁷

Z těchto popisů prostorných a dobře zařízených domů se zahrádkami, kde si lidé pěstovali květiny a zeleninu, se zdá, že si pracující mohli slušně a spokojeně žít. V některých případech tomu tak zřejmě opravdu bylo. Právě zmínění továrníci, tedy Ashton, Ashworth, ale například i Greg a někteří další, představovali jakýsi vzor dobrosrdečných a pečujících zaměstnavatelů. Jejich venkovské továrny byly dávány za příklad

---

626 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 349. „The houses occupied by his work-people.. are built of stone, and are commodious; consisting each of at least four apartments in two stories, with a small back-yard... I looked into several of the houses, and found them more richly furnished than any common work-people's dwellings which I had ever seen before. In one I saw a couple of sofas, with good chairs, an eight-day clock in a handsome mahogany case, several pictures in oil on the walls... In another house I observed a neat wheel barometer, with its attached thermometer, suspended against the snowwhite wall. In a third there was a piano, with a little girl learning to play upon it.“

627 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 30-32. „...The cottages are built of stone, and contain from four to six rooms each; backpremises... are attached to them all. I did not observe any traces of that taste for the cultivation of flowers which I found rife among the occupants of Mr. Ashton's cottages at Hyde in Cheshire... I saw, however, some fine plants of rhubarb... I visited the interior of nearly every cottage; I found all well, and very many respectably, furnished: there were generally a mahogany table and chest of drawers. Daughters from most of the houses, but wives, as far as I could learn, from none, worked in the factory. Many of the women were not a little proud of their housewifery, and exhibited the Sunday wardrobes of their husbands, the stock of neatly folded shirts, &c... I could very well appreciate the results in the neatness and comfort around me.“

autory, kteří pojednávali o spokojeném životě tovární populace. Avšak, jak říká Gaskell, není dobré poukazovat pouze na venkovská zařízení vedená muži laskavými a lidumilnými.⁶²⁸ „Vskutku nic nemůže být více povzbuzující pro oko a potěšující pro srdce než obdivuhodná organizace několika mimoměstských továren a pokud by byl názor formován dle nich, měli bychom okamžitě souhlasit s Dr. Urem, že tovární práce je ta nejlepší, kterou může pracovník najít. Předložené případy jsou však spíše příklady toho, jak by to mohlo být než toho, jak to je.“⁶²⁹ Častěji se totiž lze setkat se zcela jinými údaji o životních podmínkách pracujících, mezi nimiž dominují popisy Manchesteru, centra textilní výroby a průmyslového města par excellence.

Jak již bylo řečeno v souvislosti s takzvanou *Manchester Board of Health*, na nepříznivý stav Manchesteru, tedy jak samotného města, tak i ubytování jeho obyvatel, bylo upozorňováno již na konci 18. století, a to kvůli epidemiím, které město často postihovaly. A jeho stav se nezlepšil ani v 1. polovině 19. století. Ačkoli mračna kouře vycházející z továrních komínů jistě trápila celé město, nejhorší životní podmínky měli obyvatelé chudých čtvrtí, kteří však tvořili většinu. Manchester totiž byl, pomineme-li sklady a obchody v centru města a několik ulic obývaných bohatšími obchodníky, jakousi velkou dělnickou čtvrtí, obývanou převážně zaměstnanci bavlnářských továren či pracovníky s bavlnářstvím spojenými.⁶³⁰ „Nejdříve je tu staré město Manchesteru... Zde jsou ulice – i ty nejlepší – úzké a křivolaké... domy špinavé, staré a na spadnutí, a architektura postranních ulic vesměs hnusná... Nelze si ani učinit představu, jak nepořádně, každému rozumnému stavebnímu plánu na posměch jsou tu domy nakupeny, jak se tísní doslovně jeden na druhém... Zmatek dosáhl vrcholu teprve v novější době tím, že všude tam, kde stavitel dřívější epochy ponechal ještě kousek místa, se později přistavovalo a nastavovalo, až konečně nezůstala mezi domy ani píd', která by se ještě dala zastavět.“⁶³¹ Přitom to byl problém nejen této čtvrti, nýbrž téměř celého města, jehož zástavba odpovídala tomu, jak rychle se rozrostlo, a tento stav přinášel mnohé problémy.

---

628 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. 90.

629 Tamtéž. „Nothing indeed can be more cheering to the eye or gladdening to the heart than the admirable organization of a few out-town manufactories; and if an opinion were to be formed from these, we should at once assent to that of Dr. Ure ; namely, that factory labour is the best which can be found for the operative. The instances adduced are rather beautiful examples of what may be done, than illustrations of what is done.“

630 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 6.

631 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 61, 62.

Zdravotní rada upozorňovala na to, že ulice byly úzké a nebezpečné, často zcela chyběla kanalizace, běžně je pokrývaly nánosy bahna, odpadu, ale i výkalů. Domy byly nedbale postavené, vlhké a špatně větrané, lidé často neměli k dispozici ani záchody. Špatný stav města i bytů se pak odrážel ve zdravotním stavu obyvatel, výjimečné nebyly epidemie tyfu, cholery či dalších nakažlivých nemocí.^{632 633} Bohužel zde není místo pro podrobný popis stavu celého Manchesteru, bude tedy třeba spokojit se s ukázkou některých závažných skutečností spojených s ubytováním dělníků.

„V Parlamentní ulici je pouze jeden záchod pro tři sta osmdesát obyvatel, nachází se v úzkém průchodu, odkud jeho zápach zamořuje přilehlé domy a musí být neplodnějším zdrojem nemocí. V této ulici, v blízkosti dveří domů, byly také zřízeny otevřené septiky, ve kterých se hromadí odporný odpad a neustále z nich vychází škodlivé výpary... bylo zde postaveno kolem třiceti domů, většinou oddělených pouze velmi úzkým průchodem (širokým jeden a půl yardu) mezi zdí a zadními dveřmi dalších domů. Těchto třicet domů má jeden záchod.“⁶³⁴ Stav ulic i domů byl neuspokojivý, na hygienu se nebral zřetel, stejně jako na kvalitu bydlení. To dokládá mimo jiné i četné zastoupení takzvaných *back-to-back houses*, domů postavených vedle sebe tak, že okna se většinou nacházela pouze na jedné jejich straně, nebo stojících tak blízko u sebe, že lidé ze dvou domů si mohli přes okno potřást rukama, a dále využívání sklepních bytů, které byly nejen špinavé, špatně větrané a vlhké, ale často bývaly zatopovány vodou. V takových bytech žilo jen v Manchesteru minimálně 20 000 lidí.⁶³⁵ Nemalý počet se jich přitom nacházel ve čtvrti, jež byla považována za nejhorší ve městě, v takzvaném Malém Irsku neboli Little Ireland.⁶³⁶

„V tomto ohledu jsou příbytky Irů nejnuznější. Dá se stěžít říci, že by byly zařízené. Obsahují jednu nebo dvě židle, chatrný stůl, nejskromnější kuchyňské vybavení a jednu nebo dvě odporně špinavé postele. Celá rodina často spí v jedné posteli, někdy

---

632 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 13-15.

633 Tabulky ke stavu domů a ulic dle Zdravotní rady v Manchesteru viz Přílohu č. 1 – Tabulky 23, 24.

634 Tamtéž. S. 23, 24. „In Parliament-street there is only one privy for three hundred and eighty inhabitants, which is placed in a narrow passage, whence its effluvia infest the adjacent houses, and must prove a most fertile source of disease. In this street also, cesspools with open grids have been made, close to the doors of the houses, in which disgusting refuse accumulates, and whence its noxious effluvia constantly exhale... about thirty houses have been erected, merely separated by an extremely narrow passage (a yard and a half wide) from the wall and back door of other houses. These thirty houses have one privy.“

635 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 138.

636 ENGELS, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1950. S. 72.

na hromadě špinavé slámy a zakrytí starou pytlovinou... Inspektoři často našli dvě nebo více rodin namačkaných v jednom malém domě obsahujícím pouze dvě místnosti, z nichž v jedné spalý a v další jedly; a často více než jedna rodina žila ve vlhkém sklepním bytě obsahujícím pouze jednu místnost, v jehož zamořeném ovzduší bylo namačkáno od dvanácti do šestnácti osob. K těmto zdrojům nemoci se někdy přidal chov prasat a jiných zvířat v domě a další zlořády nejodpornějšího druhu.⁶³⁷ Ve zprávě tovární komise působící roku 1833 se přitom lze setkat s tvrzením komisaře Tufnella, dle kterého v takových podmínkách žili pouze ti nejchudší obyvatelé Manchesteru, většinou ruční tkalci, a nikoli zaměstnanci textilních továren, jejichž ubytovací podmínky prý byly na mnohem vyšší úrovni. „Některé z příbytků chudých v Manchesteru jsou špatné, vlhké, špatně větrané a obklopené špínou. To je případ zejména Malého Irska a sousední čtvrti, kde bydlí hlavně Irové. Tato nejubožejší část populace však nepracuje v továrnách; ale bylo by velkým zlepšením jejich stavu, kdyby v nich pracovali, protože nejhorší místnost v továrně je palácem zdraví a pohodlí ve srovnání s jejich ubohým obydlím. Tovární dělníci jsou obvykle ve velmi dobrém stavu, mnoho z jejich domů je zařízeno útulně a dokonce elegantně...“⁶³⁸

Na druhou stranu stejná zpráva poskytuje i jiné údaje, a to v rámci odpovědí lékařů na otázku, zda jsou tovární dělníci pozornější k čistotě svých obydlí než jiní pracující. V těchto svědectvích je sice uváděno, že tovární dělníci si díky vyšším mzdám žijí lépe než nejchudší obyvatelé, ale stejně tak to, že se v péči o čistotu a kvalitu bydlení neliší od ostatních pracujících a někdy žijí ve špatných podmínkách. „...Velká část zaměstnanců v bavlnářské výrobě je špinavá... Mnoho jich bydlí ve sklepích, příbytcích

---

637 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 19. „In these respects the habitations of the Irish are most destitute. They can scarcely be said to be furnished. They contain one or two chairs, a mean table, the most scanty culinary apparatus, and one or two beds, loathsome with filth. A whole family is often accommodated on a single bed, and sometimes a heap of filthy straw and a covering of old sacking... Frequently, the inspectors found two or more families crowded into one small house, containing only two apartments, one in which they slept, and another in which they eat; and often more than one family lived in a damp cellar, containing only one room, in whose pestilential atmosphere from twelve to sixteen persons were crowded. To these fertile sources of disease were sometimes added the keeping of pigs and other animals in the house, with other nuisances of the most revolting character.“

638 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 204. „Several of the habitations of the Manchester poor are low, damp, ill-ventilated, and surrounded with filth. This is especially the case in Little Ireland, and the neighbouring district, which is inhabited chiefly by Irish. This, however, the most destitute part of the population, does not in general work in factories; but it would be a great improvement in their condition if they did, as the worst room in a factory is a palace of health and comfort in comparison with their miserable dwellings. The factory workmen are usually in a very comfortable condition, many of their houses displaying neatness, and even elegance, in their arrangements...“

jež mají nejhorší dopady na rodinné mravy a zvyky. Sklepní byty, kterých je několik tisíc, jsou jedním z prokletí tohoto města a vytváří z těch, kdo je postavili a určili za lidské obydlí, zločince proti lidstvu.⁶³⁹ Navíc právě ve vlhkých a špatně větraných příbytcích pracujících, stejně jako v absenci ponětí o hygieně byla nacházena příčina nejen epidemií nakažlivých nemocí, ale i celkově špatného zdravotního stavu obyvatelstva a související vysoké úmrtnosti.⁶⁴⁰ V případě Manchesteru je například udáváno, že více než 50 % dětí se nedožilo 5 let věku.⁶⁴¹ Avšak i přes opakovaná upozornění nejrůznějších zdravotních rad a komisí se životní podmínky jeho obyvatel příliš nelepšily.

Užívání sklepních bytů se neomezovalo jen na Manchester, v Liverpoolu bylo těchto příbytků téměř 7500 a žilo v nich asi 30 000 lidí.⁶⁴² Bydlení chudých v Londýně, kde se mimochodem sklepy rovněž využívaly jako byty, pak bylo popisováno například takto: „...Ulice tak úzké, že si můžete potřást rukama z protilehlých ložnic. Domy nemají žádné dvorky; všechn odpad z bytů byl vyhazován z oken do ulic, aby z něho poté opět stoupaly jedovaté výpary; sotva se našel okenní rám, v němž bylo nerozbité sklo; vchody byly nízké a špinavé; stěny byly tvořeny jen z latí a omítky, která na mnoha místech opadala...“⁶⁴³ Stejně tak byla i v dalších městech obydlí dělníků neuspokojivá, podobně jako celkový stav těchto sídel, což je považováno za důsledek překotného vývoje, jenž přinesla průmyslová revoluce a na který nedokázaly městské správy adekvátně reagovat. Avšak přesto, že dle některých byla situace nejhorší v oblastech zaměřených na textilní průmysl, a hlavně v místech s rozsáhlou irskou imigrací,⁶⁴⁴ zpráva

---

639 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 246. „...A large proportion of all engaged in the cotton manufacture are filthy in their persons... A large number reside in cellars, a kind of habitation productive of the worst effects on the feelings and habits of a family. Cellar residences, which amount to several thousands, are one of the curses of this town, constituting, in those who constructed and introduced them as human dwellings, a crime against mankind.“

640 CHADWICK, E.: *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain. A Supplementary Report*, 1843. S. 173.

641 CRUICKSHANK, M.: *Children and Industry*, 1981. S. 64.

642 Proceedings of the Statistical Society of London. Vol. II., 1837-1838, No. 12. S. 6, in: *Proceeding of the Statistical Society of London, from the Commencement of the Society's Operations up to the Publication of the Journal of the Statistical Society of London, in which the Subsequent Proceedings are Continued*. London, W. Clowes and Sons 1839.

643 The Dwellings of the Poor. From the Note-Book of an M. D., in: *The Illuminated Magazine*. Vol. I. May to October. London, Published for the Proprietors 1844. S. 337. „...streets so narrow that you may shake hands from the opposite bed-rooms. Houses had no back yards to them; all the débris of the apartments, or nearly so, was thrown from the windows into the streets, to ascend again as a pestilential vapour; scarce a window-frame had a whole piece of glass in it; the doorways were low and dirty; the sides of the walls were formed simply of lath and plaster, parts of which had fallen away in many places...“

644 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 319-321.

Children's employment commission dokládá, že ubytovací podmínky horníků či pracovníků dalších průmyslových oborů lze často pokládat za srovnatelně špatné.

Například v Derbyshire jsou některé domy hornických rodin popisovány jako čisté a slušné, avšak jiné špinavé a téměř nezařízené, podobně pak v oblasti Bradfordu a Leedsu, avšak zde převládaly spíše ty druhého typu, kritika se pak týkala hlavně jejich špatné konstrukce. Stejně tomu bylo v případě hornických domů v Lancashire, které navíc údajně charakterizovala špína, nepořádek a díry v oknech ucpané hadry a papíry. Navíc jejich obyvatelé měli zvyk, podobně jako dělníci z jiných oborů, zastavovat před výplatou své oblečení a vybavení domů, a to včetně povlečení, a po obdržení mzdy ho zase vykupovat.⁶⁴⁵ Podobně jsou domovy některých dětí zaměstnaných v kovovýrobě v Sedgley popisovány jako špinavé brlohy, ale na druhou stranu kupříkladu Birmingham je komisaři hodnocen kladně, a to díky dobré kanalizaci, dostatku čisté vody a absenci sklepních bytů.⁶⁴⁶ Zde je vidět, že ani v této otázce nelze zobecňovat. Přestože ubytovací podmínky průmyslových pracovníků často byly nepředstavitelně špatné, není těžké najít příklady bydlení velmi slušného, nebo alespoň průměrného. Navíc, tak jako u ostatních zkoumaných témat, je i zde třeba pamatovat na to, že zaznamenávány bývaly spíše případy zářející a překvapivé, a to především ty negativní – i když je třeba uznat, že v souvislosti se stavem průmyslových měst nebylo těžké takové nalézt.

3.5 Morální stav a vzdělávání pracujících dětí

Životní a sociální podmínky dětí pracujících v průmyslu často bývaly neuspokojivé. Příčinu někteří pozorovatelé spatřovali v morálním stavu pracující populace. Jak uvedl Gaskell: „Na zaměstnávání dětí v továrnách by nemělo být pohlíženo jako na zlo, dokud nebudou současné morální a domácí návyky obyvatelstva zcela změněny.“⁶⁴⁷ Existoval názor, že i kdyby došlo k zákazu dětské práce v továrnách, jejich stav by se nezlepšil. Nečekalo by je totiž nic lepšího, jen špatný příklad jejich rodičů, zahálka v ubohých, špinavých a nezdravých obydlích, nebo nástrahy ulice.⁶⁴⁸

---

645 COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures*, 1843. S. 11, 15, 18.

646 Tamtéž. S. 114, 120.

647 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 209. „The employment of children in manufactories ought not to be looked upon as an evil, till the present moral and domestic habits of the population are completely reorganised.“

648 TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 22.

Špatný stav pracujících však Gaskell považoval za důsledek zavedení továrního systému, který převrátil rodinné vztahy, zprerthal společenská pouta a uvrhl společnost do morální bídy. Nový systém práce nejen omezil kontrolu rodičů nad dětmi tím, že je odvedl z domácí práce, ale také je v továrnách vystavoval působení špatných příkladů. Dle Gaskella se nemorálnost v továrnách rychle šířila. Kdykoli bylo pohromadě větší množství lidí, neslo to s sebou následky. Tito lidé neměli vzdělání, jejich zvyky byly hrubé a to, že trávili celé dny bez manželů a manželek, navíc v teplém prostředí továren, v nich údajně probouzelo animální touhy, které postupně převážily nad slušnými mravy.⁶⁴⁹ Sami továrníci, zvláště ti z prvních, dle Gaskella rovněž pro své zaměstnance nepředstavovali příklad hodný následování a o jejich chování se nestarali. Tovární děti tak byly od útlého věku vystaveny působení všeho špatného a zkaženého, a to jak v práci, tak ve svých domovech. Nemravnost se totiž mezi tovární populací šířila a průmyslová města byla považována za centra neřesti a zvrácenosti.⁶⁵⁰

„Nezodpovědnost, neprozíravost, zbytečná chudoba, hlad, opilství, prostituce, špína, rodičovská krutost a nedbalost, synovská neposlušnost, zanedbávání manželských povinností, absence mateřské lásky, zničení bratrských a sesterských náklonností, špatní muži, špatné ženy, špatní občané... a výsledky takového spojení jsou morální degradace, zničení domácího potěšení a sociální bída.“⁶⁵¹ Podobně přitom na morální stav pracujících tříd nahlížel i Kay, který k tovární práci jakožto příčině demoralizace obyvatel přidal i špatný příklad irských imigrantů. Irové se v poměrně velkých počtech stěhovali do anglických průmyslových měst a jejich zvyky byly odsuzovány jako barbarské. „Tato imigrace je v jednom důležitém ohledu vážným zlem. Irové dávají pracujícím třídám této země škodlivý příklad. Ponížení nevědomostí a chudobou zjistili... jak přežívat s minimem životních prostředků. Naučili tomuto strašnému tajemství obyvatele této země. Jak konkurence a omezení obchodu zmenšily zisky, a v důsledku snížily cenu práce, šíří se nakažlivý příklad nevědomosti a barbarského pohrdání prozíravostí a hospodárností, předvedený Iry.“⁶⁵²

649 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 58.

650 Tamtéž. S. 72-74.

651 Tamtéž. S. 150. „Recklessness, improvidence, unnecessary poverty, starvation, drunkenness, prostitution, filth, parental cruelty and carelessness, filial disobedience, neglect of conjugal rights, absence of maternal love, destruction of brotherly and sisterly affection, bad men, bad women, bad citizens.. the results of such a combination are moral degradation, ruin of domestic enjoyments, and social misery.“

652 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 7. „This immigration has been, in one important respect, a serious evil. The Irish have taught the labouring classes of this country a pernicious lesson... Debased

Jak již bylo řečeno, Irové v průmyslových městech skutečně patřili mezi nejchudší obyvatele, obývali nejhorší čtvrti a mívali vskutku podivuhodné návyky, sahající od života v takřka nezařízených příbytcích k chovu prasat v bytech, nemorálnost těchto „demoralizovaných a ničemných hord sesterské země,“⁶⁵³ však údajně sdíleli i angličtí dělníci a byla nejen následkem onoho nakažlivého příkladu, ale i tovární práce. Příčiny a důsledky této fatální demoralizace, jak Kay nazval stav pracující populace Manchesteru, byly popisovány takto: „Dlouhá a vyčerpávající práce, pokračující den za dnem, rok za rokem, není určena pro rozvoj lidských intelektuálních a morálních schopností. Tupá jednotvárnost neutuchající dřiny, ve které se neustále opakuje stejný mechanický proces... Intelekt dřímá v otupělé nečinnosti; ale hrubší části naší přirozenosti se rozvíjí. Odsoudit člověka k takové dřině je, do určité míry, jako pěstovat v něm návyky zvířete. Stává se lehkomyšlným... Zanedbává pohodlí a pokojnost života. Přežívá v odporné ubohosti, s nuzným jídlem a své nadbytečné zisky prohýří.“⁶⁵⁴

Pokud jde o to, jakému špatnému příkladu měly tovární děti podléhat a v čem konkrétně byla spatřována nemorálnost továrního dělnictva, v první řadě se lze setkat s obviněním ze sexuální nezdrženlivosti. V továrnách se sdružovalo množství osob obou pohlaví, mezi nimiž pak mohlo docházet k nevhodným kontaktům. Gaskell zastával názor, že vysoká teplota v továrnách přispívá k rychlejšímu pohlavnímu vývoji dětí a budí v lidech sexuální touhy. Tovární dělníci navíc trávili dny bez svých zákonných partnerů a v případě dětí bez dozoru rodičů či jiných členů rodiny, kteří by jejich chování usměrnili, cesta k nepřístojnostem tedy byla otevřená.⁶⁵⁵

V tomto smyslu pak byla za nevhodnou pro děti považována zvláště noční práce, jelikož lidé v noci dělají i to, co by si přes den nedovolili. Tomu nasvědčuje i jedna

---

by ignorance and pauperism, they have discovered... what is the minimum of the means of life, upon which existence may be prolonged. They have taught this fatal secret to the population of this country. As competition and the restrictions and burdens of trade diminished the profits of capital, and consequently reduced the price of labour, the contagious example of ignorance and a barbarous disregard of forethought and economy, exhibited by the Irish, spread.“

653 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 54.

654 Tamtéž. S. 8. „Prolonged and exhausting labour, continued from day to day, and from year to year, is not calculated to develop the intellectual or moral faculties of man. The dull routine of a ceaseless drudgery, in which the same mechanical process is incessantly repeated... The intellect slumbers in supine inertness; but the grosser parts of our nature attain a rank development. To condemn man to such severity of toil is, in some measure, to cultivate in him the habits of an animal. He becomes reckless... He neglects the comforts and delicacies of life. He lives in squalid wretchedness, on meagre food, and expends his superfluous gains in debauchery.“

655 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 68, 69.

z výpovědí daných tovární vyšetřovací komisi. „Zmínil jste se o pokušení, pro které rodiče nechtějí vystavovat své děti noční práci, můžete to vysvětlit? ...Je zde velké pokušení, a to jak pro staré, tak pro mladé; jsou zde mladí chlapci a přijde sem jen málo mladých žen dobrých mravů a když tak učiní, musí si dávat velký pozor, nebo je ztratí. Mluvílo se o neslušnosti a nemorálnostech, ale já viděl jen jednu... Poslal jsem pro cívky, ale nepřinesly je, tak jsem poslal pomocnici, ale nevrátila se tak rychle, jak měla, šel jsem ji hledat a našel jsem ji v neslušné situaci s dozorcem... V mých místnostech pro natahování látek se nepoužíval hrubý a sprostý jazyk, protože zde byly jen ženy... Ale v přádelnách a v mykání se mluvilo hodně neslušně; jedna žena tam byla pouliční prostitutka, a jak jsem vyrozuměl, v továrně nebyla lepší, ale to nevím z vlastní zkušenosti. - Přál byste si, aby vaše dcera, sestra nebo manželka pracovala na noční práci v továrně? Ne, to bych nedovolil, nechci dokonce ani to, aby moje žena pracovala v noci; to bych radši hladověl.“⁶⁵⁶

Jeden ze svědků tovární komise z roku 1833 dokonce vypověděl, že některé dívky, které u něho pracovaly jako příkručovačky, se později staly prostitutkami. Tento svědek patřil do skupiny, která se snažila vyloučit ženy ze spřádání, což jeho výpověď zřejmě ovlivnilo, avšak jeho a podobná svědectví vedla ke strachu z nemorálnosti šířené tovární prací.⁶⁵⁷ Dle některých výpovědí však tovární dělníci nebyli prostopášnější než lidé z jiných povolání, alespoň ne v dobře řízených továrnách. I tam, kde přicházelo do styku množství lidí, mohly být zachovávány dobré mravy, pokud se o to továrníci a mistři snažili. Avšak ne všude se o chování pracovníků zaměstnavatelé zajímali.⁶⁵⁸

Na obvinění továrních pracovníků ze sexuální nezdrženlivosti zastánci továrního systému reagovali poukazováním na nižší počet nemanželských dětí, které se ženám

---

656 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I*, 1834. S. 168. „You just now mentioned something about temptations to which it is not agreeable for parents to have their children exposed to in night work; explain yourself fully on this point? ...There are great temptations both for old and young; there are boys of a very young age, and few young women will go to these places who have any character; if they do they must take great care, or it will be blasted. Indecencies and immoralities were talked of, but I saw but one... I had sent for bobbins, and she not coming, I sent my setter-on, and she not returning as soon as she ought, I went to look for her, and found her and the overlooker in an indecent situation... In my stretchers rooms there was not much brutal and obscene language, because they were all women... But I understand in the spinning and card room there was much obscene language; one woman there had been a prostitute in the streets, and was, I understood, no better in the mill; but this I do not know of my own knowledge. - Would you wish a daughter, or sister, or your wife to work at night work in mills? - No that I should not, nor even should I let my wife work at night; I would sooner starve.“

657 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 11.

658 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 353.

z továren rodily ve srovnání s ostatními pracujícími. Komisař Tufnell upozorňoval na to, že ve Stockportu se za posledních 8 let narodilo továrním ženám 173 nemanželských dětí, ženám z jiných povolání se jich přitom narodilo 108. Avšak jelikož poměr tovární populace k netovární zde dosahoval 6:1, prvně jmenovaná skupina byla dle Tufnella co do cudnosti téměř čtyřikrát tak morální než ostatní obyvatelstvo.⁶⁵⁹ Na to poukazuje Robert Hyde Greg, když uvádí, že v Lancashire se rodilo nemanželských dětí významně méně než v zemědělských oblastech. K této problematice navíc dodává, že mladí lidé obou pohlaví se shromažďují rovněž ve školách, kostelích či divadlech a tato místa přitom nikdo z šíření nemravnosti neobviňuje. Samotný fakt, že se někde schází větší množství lidí totiž k necudnosti nevede. Záleží na tom, proč se lidé stýkají a zda je na ně dohlíženo. V továrnách přitom nad mládeží často bdí vlastní rodiče, starší sourozenci a dozorcí a pokud je tento dozor vykonáván pečlivě, nemůže zde docházet k nepravostem více než jinde.⁶⁶⁰ S tím v podstatě souhlasí i Baines, když říká, že v některých továrnách existuje prostopášnost, kterou je však třeba přičíst nezájmu mistrů a dozorců o chování zaměstnanců, avšak nemravnost v továrnách rozhodně není pravidlem.⁶⁶¹

Další obvinění vůči tovární populaci se týkala údajně vysoké kriminality v průmyslových městech. Zločinnost přitom byla ve městech opravdu vyšší než ve venkově. Jak uvádí Wade v průmyslových oblastech připadal roku 1832 jeden zločinec na 665 obyvatel, v zemědělských pak jeden na 960 obyvatel.⁶⁶² Takový výsledek ovšem není překvapivý. Například Gaskell roku 1833 uvádí, že kriminalita za posledních 20 let rostla mnohem rychleji než počet obyvatel, avšak docházelo k tomu jak v průmyslových, tak v zemědělských oblastech. Pro osm průmyslových oblastí udává průměrnou výši kriminality poměrem 1:840, pro osm zemědělských oblastí pak 1:1043. V průmyslových oblastech tedy byla zločinnost vyšší, avšak ne o tolik, jak by se dalo očekávat už vzhledem k známému faktu, že míra kriminality roste spolu s hustotou obyvatelstva a tedy ve městech a lidnatějších oblastech. Gaskell proto dochází k závěru, že v tomto případě nelze usuzovat na nějaký zvláštní vliv povolání.⁶⁶³

Robert Hyde Greg v této otázce zvolil poměrně smířlivé stanovisko, když s odvoláním na nedokonalost statistik zločinnosti došel k tomu, že zde nelze určit účinky

---

659 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 203.

660 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 31, 32.

661 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 481.

662 WADE, J.: *History of the Middle and Working Classes*, 1834. S. 567.

663 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 286, 287.

továrního systému. Přesto byl toho názoru, že továrny spíše zlepšují morálku svých zaměstnanců, protože podporují kázeň a pořádek.⁶⁶⁴ Taylor na základě statistiky zatčení v Manchesteru pro první pololetí roku 1842 upozorňuje, že podíl továrních dělníků byl mezi zatčenými minimální. Například v továrních vesnicích jako Hyde, Turton či Eger-ton byla kriminalita dokonce nezvykle nízká. Přitom pouze na těchto místech se dle Taylora mohl tovární systém plně projevit ve všech svých důsledcích, jelikož tyto vesni-ce tvořili jen tovární dělníci, a jejich stav tak nebyl ovlivňován prvky s továrnami ne-souvisejícími.⁶⁶⁵ Uznával, že průmyslová města měla problémy se zločinností, stejně jako s morálním stavem obyvatelstva jako takovým, ale důrazně upozorňoval na to, že morálka Manchesteru není morálkou továrního systému. Navíc i přesto našel argument, kterým chtěl ukázat kvality průmyslové populace, a to když poukázal na to, že zločiny ve výrobních oblastech, ačkoli početnější, jsou namířeny hlavně proti majetku, kdežto v zemědělských oblastech byly více páchany násilné trestné činy.⁶⁶⁶

Podobně se pak rozhodl bránit pověst průmyslového dělnictva Baines. Ten rea-goval na projev lorda Ashleyho přednesený v Dolní sněmovně 28. února 1843. Ashley v tomto projevu vycházel mimo jiné z údajů o morálním stavu dělnictva, které poskytla ve své druhé zprávě *Children's employment commission*, dále z informací obsažených ve statistikách zločinnosti a z prohlášení získaných od některých pozorovatelů stavu průmyslových oblastí. Poté, co Ashley vykreslil ubohý morální stav Manchesteru a Bir-minghamu, přešel k hodnocení mládeže z Leedsu. „Nyní vezmeme město Leeds a uvidí-me, že policejní záznamy zde budou velmi podobného charakteru, i když rozdílného po-čtu, ve srovnání s těmi z Manchesteru a Birminghamu – zpráva o stavu Leedsu pro rok 1838 vypovídá v tomto smyslu: Zdá se, že největší část zločinců je v raném období života. Děti ve věku sedmi, osmi a devíti let nezřídka stanou před soudci, velká část ve věku nižším než 14 let. Je třeba se obávat, že v mnoha případech jsou přímou příčinou jejich trestné činnosti rodiče... Porušování zákona (jak říká pan Symons, subkomisař), které převládá mezi dětmi v Leedsu, je velmi zjevné: to je důvod k vážným obavám.“⁶⁶⁷

664 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 34.

665 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 259, 292.

666 TAYLOR, W. C.: *Factories and the Factory System*, 1844. S. 79.

667 *Condition and Education of the Poor*. House of Commons Debates 28 February 1843 vol 67 cc 53. „I will next take the town of Leeds; and there it will be seen that the police details would be very similar in character, though differing in number, to those of Manchester and Birmingham - the report of the state of Leeds for 1838, is to this effect: - It appears that the early periods of life furnish the greatest portion of criminals. Children of seven, eight, and nine years of age are not unfrequently brought before magistrates; a very large portion under fourteen years. The parents are, it is to be feared in

Baines v reakci na tento projev upozornil v první řadě na povahu důkazů, které byly lordem Ashleyem představeny. Komisaři *Children's employment commission* údajně zaznamenali v první řadě to, co považovali za špatné ve fyzickém, sociálním a morálním stavu pracujících dětí, a o tom, co bylo uspokojivé se jen stručně zmínili. Jejich zpráva byla dle Baines záměrně jednostranná, komisaři zkrátka chtěli vytvořit případ. A lord Ashley postupoval stejně, hledal jen to špatné. Stejně tak Baines považuje za nespravedlivé, pokud je zpráva policejního inspektora používána k popisu společnosti, jelikož takový dokument již ze své podstaty nemůže ukázat nic pozitivního.⁶⁶⁸ Pokud pak jde o kriminalitu mládeže v Leedsu, Baines uvádí vyjádření soudce z tohoto města. „Jsem dobře obeznámen s morálním stavem lidí a máte moji záruku v tom, že závěry, které se pokouší vyvodit z těchto záznamů [to jest závěry, které se lord Ashley pokouší vyvodit ze statistických záznamů zločinnosti v Leedsu – pozn. aut.] jsou zcela neodůvodněné. To, že je v lidnatém společenství jako Leeds velký počet mladých delikventů, je třeba jednoznačně uznat. Většina z nich jsou děti zahálčivých a prostopášných rodičů, kteří jsou lákáni do velkého města rozličnými příležitostmi, které poskytuje pro únik pravidelné práci. Nepatří k pracující populaci. Jsou to většinou tuláci, nebo získávají obživu takovými činnostmi, které slouží jen k zakrytí žebroty nebo drobných krádeží. Jejich děti tvoří většinu mladé populace města ani továrních dětí. Považovat tyto nešťastníky za typické představitele veškeré mládeže je tak absurdní, jako by bylo vybrat za vzor fyzické vitality nastupující dělnické generace slabé a zakrslé děti z chudobinců, které jsou z největší části potomky hříchu a dědici nemoci.“⁶⁶⁹

---

many instances, the direct causes of their crime... The spirit of lawless insubordination (says Mr. Symons, the sub-commissioner) which prevails at Leeds among the children is very manifest: it is matter for painful apprehension.“

668 BAINES, Edward: *The Social, Educational, and Religious State of the Manufacturing Districts; with Statistical Returns of the Means of Education and Religious Instruction in the Manufacturing Districts of Yorkshire, Lancashire, and Cheshire; in Two Letters to the Right Hon. Sir Robt. Peel, Bart.* 3. vyd. London, Simpkin, Marshall, & Co., and T. Ward & Co. 1843. S. 6, 10.

669 Tamtéž. S. 9. „I am well acquainted with the moral condition of people, and you have my authority for stating that the inferences attempted to be drawn from that paragraph are entirely unwarrantable. That in a considerable community like Leeds there should be a large number of young delinquents, must be at once admitted. Most of them are children of idle and profligate parents, who are attracted to a large town by the various resources which it offers to enable them to escape regular labour. They do not belong to the working population of the district. They pursue chiefly a life of vagrancy, or adopt such eccentric modes of obtaining a livelihood as serve only as a covering for various acts of mendicancy or petty theft. Their children form no proportion of the juvenile population of the Borough, nor of the aggregate amount of children employed in factories. To refer to these unfortunates as a type of the whole community of young persons, is as absurd as it would be to select as specimens of the physical vigour of the rising generation of operatives, the feeble and stunted children of a parish workhouse, who for the most part are the offspring of vice, and the heirs of disease.“

Lze tedy shrnout, že pokud prameny přímo netvrdí, že kriminalita továrního dělnictva byla dokonce nižší než v případě ostatního obyvatelstva, pak jak zastánci, tak i odpůrci legislativní regulace tovární práce došli alespoň k tomu závěru, že zločinnost tovární populace se výrazněji nelišila od stavu ostatních tříd pracujících.

Další výtka vůči průmyslovému dělnictvu byla vznášena v souvislosti s údajně nadměrnou konzumací alkoholu. Právě o opilství, a to i v souvislosti s dětmi a mládeží v Leedsu, lord Ashley rovněž hovořil ve zmíněném projevu. Dle policejních inspektorů se tento zlozvyk šířil zvláště mezi mládeží, a v pivnicích a obchodech s alkoholem byly k vidění i malé děti.⁶⁷⁰ Na problematiku opilství a na stále rostoucí počet hospod přitom v souvislosti s dělnictvem z Manchesteru upozorňovali rovněž Kay a Gaskell.⁶⁷¹ Prvně jmenovaný navíc spočetl, že pivnic a takzvaných *gin shops* neboli obchodů s ginem bylo v tomto centru textilního průmyslu zhruba tisíc. Připomněl také zjištění jednoho z manchesterských městských úředníků, který osm po sobě jdoucích sobot sledoval počet lidí, kteří během pěti minut vejdou do jednoho z *gin shops*. Celkově do tohoto zařízení za 40 minut vešlo 275 osob, 112 mužů a 163 žen, což by činilo 412 osob za hodinu.⁶⁷² O tom, jací lidé tvořili zákazníky těchto podniků pak hovoří Gaskell.

„V Manchesteru samotném je téměř, ne-li celý, jeden tisíc hospod, pivnic a obchodů s ginem. Z nich více než devět desetin je určeno výhradně pro zásobování pracujících... Jsou otevřeny v nejčasnějších hodinách, když se třesoucí se dělník vypravuje za prací, vystavují ho neodolatelnému pokušení, a zůstávají otevřeny po značnou část noci, aby poskytovaly své jedy tisícům slabých stvoření... Není to jen dospělý dělník sám, kdo navštěvuje tato místa pro vše, co je špatné a nízké. Běda! Nikoli. Matka s naříkajícím dítětem, dívka v doprovodu milého, matka s dcerou, otec se synem, šedovlasý děd s polonahým vnukem, všichni sem přijdou – houfují se s prostitutkami, kapsáři, se spodinou a odpadem společnosti – to vše se promíchá a spojí v různorodé společenství zla, aby to zničilo veškerou cudnost a jemnost ženy a zrušilo všechnu čest a hrdost muže.“⁶⁷³

---

670 *Condition and Education of the Poor*. House of Commons Debates 28 February 1843 vol 67 cc 53.

671 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 34. GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 117.

672 Tamtéž. S. 34, 35.

673 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 117, 118. „In Manchester alone there are very near if not quite one thousand inns, beer-houses, and gin-vaults. Of these more than nine-tenths are kept open exclusively for the supply of the labouring population... They are open at the earliest hour, when the shivering artizan is proceeding to his work, holding out to him a temptation utterly irresistible and remain open during a considerable portion of the night ministering their poisons

Oastler, jeden z vůdců továrního reformního hnutí, rovněž tvrdil, že alkohol pily i děti z textilních továren, zvláště upozorňoval na dívky ve věku 9 let, které se cestou z práce zastavují v obchodech s ginem. Tento stav považoval za důsledek továrního systému – dítě, které může celý den dřít jako dospělý, může také večer pít jako dospělý.⁶⁷⁴ Zálibu továrních dělníků v alkoholu, ale i v užívání opia, popisuje i William Rathbone Greg. Ten upozorňoval, jak bylo řečeno, že dětem dospělí podávají alkohol a opium již v kolébce, aby je utišili či zbavili bolestí ze zaživacích obtíží. Pití alkoholu u továrních dětí údajně nebylo výjimečnou záležitostí.⁶⁷⁵ Svědci před Sadlerovým výborem rovněž vypověděli, že alkoholu se nevyhýbaly ani děti, což přičítali morálce rodičů, továrních dělníků. Jeden ze svědků hovořil o chlapci ve věku 6 let, kterého viděl chodit do pivnice, kde si objednal sklenici piva a vypil ji jako dospělý muž, bez jakýchkoli obtíží.⁶⁷⁶

Záliba v pití alkoholu byla dle některých přímým důsledkem zaměstnání v továrnách. Wade zastával názor, že právě monotónní práce a teplý vzduch továren v dělnicích vyvolává potřebu užívání stimulantů, tedy alkoholu a případně opia, a to i u dětí. Nemírnost v tomto návyku pak byla způsobena jejich slabou povahou a celkovou sociální situací populace průmyslových měst.⁶⁷⁷ S představou, že některá povolání přímo vedou ke zvýšené konzumaci alkoholu se přitom lze setkat již na konci 18. století, a to v souvislosti s hornickou populací, která byla taktéž obviňována z nadměrné náklonnosti k alkoholu. „Opilství je neřest, kterou jsou zvláště přitahovány určité skupiny pracovníků, a to už z povahy jejich povolání. Kováři, skláři a ti, jejichž práce je jinak spojena s kovárnami a pecemi, jsou jako první vedeni intenzivní žízni a vyčerpáním k užívání a pak zneužívání silných lihovin. Zima a vlhko v podzemních pracích vede ke stejnému důsledku u horníků. Přispívá několik dalších příčin: početná a bezcharakterní společnost, velké příjmy a v mnoha případech moc volného času.“⁶⁷⁸

---

to thousands of debilitated creatures... Nor is it the adult male labourer who alone visits these receptacles for every thing that is wicked and degraded. Alas! no. The mother with her wailing child, the girl in company with her sweetheart, the mother in company with her daughter, the father with his son, the grey-haired grandsire with his half-clad grand-child, all come here - herding promiscuously with prostitutes, pickpockets, the very scum and refuse of society - all jumbled together in an heterogeneous mass of evil, to the ruin of every thing chaste and delicate in woman, and the utter annihilation of all honourable or honest feeling in man.“

674 OASTLER, R.: *Eight Letters to the Duke of Wellington*, 1835. S. 145.

675 GREG, W. R.: *An Enquiry Into the State of the Manufacturing Population and the Causes and Cures of the Evils Therein Existing*. Citováno dle ALFRED (KYDD, S.): *The History of the Factory Movement, Vol. I.*, 1857. S. 262.

676 ALFRED (KYDD, S.): *The History of the Factory Movement, Vol. I.*, 1857. S. 280.

677 WADE, J.: *History of the Middle and Working Classes*, 1834. S. 578.

678 BERNARD, T.: *The Reports of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts*

Důl nebyl školou dobrého hospodaření a ctností. Mrhání, rozmařilost a opilství údajně patřilo k běžným zvykům hornických rodin. Děti již v nízkém věku chodily s rodiči do hospod a bývaly často opilé.⁶⁷⁹ Navíc pro mzdy si pracovníci z dolů někdy přicházeli do hospod, kde jejich část hned utratili. Na podobnou praxi u pracovníků textilních továren přitom roku 1819 upozorňoval jeden ze soudců z Manchesteru. Ten navrhoval nařídit, aby mzdy byly vypláceny dělníkům jednotlivě a v továrnách. Pohoršoval se totiž nad zvykem, dle kterého obdržel sumu pro více lidí jeden zástupce a peníze pak rozdělával v hostincích a nálevnách, kam si pro své výplaty chodily i děti.⁶⁸⁰

V rámci vyšetřování tovární komise roku 1833 Dr. Bisset Hawkins obeslal sérií otázek lékaře z Lancashire, Derbyshire a Cheshire, přičemž se dotazoval právě na to, zda jsou dělníci textilních továren více náchylní k nadužívání alkoholu a opia. V případě opia se lékaři shodli, že tovární dělníci ho neužívají vůbec, nebo alespoň ne častěji než jiní pracující, někteří se ale pozastavovali nad zvykem podávat tuto látku malým dětem k utišení, když jsou matky přes den mimo domov. Tento zvyk si mezi dětmi údajně vyžádal stovky obětí ročně. V nadužívání alkoholu na tom tovární dělníci dle lékařů nebyli hůře než ostatní pracující ze stejných oblastí.⁶⁸¹ To znamená, že tovární práce nezvyšovala spotřebu alkoholu mezi zaměstnanci. Není tím ale řečeno, že by tovární dělníci nepožívali alkohol ve velké míře, nýbrž jen to, že jejich záliba v lihovinách se nelišila od ostatních. Zde jsou některé odpovědi lékařů z Manchesteru na tuto otázku. „Dr. Alexander - Srovnání míry závislosti nemohu učinit; ale o velkém výskytu záliby v lihovinách mezi továrními dělníky se, jak myslím, nedá pochybovat... Dr. Mann – požívání lihovin je v této oblasti tak běžné, že by bylo těžké říci, kde je nejhojnější; je to rozhodně úhlavní nepřítel našich pracujících tříd: sejmut z nich toto prokletí... jejich morální a fyzický stav se z devíti desetin zlepšil... Dr. Shaw - ...můj dojem je, že tovární dělníci nejsou více závislí na požívání lihovin než jiné osoby v podobném postavení, ačkoli, bohužel, neřest opilství se ve vážném stupni vyskytuje u pracujících tříd obecně.“⁶⁸²

---

of the Poor. Vol. I., 1798. S. 226, 227. „Drunkenness is a vice, to which particular classes of workmen are allured, in an especial manner, by the nature of their employments. Blacksmiths, glassmakers, and they who labour in other ways at the forge and the furnace, are led, by intense thirst and exhaustion of strength, first to the use, and then to the abuse, of strong liquors. The cold and dampness of subterranean situations, and in some measure the powerful exertions of subterranean labour, produce a similar effect on the miner. Several other causes concur; numerous and unprincipled society, large gains, and, in many cases, much vacant time.“

679 Tamtéž. S. 229.

680 HAMMOND, J. L. - HAMMOND, B.: *The Town Labourer 1760-1832*, 1917. S. 50.

681 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 239-241.

682 Tamtéž. S. 239, 240. „Dr. Alexander - The degree of comparative addiction I cannot pretend to

Lze shrnout, že nejen v případě opilství, ale i v otázce dalších ctností a neřestí, se průmysloví dělníci, a tedy i děti, příliš nelišili od ostatního obyvatelstva z řad pracujících a nižších tříd. To v případě dětí potvrdila i tovární vyšetřovací komise. Analýza údajů týkajících se Manchesteru ukázala, že většina svědků z řad dělníků, konkrétně 38 ze 45, byla přesvědčena, že tovární děti nejsou nemorálnější než děti z jiných povolání nebo ty, které zůstávají doma.⁶⁸³ Jejich morální stav nebyl horší, což ovšem neznamená, že byl dobrý. Na druhou stranu si nelze představovat, že by morálka pracujících byla opravdu tak špatná, jak se ji někteří snažili prezentovat. Záleželo na žebříčku hodnot, který se v různých společenských vrstvách mohl výrazně lišit, což u některých vyvolávalo předsudky, zvláště vůči nižším třídám obyvatel. Výsledky hodnocení stavu pracujících tříd navíc ovlivňovaly i motivy, které hodnotitele k posuzování pracujících vůbec vedly. Lze sice říci, že sociální podmínky pracujících, zvláště v průmyslových městech, bývaly neuspokojivé, což mohlo mít neblahý vliv na jejich obyvatele,⁶⁸⁴ avšak v tomto také spočíval často užívaný argument proti omezování dětské práce v továrnách a záměry těch, kteří kritizovali stav pracujících tak mohly ovlivnit objektivitu jejich závěrů.

Jak bylo řečeno, v 18. i 19. století panovala poměrně rozšířená představa, že je dobré, aby děti pracovaly, jelikož jejich mravům volný čas nesvědčí. Kdo pracuje, má méně času páchat nepravosti. Takto se vyjádřil roku 1818 anonymní autor kritiky návrhu zákona, jenž měl omezit pracovní dobu dětí zaměstnaných v bavlnářských továrnách: „Pokud jde o morálku, opět to [to jest působení zákona – pozn. aut.] bude marné, nebo škodlivé. Nemůže to vést k předcházení trestné činnosti, protože pokud bude volný čas tráven v zahálce, naopak to povede ke zločinnosti, a pokud bude tráven ve škole, nebudou více z dosahu pokušení, než když ho stráví v továrně... Ale co se mezitím stane s dospělými? Budou mít tolik volného času jako nejmladší děti, protože jejich hodiny budou také omezeny. Účinností zákona budou i všichni dospělí zaměstnaní v bavlnářských továrnách uvolněni z práce na určitý čas navíc, a to hlavně večer... Tyto hodiny

---

affirm; but of the great prevalence of spirituous indulgence amongst the factory classes there is, I think, little doubt... Dr. Mann - The use of ardent spirits is so common in this neighbourhood that I think it would be difficult to say where it most abounds; it is decidedly the arch enemy of our working classes: take from them this curse... their moral and physical condition will be improved by nine tenths... Dr. Shaw - ...my impression is, that the factory operatives are not more addicted to the use of ardent spirits than other persons in a similar station of life, though unfortunately the vice of drunkenness prevails to a serious extent amongst the working classes generally.“

683 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 22.

684 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 501.

nebudou tráveny ve stavu apatické a nudné nečinnosti, protože toto není v povaze pracující třídy; zaměstnání a prostopášnost jsou jediné alternativy, mezi kterými může zákon vybírat. Všechny zkušenosti ukazují, že v nižších třídách se morálka zhoršuje s množstvím volného času, kterým mohou disponovat. Proto návrh zákona skutečně podporuje neřest; zavádí lenost nařízením parlamentu; vytváří a uchovává všechny praktiky, jejichž potlačování předstírá.⁶⁸⁵ Autor tohoto pojednání, alespoň v souvislosti s mravy pracujících, zpochybňoval i pozitivní přínos, který by pro tovární děti mohlo mít vzdělávání. Poměrně mnoho pozorovatelů a komentátorů situace pracujících dětí však zastávalo názor, že žádné omezení práce nezlepší jejich stav a podmínky, pokud nebude spojeno právě se zavedením vzdělávací povinnosti.

Špatné vzdělání a zanedbávání náboženských povinností, to údajně byly další dva morální nedostatky průmyslových pracovníků. Co se týče náboženství, Gaskell hovoří takto: „Malá pozornost věnovaná průmyslovou populací náboženství je bolestivou skutečností spojenou s jejím stavem. Zanedbávání náboženských povinností a trávení neděle opíjením je mezi nižšími třídami téměř všeobecné. Množství těchto degradovaných bytostí, které nevědí nic o těch nejjednodušších součástech křesťanské víry, je ohromující... V mnoha jiných případech, kdy dokonce mají nějaké povědomí o náboženství, to přesto selhává ve své blahodárném vlivu na morálku, a to v důsledku apatie a lhostejnosti...“⁶⁸⁶ Kay v souvislosti s dělnictvem z Manchesteru rovněž upozor-

---

685 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament*, 1818. S. 41, 42. „In regard to morals, again, it will either be futile or prejudicial. It cannot tend to the prevention of crimes, for if their vacant time be spent in idleness, it will lead to crimes; and if in school, they will be no more beyond the reach of temptation than if it had been spent in the mill. More private immoralities are still further beyond its reach. ...But, in the mean time, what becomes of the adults? They are presented with as much leisure as the youngest child; for their hours, too, are limited. Under the operation, then, of the bill, all the adults employed in the cotton manufacture are let loose from labour for a certain additional time, and that time will be chiefly in the evening... The hours will not be allowed to lag on in a state of torpid and tiresome inactivity, for this is at no time the disposition of the working classes; employment and profligacy are the only alternatives between which the bill has to choose. All experience proves, that in the lower orders, the deterioration of morals increases with the quantity of unemployed time of which they have the command. Thus the bill actually encourages vice; it establishes idleness by act of parliament; it creates and cherishes all those practices, which it pretends to discourage.“

686 GASKELL, P.: *The Manufacturing Population of England*, 1833. S. 282. „The little regard paid to religion by the mass of the manufacturing population, is a painful circumstance connected with their condition. A disregard for the common observances of religious worship, and the spending the sabbath in drunkenness, being almost universal in the lowest classes. The proportion of these degraded beings, who possess no knowledge whatever of the most simple portions of Christian faith, is truly astonishing... In numerous other examples, where even some knowledge was found on religious subjects, it failed in producing its salutary influence upon morals, in consequence of apathy and indifference...“

ňuje na absenci náboženského citění a zanedbávání náboženských povinností. Poza-
stavuje se mimo jiné nad tím, že lidé nechodí do kostelů, nesvěti neděle a tráví je
v lenosti a nečinnosti, nebo je dokonce věnují rekreaci.⁶⁸⁷

Touto otázkou se zabývala i *Children's employment commission* působící roku
1842. Její komisaři zjistili, že mezi dětmi pracujícími v dolech byla zanedbávána ná-
boženská výchova, většina dětí vůbec nenavštěvovala bohoslužby, mezi horníky se na
náboženství nehledělo.⁶⁸⁸ Podobně tomu bylo i s dětmi zaměstnanými v dalších oborech
vyšetřovaných touto komisí. Jejich morálku komisaři popisovali jako špatnou a jejich
plnění náboženských povinností jako nedbalé. Do kostelů děti chodily málo, neděle ra-
ději trávily odpočinkem. Důvody neuspokojivého morálního stavu a nedostatečné ná-
boženské výchovy komisaři spatřovali ve špatném příkladu jejich rodičů, v příliš brz-
kém zaměstnávání dětí a jejich dlouhé pracovní době, v nezájmu jejich zaměstnavatelů
o chování pracovníků.⁶⁸⁹ Mimo to došli komisaři i k tomuto závěru: „Že ani v nových
hornických městech, která náhle shromáždila velké skupiny lidí v nových lokalitách, ani
ve městech, která náhle vyrostla na základě úspěšné snahy o nějaké nové odvětví obcho-
du a výroby, nejsou prováděna opatření pro vzdělávání, a to zřízením škol s kvalifi-
kovanými učiteli, ani pro poskytování morální a náboženské výchovy, ani pro
uspokojování duchovních potřeb lidí; ani zde obecně nejsou žádná opatření pro rozši-
řování vzdělávacích a náboženských institucí, které by odpovídalo nárůstu populace.“⁶⁹⁰

Proti takto vykreslenému obrazu stavu průmyslových oblastí se ale ohradil Bai-
nes. V souvislosti se zanedbáváním náboženských povinností, respektive s údajným ne-
dostatkem bohoslužebných míst a opatření pro uspokojování duchovních potřeb lidí, se
rozhodl porovnat stav průmyslových oblastí s Londýnem a zvláště Westminsterem. Zjis-
til přitom, že kapacita londýnských kaplí a kostelů dostačovala pro 36 % jeho obyvatel
a ve Westminsteru dokonce pro 30 %. I když by se dle Bainesem nemohl nikdo divit, kdy-

---

687 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton
Manufacture in Manchester*, 1832. S. 39.

688 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and
Manufactures*, 1843. S. 149, 150.

689 Tamtéž. S. 200-203.

690 Tamtéž. S. 201. „That neither in the new Colliery and Mining towns which have suddenly collected
together large bodies of the people in new localities, nor in the towns which have suddenly sprung up
under the Successful pursuit of some new branch of Trade and Manufacture, is any provision made for
Education by the establishment of Schools with properly qualified teachers, nor for affording the
means of moral and religious instruction and training, nor for Supplying the Spiritual wants of the
people; nor in general is there any provision whatever for the extension of educational and religious
institutions corresponding with the extension of the population.“

by v průmyslových oblastech kapacita bohoslužebných míst stačila jen pro 25 % obyvatel, jelikož pracující nemohli příliš přispívat na jejich zřizování, došel k jinému závěru. V Yorkshire byly kostely a kaple schopny pojmout 49,75 % populace, v Lancashire 42,75 % a v Derbyshire 37 %. Přitom dle londýnského biskupa bylo zcela dostačující, pokud kapacita kaplí a kostelů stačila pro 50 % obyvatel.⁶⁹¹

Výtka komisařů týkající se nedostatečného rozšiřování prostředků pro uspokojování duchovních potřeb lidu vzhledem k populačnímu nárůstu se zdá neopodstatněná. Tvrzení, že se v průmyslových oblastech situace dále zhoršuje dle Baines rovněž neodpovídalo skutečnosti, a to už vzhledem k tomu, že například v Yorkshire se za první čtyři desetiletí 19. století zvýšil počet obyvatel o 104 % a počet kostelů a kaplí o 201 %, v Lancashire pak první hodnota vzrostla o 148 % a druhá o 241 %. Navíc většina těchto nových bohoslužebných míst byla zřízena a financována díky soukromým iniciativám, a nikoli tedy státem, což dosvědčovalo sílu křesťanského ducha těchto oblastí.⁶⁹² Baines ale dokázal pouze to, že v otázce kapacity kostelů a kaplí na tom průmyslové oblasti byly lépe, nebo alespoň stejně jako jiná místa v království. Tím sice vrátil jeden ze závěrů *Children's employment commission*, pravdou ovšem zůstává, že jeho zkoumání nevyovídá nic o tom, v jaké míře byla tato bohoslužebná místa obyvateli vyhledávána. Zbavit průmyslové dělnictvo nařčení ze zanedbávání náboženských povinností se mu tedy nepodařilo.

Kritizováno bylo rovněž nedostatečné vzdělání dětí pracujících v textilních továrnách. Ty údajně neměly k dispozici dostatek škol, kvůli práci jim na vzdělávání nezbyval čas a rodiče těchto dětí se zajímali pouze o jejich výdělky, a nikoli o intelektuální a morální rozvoj. Obhájci továrního systému a odpůrci tovární legislativy se přitom snažili dokázat, že tovární děti měly minimálně stejné, ale většinou lepší vzdělání než děti zemědělců či jiných pracujících. Tak bylo roku 1818 udáváno, že z 5 460 osob ve věku 10 až 18 let, které pracovaly ve 43 bavlnářských továrnách v Manchesteru, umělo číst 4 522.⁶⁹³ Otázkou ovšem zůstává, jak byla údajná znalost čtení ověřena a jaké úrovně tato schopnost u dětí dosahovala. Andrew Ure rovněž tvrdil, že továrními dětmi se vzdělávání dostávalo častěji než ostatním a že měly lepší a kvalitnější vzdělání než děti ze-

---

691 BAINES, E.: *The Social, Educational, and Religious State of the Manufacturing Districts*, 1843. S. 14, 15.

692 Tamtéž. S. 17-19.

693 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament*, 1818. S. 37.

mědělců.⁶⁹⁴ Stejný názor pak zastával i Edward Baines, který navíc připomínal, že tovární dělníci ve městech měli obecně lepší přístup k informacím i ke vzdělávání a byli tedy v tomto smyslu v lepší pozici než zemědělci.⁶⁹⁵

Touto otázkou se přitom zabývala i tovární vyšetřovací komise působící roku 1833. Dr. Mitchell získal a vyhodnotil informace z textilních továren, nikoli však ze všech textilních továren, týkající se gramotnosti zaměstnanců. Zjistil tak, že číst údajně umělo 86 % továrních dělníků, psát ale pouze 43 %.⁶⁹⁶ Sám však upozorňuje, že tento příznivý výsledek se týká spíše obyvatel měst a nedá se očekávat ve venkovských oblastech a dále na to, že jsou na místě pochybnosti o kvalitě schopnosti číst u pracujících. O znalostech počtů a obecněji širším vzdělání u velké části pracujících nemohla být řeč. Mitchell tedy došel k závěru, že vzdělání továrních dělníků není horší než u ostatních pracujících a v některých případech je lepší, čímž vyvrátil obvinění vůči továrnímu systému. Zároveň ale souhlasil s tím, že úroveň vzdělání pracujících je potřeba zlepšit.⁶⁹⁷

Pravdou je také to, že někteří továrníci se starali nejen o pracovní a sociální podmínky svých zaměstnanců, ale záleželo jim i na jejich morální a intelektuální úrovni. Zjistili údajně, že nemorálnost a nevzdělanost je proti jejich vlastním zájmům, že vzdělání a mravní pracovníci jsou lepší než ostatní, lépe plní své úkoly a lépe se řídí.⁶⁹⁸ V této souvislosti se objevují již zmiňovaní továrníci, kteří byli představováni jako příklad humánních zaměstnavatelů. Tak například Ashworthovi, kteří vlastnili továrny mimo jiné v Turtonu a Egertonu, nejen poskytovali svým zaměstnancům bydlení, vyžadovali u nich dodržování hygienických návyků, poskytovali jim zdravotní péči, ale zřídili rovněž školy. Dětem se zde dostávalo základních znalostí, tedy výuky čtení, psaní, počtů, ale i zeměpisu či přírodopisu, dívkám navíc i instrukcí v péči o domácnost a vaření.⁶⁹⁹ Ashworth při svých továrnách zřídil i *infant schools*, což byly školy pro nejmenší děti ve věku od 3 do 9 let, v podstatě jakési školky, kde děti získávaly hlavně mravní výchovu.⁷⁰⁰ O vzdělání svých zaměstnanců se starali i Grantovi, kteří vlastnili továrny v Ramsbottom a Nutthall v Lancashire, či Gregovi ze Styal. Podobně pak Ash-tonovi v Hyde rovněž poskytovali svým dělníkům ubytování, starali se o jejich mravy,

694 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 348.

695 BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 501, 502.

696 Tabulka k úrovni vzdělání zaměstnanců textilních továren viz Přílohu č. 1 – Tabulka 25.

697 FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report, Part I.*, 1834. S. 42.

698 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 259.

699 Tamtéž. S. 33.

700 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 423.

nechali postavit školu s knihovnou a zřídili *infant school*.⁷⁰¹ Přitom v jedné z továren Thomase Ashtona bylo dle tovární vyšetřovací komise zaměstnáno 1 175 pracovníků, z nichž pouze 87 neumělo číst, 512 umělo jenom číst a 576 ovládalo čtení i psaní, což lze vzhledem k obecné úrovni vzdělání považovat za výjimečné.⁷⁰²

Právě toto je důvod, proč se lze setkat s tvrzeními, dle kterých dosahovali pracovníci venkovských továren lepší morální, intelektuální i sociální úrovně než dělníci z měst. Zmínění továrníci v některých případech podmiňovali získání podnájmů v jimi postavených bytech dobrým chováním pracovníků, odmítali zaměstnávat opilce, propouštěli pracovníky špatných mravů a někdy vyžadovali, aby děti dříve než nastoupí do práce po určitou dobu navštěvovaly školu či prokázaly, že umí alespoň číst.⁷⁰³ To však záleželo pouze na továrnících a rozhodně se nedá tvrdit, že by byl tento stav typický pro všechny venkovské továrny. Někteří zaměstnavatelé, a to jak z měst, tak z venkova, se o morálku a obecněji řečeno o stav svých zaměstnanců zkrátka nezajímali.⁷⁰⁴

Co se týče vzdělávání, obvinění vůči továrnímu systému pravděpodobně byla nespravedlivá, avšak pouze v tom, že ho považovala za příčinu, respektive za jedinou příčinu, špatného stavu. To, na co bylo upozorňováno v souvislosti s továrními dětmi, totiž platilo mnohem obecněji, a to rovněž o dětech zemědělců či domácích pracovníků. Například Kirby uvádí, že průmyslová revoluce nepřinesla vyšší míru gramotnosti. Kolem roku 1780 byla dle odhadů, založených na podpisech v registru sňatků, gramotná zhruba polovina obyvatel Británie a do poloviny 19. století se tento podíl zvýšil jen nepatrně. Jak Kirby, tak Humphries pak upozorňují na to, že v některých oblastech, a to zvláště v těch průmyslových, gramotnost obyvatel v období první průmyslové revoluce dokonce klesla.⁷⁰⁵ Příčin lze nalézt několik.

---

701 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 350-352. BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 448.

702 THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners*, 1834. S. 28.

703 URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 354. TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 32. SENIOR, Nassau W.: *Letters on the Factory Act, As it affects the Cotton Manufacture, addressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from Leonard Horner, Esq. and Minutes of a Conversation between Mr. Edmund Ashworth, Mr. Thompson and Mr. Senior*, 1. vyd. London, B. Fellowes 1837. S. 44, 45.

704 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. 90, 91.

705 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 116. HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 309.

Jak bude ještě ukázáno, kvalitní školy nebyly vždy k dispozici. Rodiče, i když ne všichni, nespárovali ve vzdělání dětí nutnost a nenacházeli v něm výhody. Vzhledem k ekonomické situaci mnoha rodin upřednostňovali, když dítě pracovalo, a tedy vydělávalo, než když chodilo do školy, za kterou se navíc většinou muselo platit.⁷⁰⁶ Proto se stávalo, že rodiče poslali své děti do školy, avšak ne všechny. Potřebovali totiž výdělkovou částí svých potomků, aby ostatním mohli školu zaplatit. Rodiny s větším počtem dětí si většinou nemohly dovolit, aby žádné z dětí nepracovalo.⁷⁰⁷ S tím souvisela i praxe, dle které děti školu navštěvovaly, jen dokud nebyly ve věku vhodném pro zaměstnání, nebo se jejich školní docházka odvíjela od stavu obchodu, u zemědělců od ročního období.⁷⁰⁸

Přínos vzdělání pro budoucí pracovní uplatnění dětí byl navíc dost nejistý. Schopnost číst, psát a počítat nemusela zaručit lepší pracovní uplatnění či vyšší mzdy, v některých případech však tento efekt mít mohla. Většina pracujících ale tuto možnost nevyužila. Tak vznikala koloběh, ve kterém nevzdělaní rodiče s nízkými příjmy musely nechat své děti zaměstnat v co nejnižším věku, ty pak rovněž nezískaly vzdělání a staly se chudými dospělými, kteří z nutnosti opět posílaly své děti do práce místo do školy.⁷⁰⁹ Svou roli navíc sehrálo i to, že pro velké množství povolání, průmyslových, ale i jiných, nebylo žádné vzdělání potřeba. Když rodiče měli možnost poslat dítě do práce a nechat ho vydělávat, přičemž k této práci nepotřebovalo ani umět číst, tuto možnost využili. To je možná důvod, proč v průmyslových oblastech gramotnost dokonce klesala. Bylo řečeno, že děti někdy chodily do školy jen dokud nedosáhly věku vhodného pro zaměstnání. V průmyslu přitom existovala poptávka i po mladších dětech než v dalších oborech využívajících dětskou práci a tyto děti tedy v podstatě do školy chodit nestihly. Práce často byla jednoduše považována za důležitější než vzdělávání.⁷¹⁰

V tom, že bylo potřeba zlepšit vzdělání pracujících a obecněji nižších vrstev společnosti, přitom došlo ke vzácné shodě mezi zastánci a odpůrci tovární legislativy. Rozcházel se v názorech na to, jak by mělo ke zlepšení stavu dojít, ale nutnost podstatných změn ve vzdělávání, jakožto jediného prostředku k pozvednutí morálky a celkového stavu pracujících, většinou uznávali. „Shromáždění v takových skupinách, v jakých jsou, mnohým z nich je veškerá morální zdrženlivost cizí, většina z nich naprosto

706 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 112, 115.

707 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 343.

708 Tamtéž. S. 310.

709 Tamtéž. S. 36, 316.

710 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 115, 116.

nevzdělaná a negramotná, můžeme očekávat cokoli jiného než posilování a pěstování všech druhů neřesti a nemorálnosti? Ale Desetihodinový zákon pro ně udělá vše! Běda! Ať udělá cokoli, budou stále stejným demoralizovaným druhem a budou mít k dispozici více času... budou tedy mít i více příležitostí než dosud, aby se oddávali svým nemravným sklonům. S návrhem zákona by měl být spojen plán pro morální a náboženské vzdělávání dětí, stejně jako dospělých, nebo se pro ně volný čas, který získají, ukáže být prokletím namísto požehnání.⁷¹¹ Podobný názor měl i Kay, velký kritik stavu pracujících v Manchesteru. Zastával přesvědčení, že omezení pracovní doby nepřinese společnosti pozitivní změny, pokud nebude provázeno vytvořením obecného a efektivního systému vzdělávání. Bez něho by byl získaný čas promrhán v lenosti.⁷¹²

Stejně smýšlel i Robert Hyde Greg, který tvrdil, že děti nemohou být efektivně chráněny jinak než systémem vzdělávání, jenž se musí vztahovat na všechny, nikoli pouze na ty z továren. Povinnost navštěvovat školu každý den by je totiž ochránila před přetěžováním prací a zajistila vhodné využití jejich volného času.⁷¹³ Na existující úroveň vzdělání měl Greg jasný názor. „...Svobodně přiznáváme a hluboce litujeme, že stav vzdělání v této zemi je žalostně nedostatečný a velmi zahanbující pro ty, kteří se na něm podíleli nebo brzdili jeho nápravu... Nic nemůže být pravdivější než ubohý stav vzdělání v celé zemi...“⁷¹⁴ Zajímavé přitom je, že Greg nejen považoval závěry dr. Mitchella o uspokojivém stavu vzdělání mezi továrními dělníky za nepravdivé, ale upozorňoval i na to, že vzdělání vyšších tříd vyžadovalo nápravu podobně jako u tříd nižších. Přitom nedostatky ve vzdělání prvně jmenovaných považoval za škodlivější a nebezpečnější.⁷¹⁵

Představa o potřebě zlepšení vzdělávání měla široký okruh zastánců. Hort předpokládá, že to bylo právě nařízení vzdělávací povinnosti pro tovární děti, co přispělo

---

711 *Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour*, 1833. S. 37. „Congregating together in such bodies as they do, strangers many of them to all moral restraint, the majority totally uninstructed and illiterate, can we expect aught else but that every species of vice and immorality should be fostered and cultivated? But the Ten Hour's Bill is to effect every thing for them! Alas! they will, for aught it can do, be still the same demoralised race; and having more time at their disposal... they will have greater opportunities for indulging in vicious propensities than heretofore. Connected with the Bill, there should be a plan for giving a moral and religious education to the children, as well as to the adults; or the leisure they will have will prove to them a curse instead of a blessing.“

712 KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1832. S. 60, 61.

713 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 5, 6.

714 Tamtéž. S. 35, 36. „...We freely admit and deeply deplore, that the state of education in this country is lamentably deficient, and highly disgraceful to all implicated in its cause, or in the delay of applying a remedy... Nothing can be more true than the wretched state of education throughout the country...“

715 Tamtéž. S. 35, 36.

k prosazení továrního zákona z roku 1833. Strach z nevzdělaného a vznětlivého továrního dělnictva byl údajně silně pociťován třídami zastoupenými v parlamentu. Vzdelání tak mělo plnit funkci při vytváření sociální soudržnosti a kontroly. Proto jeden z argumentů pro pozdější rozšíření továrních zákonů na další průmyslové obory spočíval v tom, že i na jejich zaměstnance bude moci být vztažena vzdělávací povinnost.⁷¹⁶

Tovární zákon z roku 1833 nařizoval, že děti zaměstnané v továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu a len musí navštěvovat školu minimálně dvě hodiny denně po šest dní v týdnu. Vzdělávací povinnost se týkala dětí, to jest osob ve věku 9 až 13 let, a nevztahovala se na továrny zpracovávající hedvábí.⁷¹⁷ Na dodržování nařízení zákona přitom měli dohlížet tovární inspektoři, a to prostřednictvím kontroly osvědčení o školní docházce. Tato osvědčení měly děti obdržet ve škole každý týden a odevzdávat je v továrnách, kde měla být uchovávána právě pro možnost ověření respektování nařízení zákona. Bez potvrzení, že dítě navštěvovalo školu alespoň na dvě hodiny denně po šest dní uplynulého týdne, neměla být dětem umožněna práce v továrně.⁷¹⁸

Tovární zákon z roku 1833 byl prvním zákonem ve Velké Británii, který alespoň pro určitou část obyvatel nařizoval povinnou školní docházku. Jeho efektivita v tomto směru však nebyla velká a k zásadním zlepšením vzdělání továrních dětí nevedl.⁷¹⁹ Tovární inspektor Horner roku 1837 upozorňoval na to, že ačkoli továrníci tvrdí, že jsou jimi zaměstnávané děti lépe vzdělané než ostatní, on sám došel k jiným závěrům. Roku 1836 a 1837 bylo přezkoušeno 2000 dětí z bavlnářských továren, ani číst neumělo 1 067 z nich a v ostatních textilních továrnách údajně nebyl stav lepší.⁷²⁰

Důvodů existovalo několik. V první řadě to bylo samozřejmě nerespektování zákona ze strany továrníků. Inspektor Horner upozorňoval na to, že někteří zaměstnavatelé zkrátka osvědčení o školní docházce od dětí nevyžadovali a zaměstnávali i děti, které do školy nechodily.⁷²¹ Přitom továrníci nezdělaní uznávali, že děti, které měly alespoň

---

716 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 17.

717 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 15.

718 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports by the Four Factory Inspectors on The Effects of the Educational Provisions of the Factories Act; together with A Joint Report as to any modifications of those Provisions*, 1. vyd. London, 1839. S. 17.

719 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 110.

720 *Letter from Mr. Horner to Mr. Senior, 23 May 1837* in SENIOR, Nassau W.: *Letters on the Factory Act, As it affects the Cotton Manufacture, adressed to the Right Hon. the President of the Board of Trade. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from Leonard Horner, Esq. and Minutes of a Conversation between Mr. Edmund Ashworth, Mr. Thompson and Mr. Senior*, 1837. S. 38.

721 Tamtéž. S. 40.

nějaké vzdělání, měly rovněž lepší disciplínu, chování i mravy. Někteří navíc uváděli, že jednoznačně upřednostňují děti, které navštěvují školy. Tento postoj však zjevně nezastávali všichni zaměstnavatelé.⁷²² Za další příčinu lze považovat to, že děti vzhledem ke své pracovní době na školu neměly čas. V souvislosti se zkrácením pracovní doby, které pro děti do 13 let přinesl zákon z roku 1833, bylo řečeno, že děti sice měly pracovat pouze 8 hodin denně, ale tuto práci mohly vykonat kdykoli mezi 5:30 ráno a 8:30 večer. To vedlo k tomu, že děti i přes kratší pracovní dobu trávily v továrnách celé dny, nebo měly jen nepravidelné přestávky. Nezřídka tedy měly čas jen v době, kdy běžné školy nevyučovaly. Řešení Horner spatřoval v zavedení klasického systému směn, kdy by děti pracovaly pouze v jedné polovině dne a ve druhé by navštěvovaly školu.⁷²³ V tomto smyslu se pak situace skutečně zlepšila díky továrnímu zákonu z roku 1844, který stanovil pro děti od 8 do 13 let pracovní dobu na 6,5 hodiny a zavedl takzvaný *half-time system*, tedy právě střídání ranní a odpolední směny dětských pracovníků.⁷²⁴ Existovaly ale i další problémy, které znesnadňovaly prosazování vzdělávací povinnosti.

Děti se někdy nemohly náležitě vzdělávat nejen proto, že běžné školy nevyučovaly v době, kdy tovární děti nepracovaly, ale také proto, že na některých místech školy ani nebyly. Na nedostatek škol přitom tovární inspektoři opakovaně upozorňovali.⁷²⁵ Továrníci v některých případech sami zřizovali školy pro své zaměstnance. Někteří je nechali postavit již před vznikem zákona, který školní docházku továrních dětí vyžadoval, příčinou pak byla jejich dobrotivost nebo to, že ve vzdělání svých pracovníků spatřovali určité výhody. Jiní školy zakládali kvůli zákonu, práci dětí potřebovali a pokud v místě žádná škola nebyla, museli ji zřídit, pokud chtěli zákon respektovat. Ať tak či tak, toto bylo spojeno hlavně s velkými továrnami, které zaměstnávaly velký počet dětí. Tam, kde bylo dětských pracovníků málo, tam se zákon obecně dodržoval nejméně a právě na takových místech mohl důvod nevzdělanosti spočívat mimo jiné v tom, že zde jednoduše žádná škola nebyla.⁷²⁶ Továrním inspektorům přitom zákon dával pravomoc školy zřizovat, co jim však nedával, byly fondy, které by k tomu mohli vyu-

---

722 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports by the Four Factory Inspectors on The Effects of the Educational Provisions of the Factories Act, 1839*. S. 7-15, 29.

723 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries, 1840*. S. 10.

724 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation, 1873*. S. 111.

725 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports by the Four Factory Inspectors on The Effects of the Educational Provisions of the Factories Act, 1839*. S. 3.

726 Tamtéž. S. 6.

žit.⁷²⁷ Proto se lze setkat s opakovanými upozorněními inspektorů, že dokud nebude vláda financovat zřizování škol a dokud tedy nebude existovat dostatek kvalitních vzdělávacích institucí, špatný stav, který v tomto ohledu panoval, se jen těžko zlepší.

Další problém spočíval v tom, že úroveň některých škol a jejich učitelů byla téměř žalostná a pravidelná školní docházka nemusela přinést žádné pozitivní výsledky. Proto argument užívaný továrníky a zastánci továrního systému, dle kterého tovární děti chodily do školy více než ostatní a jejich docházka byla pravidelnější, nemusí nic znamenat. Školu dětem vybírali rodiče a ti se většinou rozhodli pro tu nejlevnější, nikoli pro tu nejlepší. Jako příklad může posloužit to, že rodiče někdy neposílali děti do školy, protože pro ně neměli boty a slušné oblečení a některé školy proto svým žákům oblečení a obuv poskytovaly. Školy lépe dotované přitom dávaly dětem více oblečení a například dva páry bot. Rodiče se pak při výběru rozhodovali dle toho, kolik věcí děti za docházku dostanou, a nikoli dle toho, kde získají lepší vzdělání.⁷²⁸

Učitelem navíc mohl být v podstatě kdokoli. Lidé se někdy stávali učiteli, protože již nemohli jinak pracovat nebo pouze proto, aby si nějak přivydělali.⁷²⁹ Inspektor Horner nezdědka narážel na učitele, kteří sami neuměli ani číst nebo se jen podepsat. Poznal je poměrně snadno, na osvědčeních o školní docházce, která dětem vydali, nebyl jejich podpis, ale pouze značka. Setkal se také s tím, že se dětem výuky dostávalo v kotelně od učitele-topiče, který přikládal do parního kotle, zatímco děti předčítaly z knih černých téměř jako uhlí.⁷³⁰ Inspektor Howell navíc připomínal, že někteří rodiče by své děti do škol posílali, ale nebyli ochotni platit za špatné školy vedené nevzdělanými osobami a zřízené v nevhodných podmínkách.⁷³¹ Není tedy divu, že inspektoři navrhovali, aby nebyla přijímána osvědčení o školní docházce od těch, které označí za nevyhovující pro učení dětí nebo od těch, jejichž výuka probíhala v nevhodné školní místnosti.⁷³²

Špatná úroveň škol a učitelů se netýkala jen těch určených pro děti z textilních továren, někdy označovaných jako *factory schools* neboli tovární školy. Děti pracující v průmyslu, stejně jako ty ostatní, měly k dispozici několik druhů škol. Již byly zmíně-

727 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 77.

728 CENTRAL SOCIETY OF EDUCATION: *Schools for the Industrious Classes; or, the Present State of Education among the Working People of England*. 2. vyd. London, Taylor and Walton 1837. S. 7.

729 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 115, 116.

730 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports by the Four Factory Inspectors on The Effects of the Educational Provisions of the Factories Act, 1839*. S. 6.

731 Tamtéž. S. 20.

732 Tamtéž. S. 72.

ny *infant schools*, které sloužily nejmladším dětem a zprvu měly spíše poskytovat hlídání pro děti pracovníků, kteří trávili dny v továrnách. Podobnou instituci jako první zřídil Robert Owen pro děti z New Lanark, údajně právě proto, aby se netoulaly po ulicích a nebyly ohroženy úrazy, když jsou bez dozoru svých rodičů.⁷³³ Tyto školy přitom mohly být velkým přínosem, protože mnoho dětí získávalo vzdělání pouze před tím, než začaly pracovat, často před 10. rokem života, a školy pro nejmenší děti jim tedy mohly přinést alespoň nějaký prospěch. Problémem však bylo, že ve sledovaném období *infant schools* většinou neposkytovaly téměř žádné vzdělání, i když v některých případech se v nich děti alespoň učily základy čtení, a jejich funkce opravdu spočívala spíše v hlídání dětí.⁷³⁴ Proto například Horner upozorňoval na to, že tyto školy jsou důležité, protože poskytují mimo jiné mravní výchovu, ale nejsou dostačující a měly by být pouze předstupněm pro další školní docházku. Tak tomu však nebývalo.⁷³⁵

Podobně na tom byly i někdy zmiňované *dame schools*, které často vedla starší žena či invalidní muž. Ty představovaly první, a někdy jedinou, školu chudších dětí a sloužily opět spíše k hlídání než vzdělávání.⁷³⁶ Například v Bury, kde těchto škol fungovalo 30 s 840 žáky, bylo o jejich stavu zjištěno toto: „...Zdá se, že rodiče je považují spíše za azyly pro nezbedné a neposlušné děti než za skutečná místa výuky... Z učitelů *dame schools* pouze dva potvrdili, že získali vzdělání pro toto povolání, a ne méně než osm mělo další zaměstnání, které vykonávali i v době vyučování, a to v některých případech v jiné místnosti, a jen málo z nich dovolilo, aby povinnosti vůči žákům zasahovaly do jejich domácího povolání. Dva byli nalezeni při praní ve školní místnosti... další... byl zaměstnán pečením chleba v malé zadní místnosti, ze které mohl dohlížet na děti. Když byla učiněna poznámka ohledně ztrát, které musí působit jeho rozličná zaměstnání těm, kteří jsou mu dáni do péče, odpověděl, „není toho moc, co ztratí, protože není mnoho věcí, které bych je mohl naučit.“⁷³⁷

---

733 WILDERSPIN, Samuel: *The Infant System for Developing the Physical, Intellectual, and Moral Powers of all Children, from One to Seven Years of Age*, 5. vyd. London, Simpkin and Marshall 1832. S. 67.

734 CENTRAL SOCIETY OF EDUCATION: *Schools for the Industrious Classes; or, the Present State of Education among the Working People of England*. 2. vyd. London, Taylor and Walton 1837. S. 50.

735 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 17.

736 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010. S. 354.

737 MANCHESTER STATISTICAL SOCIETY: *Report of a Committee of the Manchester Statistical Society, on the State of Education in the Borough of Bury, Lancashire, in July, 1835*, 1. vyd. London, James Ridgway and Son 1835. S. 4, 5. „...The parents seem to regard them rather as asylums for mischievous and troublesome children, than as actual seminaries of instruction... Of the teachers of

Největší oblibě se pak těšily nedělní školy, které byly zakládány od počátku 80. let 18. století.⁷³⁸ Výhoda těchto škol spočívala v tom, že děti přiváděly i na bohoslužby, které výuce předcházely, a hlavní důvod jejich obliby lze spatřovat ve skutečnosti, že jejich návštěva neodváděla děti od práce, jelikož ta ve většině případu v neděli neprobíhala. Proto byly tyto školy hojně využívány i dětmi z průmyslových oblastí, které neměly čas docházet do denních škol.⁷³⁹ Ve 30. letech 19. století navštěvovalo nedělní školy 1 548 890 osob z Anglie a Walesu, přičemž pro polovinu z nich to byla jediná školní docházka a tedy i jediná možnost, jak získat alespoň minimální vzdělání. Problém však spočíval v tom, že v některých nedělních školách se čtení a psaní ani nevyučovalo, jelikož to údajně odporovalo povinnosti svěcení neděle. Většina těchto škol pak poskytovala pouze výuku čtení, psát se děti učily, dle názoru sekretáře *Sunday School Union*, možná tak v jedné ze sta nedělních škol. Zvláště na vesnicích často neuměli psát ani ředitelé těchto škol a pro výuku učitelé neměli k dispozici školní místnosti. To bylo řešeno tak, že výuka probíhala v kostele, kde děti seděly na zemi v uličkách.⁷⁴⁰

Pokud však jde o náplň a kvalitu vyučování, našly se i takové nedělní školy, kde se děti učily číst, psát i počítat, jako například v nedělní škole ve Stockportu, kterou navštěvovaly 3 000 dětí, avšak většina poskytovala jen výuku čtení a náboženství. Dle některých názorů by nedělní školy byly skvělým doplňkem vzdělání získávaného v denních školách, bez něho však přinášely malý užitek. Výuka jednou za týden, většinou v rozsahu od 2 do 4 hodin, byla nedostatečná a děti, které se učily číst pouze v těchto školách tuto schopnost často vůbec neovládly. Tyto školy totiž mívaly opravdu vysoký počet žáků a je tedy otázkou, jak dlouho děti při výuce opravdu četly. Příčinu lze navíc spatřovat i v tom, že docházka do těchto škol bývala nepravidelná, a to jak u dětí, tak u učitelů, a pokud se děti něco naučily, do příští návštěvy to často zapomněly.⁷⁴¹

---

dame schools, only two state themselves to have been educated for the profession; and no fewer than eight have other avocations, which they pursue even during school hours, and in some instances in an adjoining room; and very few of them allow the duties which they owe to their scholars to interfere with their household occupations. Two were found washing in the schoolroom.. another.. occupied in baking bread in a little back room from which he could overlook the children. When a remark was made respecting the loss which his various employments must occasion to those committed to his charge, he replied, "It is not much they lose, for it is not a great deal I am able to teach them."

738 WADE, J.: *History of the Middle and Working Classes*, 1834. S. 85.

739 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 112, 113.

740 CENTRAL SOCIETY OF EDUCATION: *Schools for the Industrious Classes; or the Present State of Education among the Working People of England*, 1837. S. 11-14.

741 Tamtéž. S. 15-17.

Některé z denních škol poskytovaly rovněž jen výuku čtení a časem jejich žáků bylo v podstatě mrháno, protože pět hodin každodenní výuky nepřineslo téměř žádný užitek. V jiných denních školách se však vyučovalo čtení, psaní i počty, avšak vzdělání v zeměpisu, dějepisu či praktických dovednostech se zde dětem většinou nedostávalo. Velká část dětí se naučila pouze správně modlit a jinak téměř nic. To bylo způsobeno mimo jiné tím, že děti denní školy nenavštěvovaly příliš dlouhou dobu, většinou ne déle než rok a půl. Zajímavý je ovšem důraz, který byl v některých školách kladen na výuku náboženství. Bible se někdy používala i k učení počtům.⁷⁴² „Sčítání. Z Jákobových žen, Lea měla šest synů, Ráchel měla dva, Bilha měla dva a Zilpa měla také dva. Kolik synů měl Jákob?... Odčítání... V evangeliu sv. Lukáše je dvacet čtyři kapitol a v jeho knize ve Skutcích apoštolů je dvacet osm kapitol. Jaký je rozdíl?... Dělení... Náš Pán se apoštolům zjevoval čtyřicet dnů po svém utrpení. Kolik týdnů se zjevoval?“⁷⁴³

V některých denních školách fungoval systém, dle kterého na mladší děti dohlížely děti starší a lepší žáci měli učit ty slabší, přičemž učitel býval pouze jeden i na 500 žáků. V praxi se tento postup příliš neosvědčil, protože děti si místo výměny znalostí raději hrály nebo se bavily. I tyto školy tak leckdy sloužily spíše k hlídání dětí než k jejich vzdělávání. Problémem škol bylo i to, že chyběla jakákoli kontrola jejich kvality, tedy školní inspekce.⁷⁴⁴ Ty stát nevytvořil i z toho důvodu, že většinu škol ani nezřizoval. Školy byly zakládány ze soukromé iniciativy spolků či náboženských denominací.

I přesto, že zde nemohou být popsány všechny typy škol, nedostatečnost vzdělání poskytovaného některými z nich je zřejmá. To dosvědčuje zpráva *Children's employment commission*. Komise zjistila nejen to, že děti pracující v dalších průmyslových oborech či v dolech se často vůbec nevzdělávaly, ale také to, že znalosti dětí, které školy navštěvovaly, byly někdy žalostně nedostatečné. Děti v těžebních oblastech nezřídka chodily do školy pouze před tím, než začaly pracovat, to jest například do 5 či 6 let. V době, kdy již byly zaměstnány, jen zřídka navštěvovaly večerní školy, docházka do denních škol se u nich pak vyskytovala minimálně, přestože v některých oblastech

---

742 CENTRAL SOCIETY OF EDUCATION: *Schools for the Industrious Classes; or the Present State of Education among the Working People of England*, 1837. S. 23-26.

743 Tamtéž. S. 25. „Addition. Of Jacob's four wives, Leah had six Sons, Rachel had two, Billah had two, and Zillah had also two. How many sons had Jacob?... Substraction... There are twenty-four chapters in the Gospel of St. Luke, and twenty-eight chapters in his book of the Acts of the Apostles. What difference is there in the two?... Division... Our Lord showed himself to the Apostles forty days after his passion. For how many weeks was he seen?“

744 Tamtéž. S. 33-35, 39.

existovalo těchto škol dostatečné množství a jejich kvalita byla uspokojivá. Většina dětí z dolů byla žáky nedělních škol, do těch však nechodily pravidelně a vzdělání, které v nich získaly, dosahovalo velmi nízké úrovně. Nezřídka se zde nenaučily ani číst. Komisaři přitom upozorňovali, že údaje o vzdělání, které byly prezentovány subkomisařům, poskytovaly zkreslené informace. Jako děti ovládající čtení zde byly označeny i ty, které pouze uměly abecedu. Navíc i děti, které uměly číst, většinou textu nerozuměly. Velká část z těch, které údajně uměly i psát, nedokázala napsat ani vlastní jméno.⁷⁴⁵

Například v Halifaxu z 219 dětí zaměstnaných v jednom z dolů umělo číst pouze 31, napsat své jméno jich dokázalo 15. V Lancashire pak údajně chtěl jeden ze subkomisařů porovnat množství vzdělaných a nevzdělaných pracovníků v dolech, aby demonstroval lepší morálku vzdělaných, ale počet těch, kteří měli alespoň nějaké vzdělání byl tak nízký, že se mu nezdařilo vytvořit srovnání. V oblasti Oldhamu údajně byla na 100 000 obyvatel pouze jedna denní škola pro pracující. Některé děti chodily do večerních škol, v nichž vyučování probíhalo dvakrát v týdnu, většina ale navštěvovala jen nedělní školy. Děti, které tvrdily, že umí číst lehké knihy, dokázaly často pouze slabičkovat pár slov. Psát prý neumělo ani jedno dítě z pěti. Učitelé byli nezřídka nekvalifikovaní, často se tohoto zaměstnání ujímali zmrzačení horníci nebo dělníci, kteří už nemohli pracovat. Subkomisař z Derbyshire upozorňoval mimo jiné na to, že i děti, které docházely do nedělních škol po několik let, nedokázaly hláskovat krátké slovo.⁷⁴⁶

Pro ilustraci lze uvést názory komisařů a subkomisařů a výpovědi dětí. „Málo dětí v hrabství Durham... slyšelo o místech jako Birmingham, Manchester či Liverpool, a stejně málo v Staffordshire někdy slyšelo o Durhamu nebo Newcastleu... Co se týče křesťanských pravd a Písma... jsem si jistý, že většina je ve stavu barbarské nevědomosti. Svědectví dětí ukazují obraz morální a duševní temnoty, která musí budit hrůzu a zármutek v každé křesťanské mysli... V celé oblasti uhelné těžby... je mladá populace ve stavu nevědomosti a téměř imbecility. Nic však nemůže ukázat jejich duševní stav tak zarážejícím způsobem, jako svědectví vybraná z vyšetřování dětí samotných... Chodím do školy pět večerů v týdnu a čtu kapitolu v Bibli. Nikdy jsem nečetl žádnou jinou knihu. Nepamatuji si nic o Jeruzalému. Viděl jsem jméno Davida. Nevím nic o Mojžíšovi. Nikdy jsem neslyšel o Francii. Nevím, co je Amerika. Nikdy jsem neslyšel

---

745 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 201, 202.

746 Tamtéž. S. 141-153.

o Skotsku ani Irsku. Nedokážu říct, kolik je dní v roce... V podobném duchu se nesly odpovědi mnoha dalších dětí... James Taylor, chytré, ale, stejně jako jeho společníci v práci, nevzdělané dítě, jedenáct let, „Slyšel o pekle, když muži v dole kleli; nikdy neslyšel o Ježíši Kristu; nikdy neslyšel o Bohu, ale slyšel muže v dole říkat 'Bůh tě zatrat'.' Neví, v jakém hrabství žije, nikdy nebyl jinde než zde, v dole a v Rochdale; nikdy neslyšel o Londýně, slyšel o královně, ale neví kdo to je...“⁷⁴⁷

Podobně se pak komise vyjádřila o vzdělání dětí v dalších průmyslových oborech. V případě dětí pracujících v kovovýrobě došla k tomu, že školu někdy navštěvovala zhruba polovina z nich, v mnoha případech pouze krátce. Čtení většinou neovládaly a nic jiného, kromě náboženství, se často neučily. Dle zjištění komisařů neovládaly ani základní počty, nedokázaly si spočítat výplaty, neznaly biblické postavy, neslyšely ani o nedalekých městech.⁷⁴⁸ Téměř shodný byl stav dětí zaměstnaných v hrnčířství a výrobě kameninového zboží. „Subkomisař uvádí, že tři čtvrtiny jím vyšetřovaných dětí, dokonce i na těch místech, kde jsou prostředky pro výuku nejhojnější, neumí číst ani psát; že nevědomost mladých lidí v celé oblasti je absolutní... a že hlavními příčinami tohoto zanedbávání vzdělání jsou, jako kdekoli jinde, útlý věk, ve kterém jsou děti vzaty ze školy, aby pracovaly, jejich neschopnost navštěvovat večerní školy po denní práci a naprostá neefektivita nedělních škol v kompenzaci ztrát z chybějícího denního vyučování. Vyskytují se totiž četné případy dětí, které po léta pravidelně navštěvovaly tyto školy a při vyšetřování se zjistilo, že nedokážou odlišit jedno písmeno od druhého.“⁷⁴⁹

---

747 CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1843. S. 154, 155. „Few Children in the county of Durham... have ever heard of such places as Birmingham or Manchester or Liverpool, and as few in Staffordshire have ever heard of Durham or of Newcastle... With respect even to the common truths of Christianity and facts of Scripture... I am confident that the majority are in a state of heathen ignorance. The evidence of the Children exhibits a picture of moral and mental darkness which must excite horror and grief in every Christian mind... Throughout the whole district of the coal-field... the youthful population is in a state of profaneness and almost of mental imbecility. But nothing can show their mental state in so striking a manner as the evidence derived from the examination of the children themselves... I go to school five nights in the week, and read a chapter in the Bible. I never read any other book. I do not remember anything about Jerusalem. I have seen the name of David. I do not know anything of Moses. I never heard of France. I do not know what America is. I never heard of Scotland, nor of Ireland. I cannot tell how many days in a year... To the same effect are the answers of many other Children... James Taylor, a clever, but, like his companions in labour, an uninstructed child, eleven years of age, „Has heard of hell in the pit when the men swear; has never heard of Jesus Christ; has never heard of God, but has heard the men in the pit say 'God damn thee.' Does not know what county he is in; has never been anywhere but here, i' th' pit, and at Rochdale; never heard of London: has heard of the Queen, but dunnot know who he is...“

748 Tamtéž. S. 167-171.

749 Tamtéž. S. 172. „The Sub-Commissioner states that three-fourths of the Children personally examined by him, even in those places in which the means of instruction are the most abundant, could

Jak bylo řečeno, proti tvrzením této komise se ohradil Baines. Snažil se dokázat, že úroveň vzdělání obyvatel v průmyslových oblastech není tak ubohá, jak ji zpráva komise vykreslila, a že škol i kvalitních učitelů je dostatek. Tvrdil, že komisaři nebyli nestranní, a proto zdůrazňovali negativa, přičemž pozitiva jen stručně zmínili.⁷⁵⁰ Bylo ale řečeno, že v tomto období, vzhledem k tomu, že se míra gramotnosti zjišťovala z podpisů ve svatebních registrech, byla schopna se podepsat asi polovina obyvatel Británie.⁷⁵¹

Tovární zákon z roku 1833 byl pokusem o pozvednutí vzdělání dětské pracovní síly a obecněji pracujících obyvatel Británie. Vztahoval se ale jen na textilní průmysl a ani zde se jeho účinnost netýkala všech odvětví. Tento zákon navíc někdy vedl k propouštění dětí, kterých se vzdělávací nařízení týkalo, a k jejich přechodu do oborů zákonem neregulovaných.⁷⁵² Pro ty byla podobná nařízení přijata až v 60. letech 19. století, velkého respektu a tedy výraznějších pozitivních dopadů se však nedočkala. Série zákonů, jimiž byla ve Velké Británii zavedena povinná školní docházka, vznikala až od roku 1870, kdy byl přijat první z takzvaných *Education Acts*, to jest Školských zákonů.⁷⁵³

3.6 Snahy o ochranu pracujících dětí a jejich výsledky

Je zřejmé, že otázka položená v úvodu této kapitoly, tedy zda byly děti pracující v průmyslu otroky, nebo svobodnou pracovní silou, je otázkou řečnickou. Vyřešena totiž byla již tím, že britští zákonodárci přijali zákony, které práci dětí omezovaly. Tímto rozhodnutím sice neuznali tvrzení o bílých dětských otrocích, ale dali jasně najevo, že děti potřebují ochranu státu, a svobodnou pracovní silou tedy nejsou.

Není třeba zde podrobně rozebírat jednotlivé zákony, které dětskou práci v průmyslu regulovaly. Jejich podstatná ustanovení již byla uvedena, a to vždy v souvislosti s problematikou, kterou upravovala. Bude ale vhodné zmínit se o tom, co k přijetí těchto

---

neither read nor write; that the ignorance of the Young People throughout the district is absolute... and that the main causes of this neglect of education are here, as everywhere else, the early age at which Children are taken from school to work, their inability to attend evening-schools after the labour of the day, and the utter inefficiency of Sunday-schools to compensate for the loss of day-schooling, numerous instances occurring of Children who had been for years in regular attendance at these schools, who on examination were found incapable of distinguishing one letter from another.“

750 BAINES, E.: *The Social, Educational, and Religious State of the Manufacturing Districts*, 1843. S. 20-29.

751 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 116.

752 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of Inspectors of Factories to the Secretary of State; presented according to the Provisions of the Act of Parliament*. Ordered, by The House of Commons to be Printed, 11 August 1834. S. 20, 39.

753 CUNNINGHAM, Hugh: *Children and Childhood in Western Society since 1500*, 1. vyd. London, Longman 1995. ISBN 0-582-23854-4. S. 157.

zákonů vedlo a jaká byla jejich efektivita. V této souvislosti se nabízejí dvě základní otázky. Proč byla dětská práce problematizována právě od počátku 19. století? A proč se snaha o ochranu dětí a následné legislativní zásahy do dětské práce týkaly v první řadě právě textilního průmyslu?

Bylo řečeno, že ještě v 18. století mnozí považovali dětskou práci za cestu k řešení problému chudoby i využití dětského času, že ji lidé přijímali jako běžnou praxi a nebylo na ní spatřováno nic špatného. Mezi pracujícími se na tom mnoho nezměnilo ani v 19. století. Už proto-industriální výroba přivykla rodiny tomu, že děti od nízkého věku pravidelně pracovaly, a přispívaly tak k rodinným příjmům. Přejít do továren byl proto přirozeným vývojem. Rodiče sice brali práci dětí v těchto nových zařízeních spíše jako nutnost, kterou je třeba trpět, avšak zároveň v ní nespatovali nic nepřirozeného.⁷⁵⁴ Mezi příslušníky střední třídy se ale od počátku 19. století šířila představa, že dětství je obdobím hodným ochrany, jehož náplní má být rodinný život a mateřská péče. Právě pozorovatelé a komentátoři z řad střední třídy hovořili o ideálu otce živitele a matky pečovatelky. Do tohoto konceptu však práce dětí v továrnách, tedy mimo domov a bez rodičovské kontroly, nezapadala stejně jako práce matek. Proto se po pokusech o regulaci dětské tovární práce tyto snahy obrátily i na práci dospělých žen.⁷⁵⁵

To, co některé vedlo k pokusům chránit pracující děti před přetěžováním a zneužíváním, tedy zřejmě byly filantropické sklony vyvolané změněným náhledem na dětství. Je však třeba zjistit, jaký důvod měl fakt, že se tyto snahy orientovaly právě na děti z textilních továren, když, jak bylo řečeno, dětská práce byla dokonce ve větší míře využívána i v jiných oborech, například zemědělství či domácí výrobě. Navíc pracovní podmínky a životní situace dětí pracujících mimo textilní továrny často nebyla lepší. To byl také argument využívaný již od počátku odpůrci továrních zákonů. „Tyto děti nejsou ani opuštěné, ani bez ochrany, ani vystavené tyranii a nespravedlnosti mistra; ve skutečnosti mnohem méně než děti osob zaměstnaných v mnoha výrobních oborech, na které se návrh zákona nevztahuje.“⁷⁵⁶ Podobně se pak vyjádřil Robert Hyde Greg, a to ve snaze poukázat na přehnaná obvinění vůči textilním továrnám. „Zjistili jsme, že každý je připra-

---

754 CUNNINGHAM, H.: *Children and Childhood in Western Society since 1500*, 1995. S. 87, 88.

755 Tamtéž. S. 74-78.

756 *An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament*, 1818. S. 3. „These children are neither deserted nor unprotected, nor exposed to the tyranny and injustice of a master; much less so, indeed, than the children of persons, employed in many of the manufactories to which the bill does not extend.“

ven připustit existenci zlořádů v každém povolání kromě toho, ve kterém má sám zájem... Vidíme rovněž, jak nevědomí lidé přihlížejí pouze k tomu, co je bezprostředně obklopuje, a jak předpojatí lidé nevidí nic než to, co hledají, a oba přičítají jednomu povolání ta zla, která jsou ve skutečnosti společná všem.⁷⁵⁷ Snahu dokázat, že zaměstnání v textilním průmyslu není výrazně horší než jiná povolání, lze pak spatřovat také v jeho neustálém srovnávání s jinými výrobními obory či zemědělstvím, které je možné nalézt prakticky u všech obhájců továrního systému. Navíc se zdá, že situace továrních dětí ve srovnání s těmi z jiných povolání opravdu nebyla zvlášť výjimečná. Proč se tedy protektivní snahy týkaly dětí z textilních továren?

Důvodů lze nalézt několik. Svou roli samozřejmě sehrály příčiny politické, plynoucí z pnutí mezi továrníky a pozemkovými vlastníky či dalšími skupinami se zastoupením v britském parlamentu, nebo z kontroverze otázky zásahu do svobodné práce a možnosti omezit tento zásah pouze na jeden obor. Pro jejich zevrubné zkoumání zde však není ani důvod, ani místo. Příčinu lze rovněž spatřovat v samotné novotě továrního systému. Přinesl podstatné změny, nový systém práce, růst měst a rozsáhlou migraci za prací, vznik nových společenských tříd, rozšíření práce probíhající mimo domov a rodinný kruh, děti pracující bez rodičů, zato pod kontrolou dozorců, tedy stav, který se příliš neshodoval s romantickou představou o dětství, a mnoho dalšího. Mohl vzbuzovat obavy a jeho symbolem byla textilní továrna.⁷⁵⁸ S rozšířením využití parního stroje, který sám vyvolával nedůvěru a představy o nepřirozené práci podřízené jeho neúnavné síle, se továrny přesunuly do měst a byly tak více na očích. Nebylo možné si jich nevšimnout. Už jen to, jak obraz měst změnily – velké budovy s vysokými komíny, mračna kouře a zástupy dělníků – to mohlo rovněž přinášet jaksi smíšené pocity.⁷⁵⁹ Sentiment reformátorů vzbuzovalo rovněž velké množství dětí, které v textilních továrnách nacházely zaměstnání.⁷⁶⁰ Děti pracující v malých dílnách a domovech rodičů mohly být ve stejně špatném či horším stavu, ale nebyly vidět. Podobně pak děti zaměstnané v dolech, které však představovaly jakýsi jiný svět zcela mimo dosah běžné veřejnosti. A pak zde

---

757 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 26. „We find every one is ready enough to admit the existence of mischief in every occupation but that in which he is himself engaged... We see also, how ignorant men look only at what immediately surrounds them, and that prejudiced men will not see any thing but what they look for, and they both charge as peculiar to one occupation, those evils which are, in fact, common to all.“

758 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 4.

759 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 19.

760 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 4.

byly textilní továrny, ze kterých každý večer vycházely stovky a tisíce dětí všeho věku, špinavých a bledých stejně jako jiné děti z měst, v tomto množství však vyvolávající minimálně údiv, ale leckdy možná šok.

Postupně tedy vzniklo mimo jiné takzvané *Factory Reform Movement* neboli hnutí za tovární reformu. Jeho členové se snažili, ať už z politických či z filantropických důvodů, představit tovární práci jako závažný problém a tím vzbudit pozornost veřejnosti i zákonodárců k problematice dětské práce v textilním průmyslu. Proto hovořili o tovární práci jako o sociální nemoci, upozorňovali na její škodlivost pro zdraví a morálku, na nevzdělanost továrních dětí, na nutnost jejich ochrany a vysvobození z továrního otroctví, na nelidskost továrníků i některých rodičů.⁷⁶¹

Proti těmto obviněním se továrníci a obecněji zastánci továrního systému samozřejmě ohradili. Poukazovali na přehánění, nelogičnost některých argumentů, zjevnou snahu strhnout veřejné mínění například tím, že pro svá setkání reformátoři vybírali děti nemocné, slabé, hubené a špinavé, přičemž nezáleželo na tom, zda jsou z továren, stačilo, že vypadají dost uboze.⁷⁶² Některé z argumentů proti rétorice hnutí za tovární reformu jsou přitom vcelku věčné. „Mezi jinými výmysly... dáváme jeden jako vzor... ten, že ubohé dítě bylo nuceno pracovat, ačkoli ještě neumělo chodit a jeho otec ho ráno musel nosit na ramenou do továrny! Po příchodu si ho všiml dozorce, který ho okamžitě a bez důvodu seřezal silným řemenem. Chudáček dřel celý den a večer ho opět na ramenou otec odnesl domů. Sotva dítě uložil do postele, zemřelo! Nepochybujeme, že mezi těmi, kteří jsou útlocitné povahy, bylo prolito mnoho slz... Místo zamyšlení nad pravděpodobností případu byli svedeni jeho zjevnou absurditou... Zajímalo by nás, jakou citlivost předpokládají u rodiče, který by mohl nosit své bezmocné dítě do práce? Jak silná musí být důvěřivost osob, které mohou věřit, že se dítě setkalo u dveří továrny s dozorcem a bylo bez příčiny zbičováno?... A co za hlupáky musí být ti, kdo se mohou domnívat, že dítě, které neumí chodit, by přesto mohlo vydržet při práci celý den stát?“⁷⁶³

---

761 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 8, 9.

762 *Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour*, 1833. S. 24, 25.

763 Tamtéž. S. 19, 20. „Among other fictions one... we give as a specimen... that a poor child was compelled to work, though it could not walk; its father being obliged to carry it on his shoulders to the mill in the morning! On arriving there it was met by the overlooker, who immediately, for no legitimate cause, proceeded to belabour it with a heavy strap. The poor thing toiled throughout the day, and in the evening was carried home again on the father's shoulders. No sooner had he placed it on the bed than it died! We doubt not, that amongst those who are of an exciteable temperament, many tears have been shed... Instead of looking at the probability of the case, they have been led astray by this palpable absurdity... We wonder what they suppose the feelings of that parent must be who would

Podobně jako na přehnanou rétoriku zastánců tovární legislativy bylo přitom ukazováno na motivy jejich snažení. Údajně totiž chtěli zkrátit pracovní dobu všech zaměstnanců textilních továren, tedy i dospělých. Bylo ale jisté, že zákon omezující práci dospělých mužů by neměl šanci na úspěch. Tak vzhledem k tomu, že dětská práce v továrnách byla úzce provázána s prací dospělých, kterým děti asistovaly, vznikl předpoklad, že pokud se zkrátí pracovní doba dětí a mládeže, v důsledku to povede ke zkrácení pracovní doby všech, jelikož dospělí nebudou moci bez dětské asistence pracovat. Proto vytvořili představu ubohého dětského otroka žijícího a umírajícího v továrně.⁷⁶⁴

Mezi historiky panuje téměř obecná shoda, že tento postřeh obhájců továrního systému byl správný. Hnutí usilující o tovární reformu skutečně chtělo zákonnou regulaci práce všech zaměstnanců textilních továren, děti si vybralo jako záminku schopnou pozvednout veřejné mínění ve prospěch jejich věci a stav továrních dětí vykreslilo v takových barvách, že nebylo možné dále tvrdit, že zákonný zásah není nutný.⁷⁶⁵ Thompson je však toho názoru, že pokud i dospělí chtěli kratší pracovní dobu, neznamená to, že byli lhostejní ke stavu dětí, ani že demonstrace jménem továrních dětí byly pokrytecké.⁷⁶⁶ Spíše jednoduše reagovali na politickou skutečnost a zvolili argumentaci, která měla největší naději na úspěch. Toho se z počátku dočkávali. Upozorňovali, že tovární zákony z let 1819, 1825 a 1831 byly obecně přehlíženy, továrníci je nepovažovali za závazné a přestupky proti nim se netrestaly, což, spolu s rétorikou kampaní reformátorů, vedlo k prosazení parlamentního vyšetřování, tedy k ustavení Sadlerova výboru.⁷⁶⁷

Sadlerův výbor nebyl nestranný, jeho výběr svědků byl přizpůsoben tomu, jaké odpovědi chtěl získat, výpovědi nezřídka nepopisovaly aktuální situaci a byly často přehnané, avšak ne vždy nepravdivé. Jeho závěry byly mnohokrát zpochybněny a odsouzeny obhájci továrního systému a kvůli reformě parlamentu z roku 1832 nakonec nebyly ani uznány jako podklad pro legislativní zásah. K přijetí Desetihodinového zákona toto vyšetřování tedy nevedlo, přesto v podstatě mělo úspěch. Dokázalo vyburcovat veřejné mínění natolik, že již nebylo možné vyhnout se zákonnému řešení problematiky dětské

---

carry his child, helpless, to work ? What must be the height of the credulity of those persons who could believe that the child was met at the doors of the mill by the overlooker, and flogged for no cause?... And what fools must they be who could suppose that if the child could not walk, still it could stand all day at its work?"

764 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 17-21.

765 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 8, 9.

766 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 339.

767 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 7-12.

práce.⁷⁶⁸ Proto byla roku 1833 jmenována tovární komise, která měla vyšetřit skutečný stav dětí pracujících v textilních továrnách. Tak jako byl Sadlerův výbor obviňován obhájci továrního systému z předpojatosti, byla i tovární komise reformním hnutím podezřívána ze stranění továrníkům. Je však pravdou, že odpůrci a příznivci tovární legislativy si v tomto směru zřejmě nemohli nic vyčítat. Reformátoři se dopouštěli přehánění a stav věcí vykreslovali jako horší, než ve skutečnosti byl. Obhájci továrního systému na druhé straně situaci přehnaně zlehčovali.⁷⁶⁹ Bylo řečeno, že reformátoři si pro svá setkání stejně jako pro doložení závěrů Sadlerova výboru vybírali osoby slabé, ubohé, nemocné, zakrslé a deformované a jejich stav přičítali tovární práci.⁷⁷⁰ Továrníci však rovněž ovlivňovali vyšetřování tovární komise z roku 1833. Pokud čekali návštěvu komisaře, údajně nechali práci skončit dřív, pracovníci dostali pokyn vyčistit stroje a uklidit továrnu, umýt se a obléci si nejlepší šaty.⁷⁷¹

Na to, že závěry tovární vyšetřovací komise nemusely být objektivní upozorňoval Gaskell. „Tovární komisaři navštívili tovární oblasti v době, kdy bylo veřejné mínění naplněno strašlivými podrobnostmi o krutosti a prostopášnosti v nich existující; zjištěním, že mnoho z těchto podrobností bylo hrubým přeháněním a že v některých továrnách byl založen obdivuhodný systém fyzické a morální disciplíny, došli k opačnému pohledu na otázku a v důsledku se v názorech na některé záležitosti mýlí jako mnozí z teoretických svědků vyslýchaných Sadlerovým výborem.“⁷⁷² Avšak, přes pochybnosti o objektivitě, komise došla k závěru, že zákonná regulace práce dětí je nutná, že existující tovární zákony nejsou dodržovány, děti nejsou svobodnou pracovní silou, není v jejich moci svobodně rozhodovat o své práci, reagovat na pracovní podmínky, nakládat se svými výdělky a prosadit své zájmy, a stát jim tedy musí poskytnout ochranu.⁷⁷³

Je však pravdou, že vyšetřování i schvalování zákona bylo ovlivněno situací, za které probíhalo. Tlak veřejnosti na pokud možno okamžité řešení problému dětské práce

---

768 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 12, 13.

769 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 85.

770 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 13.

771 PARKER, Ch. S., ed.: *Sir Robert Peel*, 1891. S. 260.

772 GASKELL, P.: *Artisans and Machinery*, 1836. S. IX. „The Factory Commissioners visited the factory districts at time when public mind had been filled with the most fearful details of the cruelty and profligacy existing in them; and on finding that many of these details were gross exaggerations, and that in some mills an admirable system of physical and moral discipline had been established, they have gone to the opposite side of the question, and consequently are as much in error, on points of opinion, as many of the theoretical witnesses examined before Mr. Sadler's Committee.“

773 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 35.

v textilních továrnách se odrazil v rychlosti, s jakou byl tovární zákon přijat. Tovární vyšetřovací komise byla jmenována roku 1833 a ještě téhož roku parlament nový zákon schválil, a to i přesto, že zprávy vyšetřovací komise v té době nebyly dokončeny. Takzvané doplňující zprávy obsahující mimo jiné závěry dvou komisařů působících v Lancashire a výsledky lékařských a statistických šetření byly určeny k tisku až v březnu 1834, tovární zákon přitom vznikl už v létě roku 1833.⁷⁷⁴ Dle Horta byl tento zákon v první řadě výsledkem veřejného tlaku vyvolaného *Factory Reform Movement*.⁷⁷⁵ Kontroverzní volba metod k prosazování jeho zájmů se tedy vyplatila, výsledky však nebyly zcela takové, jak by si hnutí přálo.

Zákon, tak jak byl schválen, totiž sledoval mimo jiné dva cíle. Prvním samozřejmě bylo uklidnit veřejnost, avšak, jak upozorňuje Plener, zároveň zasáhnout co nejméně zájmy průmyslníků.⁷⁷⁶ S tím pak souvisel druhý cíl, a to vzít vítr z plachet hnutí za tovární reformu. Obojí se podařilo. Továrníkům zákon vyšel vstříc tím, že vytvořil rozdíl mezi dětmi a mladými osobami, přičemž na mládež se vztahovala mírnější opatření, která navíc podstatněji neměnila existující situaci, jelikož pracovní doba v rozsahu 12 hodin denně byla poměrně běžná. Snahy reformátorů pak zákon zhatil dokonce ve dvou směrech. Bylo řečeno, že existoval předpoklad, že omezení dětské práce povede rovněž ke zkrácení pracovní doby dospělých, jelikož ti, vzhledem k provázanosti jednotlivých činností, nebudou moci pracovat bez dětské asistence. Tento záměr však zákon překazil tím, že výrazněji neomezil práci mládeže. To, co reformátory zasáhlo silněji, však bylo ustanovení, kterým se pracovní doba dětí zkrátila na 8 hodin denně. Způsobilo, že hnutí za tovární reformu ztratilo podstatnou část své síly – již nemohlo užívat děti jako nástroj k prosazení desetihodinového pracovního dne a muselo přejít k prosazování ochrany všech dělníků, tedy i dospělých. A to byla, jak říká Hort, ideologická válka, ve které hnutí nemohlo zvítězit. Ve svých snahách pak pokračovalo poukazováním na nedostatky zákona z roku 1833 a prosazováním zákonné regulace práce dospělých žen.⁷⁷⁷

Takto se k předmětu vyjádřil Robert Hyde Greg: „Po všem jejich nářku na únavu dětí, které nemají čas na jídlo, na odpočinek, na zábavu ani na vzdělávání, co nyní požadují? Zákon, který by donutil ty samé děti, o kterých jsme tolik slyšeli, aby

---

774 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 9, 10.

775 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 18.

776 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 16.

777 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 19.

pracovaly o dvě hodiny denně víc, než pracují nyní... Zastánci Desetihodinového zákona proto prosazují to, co nazývají kompromisem, ale co ve skutečnosti není nic víc než přistoupení na jejich požadavky, tedy prodloužit pracovní dobu těch pod 14 let a zkrátit ji těm mezi 14 a 18 lety o dvě hodiny denně. Tento návrh... je pouze způsob, jak dosáhnout jejich cíle... zkrácení pracovní doby na deset hodin denně by se netýkalo pouze jmenované skupiny, tedy těch od 14 do 18 let, ale všech dospělých zaměstnaných v továrnách... Prodlužovat práci dítěte na počet hodin muže může být kruté, ale omezit práci muže na kapacitu dítěte by bylo směšné.⁷⁷⁸

Co se týče efektivity takzvaného *Factory Act*, tím, co mu dávalo výrazné prvenství a zabezpečilo jeho účinnost, bylo jmenování továrních inspektorů. Právě zásluhou továrních inspekcí se zákon, na rozdíl od těch předchozích, nestal mrtvou literou.⁷⁷⁹ Přesto lze spatřovat problém v tom, že továrních inspektorů bylo málo. Tuto funkci totiž měli pro celou Velkou Británii zabezpečit pouze čtyři inspektoři s pomocí sedmi superintendentů. Roku 1837 se počet superintendentů zvýšil na patnáct, počet inspektorů však zůstal zachován. Superintendenti navíc měli oproti inspektorům omezené pravomoci, neměli například právo vstoupit do továrny, nýbrž pouze do účtárny. Pravdou však je, že většina továrníků neodmítla vstup do továrny ani superintendentům.⁷⁸⁰ Na to, že počet inspektorů byl nízký vzhledem k tomu, kolik továren a na jakém území měli kontrolovat, upozorňuje i Chapman, který zároveň dodává, že v době vzniku jeho práce, tedy na počátku 20. století, bylo továrních inspektorů a jejich asistentů 150, přičemž i tento počet mnozí považovali za nedostatečný.⁷⁸¹

Tovární inspektoři přesto plnili svou funkci, snažili se prosazovat dodržování zákona a pravidelně informovali o stavu továren. Právě díky inspektorským zprávám je možné získat představu o tom, jak byl zákon dodržován a která jeho nařízení byla nej-

---

778 GREG, R. H.: *The Factory Question*, 1837. S. 19, 20. „After all their lamentation about the fatigue of the children, their having no time for their meals, no time for their rest, no time for their recreation, or their education, what do they now ask for? a Bill to compel those very children, on whose behalf we have heard So much, to work two hours daily more than they are now working... The advocates of the “Ten Hours Bill” propose therefore what they call a compromise, but which is, in fact, neither more nor less than a simple accession to their demands, namely, to increase the period of labour to those under 14, and to diminish it to those between 14 and 18, by two hours a day. This proposal... is merely a mode of obtaining their object... the reduction of time to ten hours daily would include, not alone the class named, those from 14 to 18, but the entire adult population employed in the mills... To continue the labour of a child the same number of hours as that of a man, may be cruel; but to tie down the labour of a man to the capacities of a child would be ridiculous.“

779 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 40.

780 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 28.

781 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 93.

více porušována. Běžná provinění vůči továrnímu zákonu byla na příslušných místech uvedena, avšak obecně lze říci, že nejčastěji byla inspektory vznášena obvinění ze zaměstnávání dětí pod 13 let více hodin denně, než kolik povoloval zákon, dále za nevyžadování či padělání osvědčení o věku a školní docházce a za nevedení či špatné vedení evidence pracovní doby a registru zaměstnanců spadajících pod ochranu zákona.⁷⁸²

Zajímavé tendence v počtu obvinění vznášených továrními inspektory kvůli přešlapkům zákona z roku 1833 si povšiml Hort. Ten uvádí, že množství vznešených obvinění se během 30. let 19. století významně snižovalo. V období od května do prosince 1836 inspektoři zajistili 466 odsouzení k pokutám za přestupky, v roce 1837 to bylo 498 odsouzení, avšak v roce 1839 jen 183 a roku 1840 již pouze 86 odsouzení. Hort přitom spatřuje několik možných důvodů tohoto vývoje, a to snížení odporu továrníků k novému zákonu, dále přechod od snadno odhalitelných přestupků k těm pro inspektory hůře zjistitelným a snížení počtu zaměstnávaných dětí.⁷⁸³ Přitom vzhledem k tomu, co již bylo řečeno, tedy že tovární zákon skutečně přinesl nižší míru zaměstnávání dětí pod 13 let v textilních továrnách a že byl v továrnách nezřídka vyvinut systém obcházení zákonných nařízení o pracovní době, například díky takzvanému *relay system*, který inspektorům opravdu velmi znesnadňoval práci, se Hortovy závěry zdají pravděpodobné.

Na některé problémy v prosazování zákona i na jejich řešení inspektoři opakovaně poukazovali prakticky již od jeho přijetí. Nedostatky často spatřovali hlavně v metodě prokazování věku zaměstnávaných dětí. Vzhledem k tomu, že ve Velké Británii až do roku 1837 neexistoval oficiální registr narození, evidence křtů bývala nedostatečná, rodiče někdy věk dětí přesně neznali a jindy je úmyslně prohlašovali za starší, se prokazování věku mělo dít formou lékařských osvědčení. V praxi však docházelo k tomu, že osvědčení vydávaly osoby k tomu nekvalifikované, rodiče k lékařům posílali starší děti, aby získaly osvědčení pro mladší, nebo lékaři vědomě potvrzovali dosažení 9 či 13 let i dětem nižšího věku.⁷⁸⁴ Navíc nebyla stanovena jednotná kritéria pro posuzování věku dětí, proto bylo možné, aby dítě obdrželo osvědčení od lékaře, přestože jinými lékaři bylo shledáno pro jeho získání nezpůsobilým. Rodiče proto někdy vodili své děti k různým lékařům tak dlouho, dokud se jim nepovedlo osvědčení získat. Inspektoři navrhovali řešit tuto situaci stanovením určitého počtu lékařů, kteří by měli

---

782 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 73-77.

783 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 27-29.

784 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 72-74.

oprávnění osvědčení vydávat, navíc vyžadovali pravomoc zrušit osvědčení dětí, které dle jejich soudu byly mladší nebo slabé pro práci v továrně.⁷⁸⁵ Mimo to považovali za vhodné zavést povinnost osvědčování dosažení 18 let věku, tedy splnění podmínky pro možnost pracovat více než 12 hodin denně a v noci.⁷⁸⁶

V reakci na využívání takzvaného *relay system*, který způsoboval, že děti i přes kratší pracovní dobu trávily celé dny v továrně, což mimo jiné komplikovalo jejich školní docházku, a který rovněž značně znesnadňoval kontrolu toho, zda nedochází k protizákonnému prodlužování dětské pracovní doby, inspektoři navrhovali další úpravu továrního zákona. Tou mělo být zkrácení pracovní doby dětí ve věku do 13 let a zavedení takzvaného *half-time system*, tedy klasického systému směn, v rámci kterého se střídá ranní a odpolední skupina pracovníků.⁷⁸⁷

V souvislosti se vzdělávacími nařízeními pak mimo práce na směny, která měla dětem poskytnout dost času pro školní docházku, navrhovali inspektoři také to, aby jim byla dána možnost nepřijímat osvědčení o školní docházce vydaná osobami, které inspektoři shledali nezpůsobilými pro vyučování dětí nebo jejichž učební prostory inspektoři označili za nevhodné. Zároveň vybízeli ke zmírnění zákona v tom smyslu, že dítě, které nepředložilo potvrzení o splnění předepsané školní docházky, by nemuselo být hned zbaveno možnosti pracovat. To působilo nepříjemnosti nejen továrníkům, kteří nečekaně ztratili zaměstnance, a to leckdy bez vlastní viny, ale také rodině dítěte a dítěti samotnému, které tak přišlo o obživu. Inspektoři navrhovali, aby dítěti byly poskytnuty dva týdny na nápravu provinění a rodičům případně udělena menší pokuta. Pokud by se zanedbání docházky neopakovalo, dítě by o práci nepřišlo. V souvislosti se snahou umožnit továrním dětem vzdělávání pak inspektoři žádali, aby parlament poskytl finance na zřizování škol, ke kterému inspektoři měli pravomoc, avšak prostředky nikoli.⁷⁸⁸

Námítky inspektoři měli rovněž vůči výši pokut, které byly za přestoupení zákona ukládány. Dle zákona se pokuty měly pohybovat v rozmezí od 1£ do 20£, často se ale blížily spíše spodní hranici a porušování zákona se provinilcům finančně vyplácelo.⁷⁸⁹

---

785 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 31st December 1838*. S. 12, 13.

786 Tamtéž. S. 8.

787 HORNER, L.: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1840. S. 8.

788 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports by the Four Factory Inspectors on The Effects of the Educational Provisions of the Factories Act, 1839*. S. 72-74.

789 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 41.

Na příklad dokládající tuto skutečnost upozorňoval inspektor Horner v jedné ze svých zpráv z roku 1838, když hovořil o velkém zařízení v Manchesteru, které dva roky nespĺnilo zákonný požadavek, aby každá továrna byla jednou ročně vymalována. Soud majitelům této továrny uložil pokutu 2£ 10s., přičemž tato nízká částka byla zvolena s ohledem na to, že v době projednávání přestupku byl tento již napraven. Jelikož vymalovat továrnu stálo 3£ 3s. a majitelé nenechali tento úkon provést dva roky, ušetřili si svou nedbalostí nejen práci, ale i 10s. Nízké pokuty se přitom týkaly i všech dalších přestupků proti továrnímu zákonu. I za práci dětí delší než zákonem povolenou dobu získávali ti, kteří dítě zaměstnávali více peněz, než kolik ztráceli na pokutách.⁷⁹⁰ Co se pak týče samotného systému inspekcí, inspektoři požadovali rozšíření práva vstupu do továren na superintendenty. Odepřením této pravomoci totiž bylo značně znesnadněno odhalování porušování zákona, a to i vzhledem k nízkému počtu inspektorů a tedy potřebě, aby je v některých povinnostech mohli superintendenti plně zastoupit.⁷⁹¹

Řešení většiny těchto nedostatků i návrhy inspektorů byly zahrnuty do továrního zákona z roku 1844, který navíc rozšířil zákonnou ochranu i na dospělé ženy, kterých se nyní týkala stejná nařízení, jimiž zákon omezoval práci mládeže.⁷⁹² Desetihodinová pracovní doba byla pro ženy a mládež uzákoněna roku 1847, čímž se završila téměř dvacet let trvající snaha hnutí za tovární reformu. Když byl poté roku 1850, v případě dětí roku 1853, uzákoněn normální pracovní den, zdálo se, že je situace dětí zaměstnaných v textilních továrnách vyřešena. Pravdou však je, že některé problémy přetrvávaly. V souvislosti s bezpečnostními opatřeními nedošly snahy inspektorů naplnění, dodržování některých zásad bezpečnosti bylo obtížně prosazováno ještě dalších padesát let.⁷⁹³ Pracovní doba dětí, stejně jako mládeže a žen, byla i nadále prodlužována nad zákonný limit, avšak v menším rozsahu a tedy méně nápadně. Ještě v 50. letech 19. století si inspektoři stěžovali, že nedodržování legální pracovní doby, a to u všech tří skupin chráněných osob, je stále hlavním problémem při prosazování respektování zákona.⁷⁹⁴

Tovární zákon z roku 1833 měl však jeden významný důsledek, který do značné míry snížil jeho přínos pracujícím dětem nejnižšího věku. Vedl totiž k tomu, že práce

---

790 INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 31st December 1838*. S. 4, 5.

791 Tamtéž. S. 17.

792 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 85, 86.

793 BOLIN-HORT, P.: *Bringing in the Inspector*, 1996. S. 50.

794 Tamtéž. S. 41.

děti v textilních továrnách byla částečně nahrazována technickými prostředky a prací mládeže, jejíž legální pracovní doba odpovídala běžné tovární praxi, a nejmladší děti tak nezdědka přecházely do oborů zákonem neregulovaných.⁷⁹⁵ Na neutěšenou situaci dětí pracujících v těchto oborech upozornila mimo jiné takzvaná *Children's employment commission*, která se roku 1842 zabývala stavem dětských zaměstnanců v uhelných a rudných dolech, kovovýrobě, hrnčířství, sklářství, papírenském průmyslu, oborech spojených s textilní výrobou nezahrnutých pod působnost továrního zákona a v některých dalších výrobních odvětvích. Na stav těchto dětí upozorňovali někteří z továrních komisařů a inspektorů již ve 30. letech 19. století, zevrubně a systematicky se jím však zabývala právě až tato parlamentní komise.

Popisy strádání těchto dětí předkládané ve 30. letech a především zprávy zmíněné komise ze 40. let byly do značné míry překvapující a pro mnohé šokující. Právě tomu, že se jak pozornost veřejnosti, tak i některých politiků, přesunula k tomuto novému tématu, lze částečně přičíst i jistý úpadek zájmu o děti v textilních továrnách.⁷⁹⁶ Ten se projevil i tím, že některé podstatné nedostatky továrního zákona z roku 1833 byly napraveny až roku 1844, ačkoli na ně tovární inspektoři upozorňovali prakticky od jeho přijetí. V případě dětí zaměstnaných v uhelných dolech však pobouření vyvolané zveřejněním jejich strádání vedlo k rychlému legislativnímu zásahu.

Důlní zákon, který parlament přijal ještě roku 1842, vyloučil chlapce pod 10 let a všechny ženy z podzemního zaměstnání. Právě díky tomuto zákonu také byla ochrana dospělých žen včleněna rovněž do továrního zákona z roku 1844.⁷⁹⁷ V tomto byl přínos Důlního zákona jednoznačný. Neupravoval však pracovní dobu, nezakazoval dětem a mládeži noční práci, neobsahoval žádná nařízení ohledně vzdělávání. Navíc nevyžadoval osvědčení o věku a vyloučení dětí pod 10 let tak bylo problematické. Zásadní nedostatky zákona se týkaly rovněž otázky vykonávání inspekcí. Tovární inspektoři byli čtyři, což nestačilo, důlní inspektor byl na celou Británii jeden.⁷⁹⁸ Problematika inspekcí v dolech i bezpečnostních nařízeních se stala součástí dvou doplňujících zákonů z 50. let 19. století. Roku 1860 pak vznikl zákon, jehož nařízení se týkala v první řadě bezpečnosti práce, ale přinesl rovněž další úpravu práce mládeže. V podzemních pracích již

795 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010 S. 370.

796 TAYLOR, W. C.: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire*, 1842. S. 235.

797 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 82, 83.

798 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 25. KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 14.

neměli být zaměstnáváni chlapci pod 12 let a zákon stanovil pro chlapce z dolů vzdělávací povinnost. Nařízení týkající se mládeže se s velkým úspěchem nenesla, zákon ale přinesl zvýšení bezpečnosti hornické profese.⁷⁹⁹ Během 2. poloviny 19. století pak docházelo k dalším zákonným úpravám práce v tomto oboru, avšak chlapci ve věku 14 let pracovali v dolech 12 hodin denně ještě na konci 19. století.⁸⁰⁰

Co se pak týče dalších oborů vyšetřovaných na počátku 40. let 19. století *Children's employment commission*, pomíneme-li potiskování látek, kterého se zákonná regulace týkala od roku 1845, k úpravě podmínek dětské práce zde docházelo až zákony ze 60. a 70. let 19. století. Ty se však těžko prosazovaly a některé neměly na zlepšení podmínek pracujících dětí prakticky žádný vliv.⁸⁰¹ Opakovala se zde totiž situace, ke které dříve docházelo i v textilním průmyslu. Velké podniky byly na očích, přitahovaly pozornost, malé podniky a dílny však unikaly inspekcím a před očima veřejnosti byly téměř skryty.⁸⁰² Navíc podstatnější zásahy do práce dětí v malých dílnách či přímo v jejich domovech byly téměř neproveditelné, ačkoli stav dětí takto zaměstnaných nebyl o nic lepší, a v mnoha případech byl dokonce horší, než stav dětí pracujících v průmyslových podnicích.⁸⁰³ První průmyslová revoluce se totiž svými dopady dotkla i oborů neprůmyslových. Konkurence továren vyvolávala stále rostoucí tlak na výkonnost osob pracujících v malých dílnách a ve svých domovech. Mimo to tovární produkty musely nezděravě být dokončovány ručně a rozvoj průmyslu tedy zintenzivnil požadavky na práci dětí, které přímo v továrnách nepracovaly.⁸⁰⁴

Bylo navíc ukázáno, že situace dětí zaměstnaných v domácí výrobě se příliš nelišila od situace továrních dětí. Pracovat začínaly v útlém věku, jejich pracovní doba se shodovala s pracovní dobou jejich rodičů, která leckdy bývala velmi dlouhá, stav jejich domácích pracovišť byl často neuspokojivý a práce jim přinášela nepříjemné zdravotní následky. Jak říká Thompson, zločin továrního systému spočívá v tom, že zdědil nejhorší vlastnosti domácího systému, ale bez domácí kompenzace.⁸⁰⁵ Domácí kompenzaci však nelze přeceňovat. V případě dětí zaměstnaných v průmyslu to někdy byli právě

---

799 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 52, 53.

800 WEBB, B. – WEB, S.: *Problems of Modern Industry*, 1920. S. 119.

801 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 132.

802 WEBB, B. – WEB, S.: *Problems of Modern Industry*, 1920. S. 108.

803 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 20, 21.

804 CHAPMAN, S. J.: *The Lancashire Cotton Industry*, 1904. S. 89. THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 261.

805 THOMPSON, E. P.: *The making of the English working class*, 1966. S. 335.

jejich rodiče, kdo povoloval jejich přetěžování, staral se o jejich mzdy více než o jejich zdraví a kdo býval k dětem necitelnější než jejich zaměstnavatelé. Přitom není důvod domnívat se, že v domácí práci tomu bylo jinak.

Taktéž bylo řečeno, že práce malých dětí se v 18. století nepovažovala za nic neobvyklého či problematického. Právě její široké využití v zemědělství, služebnictví či domácí výrobě způsobilo to, že lidé byli na pravidelnou a soustavnou pracovní činnost dětí zvyklí, proto jim jejich přechod do továren či obecněji řečeno do průmyslu nepřipadal nepřirozený. Tovární systém pouze pracoval s tím, co již existovalo.⁸⁰⁶ A ačkoli se vyskytly jisté objektivní skutečnosti, díky kterým začalo zaměstnávání mladších dětí zhruba v polovině 19. století upadat, jako například zpomalení populačního nárůstu, vyšší mzdy dospělých či snižování počtu rodin bez otců, z hlediska zákonné regulace byla potřeba změna obecnějšího dopadu.⁸⁰⁷

Tu tovární zákony nepřinesly. Týkaly se poměrně úzké skupiny výrobních odvětví, a navíc se v mnoha případech jen těžko prosazovaly. Tam, kde byly respektovány, vedly ke zlepšení situace pracujících, a to i nepřímo, jelikož těžkosti s nimi spojené vyvolaly snahy o nahrazení práce mladších dětí stroji, čímž vedly k poklesu míry jejich zaměstnanosti. To se však týká v první řadě textilních továren, jejichž stav se zlepšoval nejen díky továrním zákonům, ale i jakýmsi přirozeným vývojem, tedy v důsledku zavádění některých technických inovací, a rovněž díky snaze mnohých továrníků, kteří postupem času více dbali například na hygienu či bezpečnost.⁸⁰⁸ Situace v ostatních průmyslových oborech využívajících dětskou pracovní sílu však zůstávala neuspokojivou, přičemž právě do těchto oborů a do oborů zákonem zcela nepoznamenaných přecházely děti, které již v textilních továrnách nemohly být zaměstnávány. To byl důsledek nevelkého rozsahu zákonné regulace dětské práce.

Legislativním zásahem, který mohl mít obecnější dopad bylo až zavedení povinné školní docházky v poslední čtvrtině 19. století.⁸⁰⁹ Ten s sebou přinesl nejen to, že děti nízkého věku již nemohly být legálně plně zaměstnávány předtím, než tuto školní docházku absolvovaly, ale mohl se vypořádat i s přetěžováním dětí v domácím zaměstnání, a to jednoduše proto, že dítě, které trávilo část dne ve škole, již nemohlo celý

---

806 HUTCHINS, E. L. - HARRISON, A.: *A History of Factory Legislation*, 1911. S. 13.

807 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010 S. 370.

808 PLENER, E. E.: *The English Factory Legislation*, 1873. S. 106-108.

809 HUMPHRIES, J.: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 2010 S. 175.

den pracovat. Kupříkladu Kirby však o výraznějším vlivu zavedení povinné školní docházky na pokles zaměstnanosti mladších dětí pochybuje, jelikož v době vzniku příslušných školských zákonů se již míra zaměstnanosti dětí ve věku do 10 let pohybovala na velmi nízké úrovni.⁸¹⁰ Kirby však nezohledňuje zmíněný přínos povinné školní docházky pro děti zaměstnáváné jaksi neoficiálně, to jest ve svých domovech.

Lze tedy shrnout, že zhruba od poloviny 19. století dochází k úpadku zaměstnávání mladších dětí, nikoli však mládeže, a to v průmyslových i neprůmyslových oborech. Příčiny lze přitom spatřovat ve zpomalení populačního nárůstu, poklesu počtu rodin s jedním rodičem a zvýšení mezd dospělých, což přinášelo rodinám možnost uživit se i bez brzkého zaměstnávání dětí, dále pak v rozšiřování představy o otci živiteli, který je schopen svou rodinu zabezpečit, v technických inovacích, které snížily samotnou potřebu zaměstnávání mladších dětí, v zavedení povinné školní docházky a konečně do jisté míry i v účinku zákonných omezení dětské práce.

---

810 KIRBY, P.: *Child Labour in Britain*, 2003. S. 111, 112.

Závěr

První průmyslová revoluce dětskou práci v Anglii nevytvořila. Zaměstnávání dětí představovalo běžnou praxi, díky které děti přispívaly na své živobytí, a pomáhaly tak svým rodinám, navíc v něm lidé spatřovali vhodnou formu využití času těchto dětí. Ještě v 18. století nebyla dětská práce vnímána nijak problematicky. Proto přechod dětí do průmyslové výroby nepůsobil nepřírozeně a byl spíše logickým vyústěním předchozího vývoje. V důsledku demografických, ekonomických a sociálních příčin navíc v 18. století stoupala potřeba, aby se děti svými výdělky podílely na své výživě, nebo aby se živily zcela samostatně. Především textilní průmysl, ale i další průmyslové obory tak nejen začaly v poměrně značné míře dětskou práci využívat, ale rovněž proměnily její podobu, když ji přesunuly z kruhu rodiny či z malých dílen do nových továrních budov a podřídily ji tovární disciplíně.

Mezi prvními tato změna zasáhla děti z chudobinců, jejichž počty se v 18. století významně zvyšovaly a chudinská péče tak představovala pro hospodářství státu stále větší problém. Zaměstnávání těchto dětí bylo běžným způsobem, jak snižovat náklady na chudé. Vzhledem k tomu, že nové továrny v důsledku své lokalizace, ale i předsudků vůči tovární práci, trpěly nedostatkem zaměstnanců, začaly chudobince využívat jako zdroj levných pracovních sil. Děti z městských chudobinců byly dopravovány na vzdálená místa a jakožto takzvaní farní učni zaměstnávány v textilních továrnách. Pracovaly pouze za stravu a ubytování, obojí nevalné kvality, a to od útlého věku, navíc s dlouhou pracovní dobou a nezřídka za špatných podmínek, přičemž učňovstvím byly vázány stanovený počet let a práci tedy nemohly opustit. Byly vystaveny hrubému zacházení, zaměstnavatelé jim často neposkytovali vzdělání ani zdravotní péči. Právě špatný zdravotní stav zaměstnanců prvních továren, který přispíval k šíření infekčních nemocí, vyvolal zájem o tovární pracovníky ze strany lékařů, ale rovněž zákonodárců. Roku 1802 vznikl první zákon zasahující do tovární práce, který stanovil zaměstnavatelům jistá omezení a povinnosti vzhledem k práci farních učňů.

Od počátku 19. století využívání práce farních učňů v textilním průmyslu upadalo, a to nejen v důsledku jeho zákonné regulace, ale i díky přesunu továren do měst, kde byl dětských pracovních sil dostatek. Farní učně nahradilo zaměstnávání dětí nevázaných učňovstvím, a proto považovaných za svobodnou pracovní sílu. Děti vykonávaly v textilních továrnách stejně jako v dalších průmyslových zaměstnáních hlavně

pomocné činnosti, z velké části asistovaly dospělým. Během první poloviny 19. století dosahovaly počty dětí zaměstnaných v průmyslu desetitisícových a statisícových hodnot, přesto jejich práce nebyla do 30. let 19. století efektivně regulována zákonem.

Ve srovnání s farními uční byly děti zaměstnávány jako svobodná pracovní síla v menší míře vystavovány hrubému zacházení a jejich pracovní podmínky se i v jiných směrech zlepšily, avšak nikoli příliš významně. Od roku 1815 se proto ozývaly hlasy zdůrazňující fakt, že děti nelze považovat za svobodnou pracovní sílu a objevovaly se snahy chránit je zákonem. Do roku 1831 vzniklo několik zákonů, které měly regulovat dětskou práci v textilních továrnách, v důsledku jejich nedostatečného prosazení do praxe však stav pracujících dětí podstatněji neovlivnily. Alespoň v případě textilního průmyslu přesto docházelo ke zlepšení pracovních podmínek zaměstnanců. Ve srovnání s počátkem století byla pracovní doba kratší, děti začínaly práci v poněkud vyšším věku, zlepšil se i stav pracovišť. Přesto byla i nadále vnímána potřeba zásahu státu ve prospěch továrních dětí. Roku 1833 proto vznikl další z takzvaných továrních zákonů. Ten znamenal první efektivní zásah do práce dětí v textilních továrnách a byl také prvním z těchto zákonů, který obsahoval ustanovení o vzdělávací povinnosti.

Hlavní část série továrních zákonů regulujících některé oblasti textilního průmyslu byla vydávána do 50. let 19. století. Samotné přijetí těchto zákonů lze považovat za stvrzení skutečnosti, že děti nejsou svobodnou pracovní silou, jelikož nejsou schopny dostatečně prosazovat vlastní zájmy, a je třeba poskytnout jim zákonnou ochranu. I přes nedostatky tyto zákony vedly k pozitivním úpravám pracovních podmínek dětí pracujících v textilních továrnách. Problémem bylo, že regulovaly jen některá odvětví textilního průmyslu a dětem z jiných průmyslových oborů žádnou ochranu neposkytovaly. To vedlo mimo jiné k tomu, že děti, které dle zákona nemohly být zaměstnávány v textilních továrnách přecházely do oborů, na které se zákonná omezení nevztahovala.

Práci dětí v těžbě zasáhl takzvaný Důlní zákon z roku 1842, který vyloučil mladší chlapce a všechny ženy z podzemních prací, v úpravě pracovních podmínek však lze jeho dopady považovat za nedostatečné. Zaměstnávání dětí v dalších průmyslových oborech bylo regulováno zákony ze 60. let 19. století, ty se však v některých případech těžko prosazovaly a ke zlepšení stavu pracujících dětí mnohdy nevedly. Zhruba od poloviny 19. století přesto docházelo ke snižování míry zaměstnanosti mladších dětí,

a to v důsledku změn demografických, sociálních a ekonomických, ale také díky technickým inovacím a proměně přístupu společnosti k dětství jako takovému. Určitou roli sehrály i zákony regulující dětskou práci a zákony nařizující povinnou školní docházku.

Zaměstnávání dětí v továrnách a obecněji v průmyslové výrobě přineslo ve srovnání s prací v domácí výrobě do života dětí podstatnou změnu. Pomineme-li odlišnou náplň dětské práce, hlavní změna spočívala ve vytržení dětí z rodinného prostředí a jejich podřízení tovární disciplíně. V domácí výrobě byly děti pod dohledem rodičů, v továrnách a dílnách tento úkol převzali dospělí pracovníci, dozorcí a mistři. Pracovní podmínky dětí se však příliš nezměnily, doma stejně jako v továrně mohly být vystaveny hrubému zacházení či přetěžování. Věk zapojení dětí do práce se rovněž významněji nezměnil, pracovní prostředí mohlo být ve stejně neuspokojivém stavu. Nelze však zobecňovat, podmínky dětí zaměstnaných v průmyslu podobně jako těch pracujících doma mohly být skutečně špatné, ale nemusely takové být nezbytně. Tak, jako jsou popisováni starostliví a pečující rodiče, jsou popisováni i dobří továrníci, kteří se zajímali o stav zaměstnanců a poskytovali jim nadstandardní podmínky. Skutečností je, že děti v mnoha případech zkrátka pracovat musely, pokud by nezískaly zaměstnání v továrně, hledaly by živobytí jinde, což však nutně neznamená, že by pak jejich situace byla lepší.

Špatný stav pracujících dětí v některých případech způsobovalo zaměstnání v průmyslu, častěji lze ale příčinu spatřovat v jejich sociálních a životních podmínkách. Tato příčina se však netýkala pouze dětí pracujících v průmyslu, naopak předurčovala kvalitu života všech dětí z nižších společenských vrstev a pro zlepšení jejich stavu byly nutné změny širšího dopadu. Zákony regulující práci dětí, zvláště pokud se týkaly jen některých průmyslových oborů, zřejmě k obecnému zlepšení situace vést nemohly.

Diplomová práce na základě analýzy, komparace a syntézy pramenů a literatury předložila rozbor příčin zaměstnávání dětí stejně jako míry a formy využívání jejich práce v anglickém průmyslu v době první průmyslové revoluce. Popsala pracovní, životní a sociální podmínky pracujících dětí, dopady práce na jejich zdravotní a morální stav a představila úroveň jejich vzdělání. Konečně pak analyzovala legislativní zásahy týkající se využívání dětských pracovních sil v průmyslu a určila hlavní rozdíl mezi dětskou prací v průmyslu a proto-industriální formě výroby. Tím byly vytyčené cíle této diplomové práce splněny.

Seznam pramenů a literatury

Prameny institucionální povahy

CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Forty-first Year of His Majesty King George III. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof, Part I. England and Wales.* Ordered to be printed 21st December 1801.

CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Forty-first Year of His Majesty King George III. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof. Part I. England and Wales.* Ordered to be printed 21st December 1801, *Part II. Scotland.* Ordered to be printed 9th June 1802.

CENSUS OFFICE: *Abstract of the Answers and Returns Made pursuant to an Act, passed in the Eleventh Year of the Reign of His Majesty King George IV. Intituled, An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof. Enumeration Abstract, Vol. I., II.* Ordered, by the House of Commons, to be Printed 2. April 1833.

CENSUS OFFICE: *The Census of Great Britain in 1851; Comprising an Account of the Numbers and Distribution of the People, Their Ages, Conjugal Condition, Occupations and Birthplace. Reprinted, in a Condensed Form, from the Official Returns and Tables,* 1. vyd. London, Longman, Brown, Green, and Longmans 1854.

CENSUS OFFICE - GILBERT, James: *Gilbert's Summary of the Occupations of the People of England, Wales, and Scotland, from the Abstract of the Population Commissioners. By Command of Her Majesty.* London, James Gilbert 1844.

CHADWICK, Edwin: *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain. A Supplementary Report on the Results of a Special Inquiry into the Practice of Interment in Towns. Made at the Request of Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department.* London, W. Clowes and Sons, for her Majesty's Stationery Office 1843.

CHILDREN'S EMPLOYMENT COMMISSION: *Second Report of the Commissioners. Trades and Manufactures*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes and Sons, for Her Majesty's Stationery Office 1843.

COMMISSIONERS FOR INQUIRING INTO THE EMPLOYMENT AND CONDITION OF CHILDREN IN MINES AND MANUFACTORIES: *The physical and moral condition of the children and young persons employed in mines and manufactures: illustrated by extracts from the reports of the commissioners for inquiring into the employment of children and young persons in mines and collieries, and in the trades and manufactures*, 1. vyd. London, Published for Her Majesty's Stationery Office, by John W. Parker 1843.

FACTORIES INQUIRY COMMISSION: *Supplementary Report of the Central Board of H. Maj. Commissioners Appointed to Collect Information in the Manufacturing Districts, as to the Employment of Children in Factories, and as to the Propriety and Means of Curtailing the Hours of Their Labour. Part I., II.*, 1. vyd. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 25 March 1834.

INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports by the Four Factory Inspectors on The Effects of the Educational Provisions of the Factories Act; together with A Joint Report as to any modifications of those Provisions*, 1. vyd. London, 1839.

INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of Inspectors of Factories to the Secretary of State; presented according to the Provisions of the Act of Parliament*. Ordered, by The House of Commons to be Printed, 11 August 1834.

INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 31st December 1838*. 1. vyd. London, W. Clowes and Sons, for Her Majesty's Stationery Office, 1839.

INSPECTORS OF FACTORIES: *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, for the Half-Year ending 30th June, 1839*, 1. vyd. London, W. Clowes and Sons, for Her Majesty's Stationery Office, 1839.

POOR LAW COMMISSIONERS: *First Annual Report of the Poor Law Commissioners for England and Wales. With the Appendices*, 2. vyd. London, Poor Law Commission Office 1836.

PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, & c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part I. From 1820 to 1831, Both Inclusive. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, Charles Knight 1833.

PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part II. 1832. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1833.

PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, & c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part III. From 1820 to 1833, Both Inclusive. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1834.

PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part IV. 1834. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1835.

PORTER, George Richardson: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. of the United Kingdom and its Dependencies. Part V. 1835. Compiled from Official Returns. Presented to Both Houses of Parliament by Command of His Majesty*, 1. vyd. London, Printed by William Clowes for His Majesty's Stationery Office 1836.

SELECT COMMITTEE ON ARTIZANS AND MACHINERY: *First Report from Select Committee on Artizans and Machinery*, 1. vyd. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 23 February 1824.

Apprentices in Cotton Mills. House of Commons Debates, 06 June 1815, vol 31, cc 624-627.

Report from the Committee on Parish Apprentices. House of Commons Debates, 11 April 1815, vol 30, cc 533-541.

Cotton Factories Bill. House of Commons Debates, 19 February 1818, vol 37, cc 559-566.

Factories Regulation Bill. House of Commons Debates, 16 March 1832, vol 11, cc 340-398.

Employment of Children. House of Commons Debates, 04 August 1840, vol 55, cc 1260-1279.

Condition and Education of the Poor. House of Commons Debates, 28 February 1843, vol 67, cc 47-114.

Home Office 42/53, Fol. 206, 207. *Letter from Thomas Mort of Manchester, 8 Nov 1800.*

Prameny literární povahy

AIKIN, John: *A Description of the Country from Thirty to Forty Miles Round Manchester*, 1. vyd. London, Printed for John Stockdale 1795.

ALFRED (KYDD, Samuel): *The History of the Factory Movement from the Year 1802, to the Enactment of the Ten Hours Bill in 1847, Vol. I.*, 1. vyd. London, Simpkin, Marshall, and Co. 1857.

BAILEY, William: *A Treatise on the Better Employment, and More Comfortable Support, of the Poor in Workhouses. Together with Some Observations on the Growth and Culture of Flax. With Divers New Invention, neatly engraved on Copper, for the Improvement of the Linen Manufacture, of which The Importance and Advantages are considered and evinced*, 1. vyd. London, R. and J. Dodsley 1758.

BAINES, Edward: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain: with a Notice of Its Early History in the East, and in All the Quarters of the Globe; A Description of the Great Mechanical Inventions, which Have Caused Its Unexampled Extension in*

Britain; And a View of the Present State of the Manufacture, and the Condition of the Classes Engaged in Its Several Departments, 1. vyd. London, H. Fisher, R. Fisher and P. Jackson 1835.

BAINES, Edward: *The Social, Educational, and Religious State of the Manufacturing Districts; with Statistical Returns of the Means of Education and Religious Instruction in the Manufacturing Districts of Yorkshire, Lancashire, and Cheshire; in Two Letters to the Right Hon. Sir Robt. Peel, Bart.* 3. vyd. London, Simpkin, Marshall, & Co., and T. Ward & Co. 1843.

BARNARD, Henry: *Legal Provisions Respecting the Education and Employment of Children in Factories: With Examples of Improvement in Manufacturing Districts. Education and Labour, or, The Influence of Education on the Quality and Value of, and its Connection with Insanity and Crime*, 1. vyd. Hardford, Case, Tiffany & Burnham 1842.

BERNARD, Thomas: *The Reports of the Society for Bettering the Condition and Increasing the Comforts of the Poor. Vol. I.*, 1. vyd. London, W. Bulmer for the Society 1798.

CAREY, Henry Charles: *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World*. Philadelphia, Carey, Lea & Blanchard 1835.

CENTRAL SOCIETY OF EDUCATION: *Schools for the Industrious Classes; or, the Present State of Education among the Working People of England*. 2. vyd. London, Taylor and Walton 1837.

COLLYER, Robert: *Some Memories*, 1. vyd. Boston, American Unitarian Association 1908.

ENGELS, Bedřich: *Postavení dělnické třídy v Anglii*, 1. vyd. Praha, Svoboda 1950.

FERRIAR, John: *Medical histories and reflections. Volume I., II.* 2. vyd. London, Cadell and Davies 1810.

FIELDEN, John: *The Curse of Factory System*, 1. vyd. London, A. Cobbet 1836.

FINLAY, Kirkmen: *Letter to the Right Hon. Lord Ashley, on the Cotton Factory System, and the Ten Hours Factory Bill*, 1. vyd. Glasgow, John Smith & son 1833.

GASKELL, Peter: *Artisans and Machinery: the Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population Considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour*, 1. vyd. London, John W. Parker 1836.

GASKELL, Peter: *The Manufacturing Population of England: Its Moral, Social, and Physical Conditions, and the Changes which Have Arisen from the Use of Steam Machinery; with an Examination of Infant Labour*, 1. vyd. London, Baldwin and Cradock 1833.

GREG, Robert Hyde: *The Factory Question, Considered in Relation to Its Effects on the Health and Morals of Those Employed in Factories and the "Ten Hours Bill" in Relation to Its Effects upon the Manufactures of England, and Those of Foreign Countries*, 1. vyd. London, James Ridgway and Sons 1837.

HELPS, Arthur: *The Claims of Labour. An Essay on the Duties of the Employers to the Employed*. 2. vyd. London: William Pickering, 1845.

HORNER, Leonard: *On the Employment of Children in Factories and Other Works in United Kingdom, and in Some Foreign Countries*, 1. vyd. London, Longman, Orme, Brown, Green, and Longmans 1840.

KAY, James Phillips: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, 1. vyd. London, James Ridgway 1832.

MANCHESTER STATISTICAL SOCIETY: *Report of a Committee of the Manchester Statistical Society, on the State of Education in the Borough of Bury, Lancashire, in July, 1835*, 1. vyd. London, James Ridgway and Son 1835.

M. R. C. S.: *Appeal to Members of Parliament, and to the Working Classes, Respecting the Ten Hours' Factory Bill, with Sketches of Its Chief Promoters*, 1. vyd. Stalybridge, Brierley 1836.

OASTLER, Richard: *Eight Letters to the Duke of Wellington: A Petition to the House of Commons: and a Letter to the Editor of the Agricultural and Industrial Magazine*, 1. vyd. London, James Cochrane & Co. 1835.

PARKER, Charles Stuart, ed.: *Sir Robert Peel: in Early Life, 1788-1812, as Irish Secretary, 1812-1818, and as Secretary of State, 1822-1827. From His Private Correspondence*, 1. vyd. London, John Murray 1891.

PERCIVAL, Thomas: *The Works, Literary, Moral, Philosophical, and Medical, of Thomas Percival, M. D. To which are prefixed, Memoirs of his Life and Writings, and a Selection from his Literary Correspondence. Vol. I.*, 2. vyd. London, R. Cruttwell 1807.

PLENER, Ernst Edler von: *The English Factory Legislation*, 1. vyd. London, Chapman and Hall 1873.

PORTER, George Richardson: *The Progress of the Nation, in Its Various Social and Economical Relations, from the Beginning of the Nineteenth Century to the Present Time. Sections I. And II. Population and Production*, 1. vyd. London, Charles Knight & Co. 1836.

SADLER, Michael Thomas: *Speech in the House of Commons, March 16, 1832, on Moving the Second Reading of the Factories' Regulation Bill*, 3. vyd. London, Seeley and Son 1832.

SEELEY, Robert Benton: *Memoirs of the Life and Writings of Michael Thomas Sadler, Esq.*, 1. vyd. London, R. B. Seeley and W. Burnside 1842.

SENIOR, Nassau William: *Letters on the Factory Act, As it affects the Cotton Manufacture, Adressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade*, 1. vyd. London, B. Fellowes 1837.

SENIOR, Nassau W.: *Letters on the Factory Act, As it affects the Cotton Manufacture, adressed to the Right Honourable the President of the Board of Trade. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from Leonard Horner, Esq. and Minutes of a Conversation between Mr. Edmund Ashworth, Mr. Thompson and Mr. Senior*, 1. vyd. London, B. Fellowes 1837.

TAYLOR, William Cooke: *Factories and the Factory System: From Parliamentary Documents and Personal Examination*, 1. vyd. London, Jeremiah How 1844.

TAYLOR, William Cooke: *Notes of a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire: in a Series of Letters to His Grace the Arcibishop of Dublin*, 2. vyd. London, Duncan and Malcolm 1842.

TAYLOR, William Cooke: *The Hand Book of Silk, Cotton and Woollen Manufactures*, 1. vyd. London, Richard Bentley 1843.

THACKRAH, Charles Turner: *The Effects of Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity: with Suggestions for the Removal of Many of the Agents which Produce Disease, and Shorten the Duration of Life*, 2. vyd. London, Longman, Rees, Orme, Brown, Green, & Longman 1832.

THE STATISTICAL SOCIETY OF MANCHESTER: *Analysis of the Evidence Taken Before the Factory Commissioners, as Far as It Relates to the Population of Manchester, and the Vicinity, Engaged in the Cotton Trade*, 1. vyd. Manchester, Bancks and Company 1834.

URE, Andrew: *The Philosophy of Manufactures: or, an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*, 1. vyd. London, Charles Knight, Ludgate-street 1835.

WADE, John: *History of the Middle and Working Classes; with a Popular Exposition of the Economical and Political Principles which Have Influenced the Past and Present Condition of the Industrious Orders*, 2. vyd. London, E. Wilson 1834.

WILDERSPIN, Samuel: *The Infant System for Developing the Physical, Intellectual, and Moral Powers of all Children, from One to Seven Years of Age*, 5. vyd. London, Simpkin and Marshall 1832.

A Plain Statement of the Case of the Labourer; for the Consideration of the Yeomen and Gentlemen of the Southern Districts of England. 2. vyd. London, Whittaker, Treacher, and Arnot 1831.

An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill Now Pending in Parliament, for Imposing Certain Restrictions on Cotton Factories, 1. vyd. London, Baldwin, Cradock, and Joy 1818.

Observations on the Proposed Legislative Changes in Factory Labour, 1. vyd. Manchester, Bancks and Company 1833.

Proceedings of the Statistical Society of London. Vol. II., 1837-1838, No. 12. S. 6, in: *Proceeding of the Statistical Society of London, from the Commencement of the Society's Operations up to the Publication of the Journal of the Statistical Society of*

London, in which the Subsequent Proceedings are Continued. London, W. Clowes and Sons 1839.

Dobová periodika

The Factories, in: *The London and Westminster Review*. Vol. IV. and XXVI, 1836-1837, Nos. VII, VIII.-L, LI. London: Henry Hooper, 1837.

The Factory System, in: *The Quarterly Review*. Vol. LVII. Published in September & December, 1836, No. CXIV. London: John Murray, 1836.

COBBETT, William: Cotton Lords and What's Watt, in: *Cobbett's Weekly Register*. Vol. LII., 1824, No. 13. London: C. Clement, 1824.

COBBETT, William: Table of the Prices of Meat, Sugar, Salt, and Coals, in London, from June to November, 1805, inclusive, in: *Cobbett's Political Register*. Vol. VIII, 1805, No. 26. London, Cox and Baylis 1805.

COBBETT, William: Table of the Prices of Meat, Sugar, Salt, and Coals, in London, from June to November, 1808, inclusive, in: *Cobbett's Political Register*. Vol. XIV, 1808. London, Cox and Baylis 1808.

The Quarterly Review. Vol. LVII. Published in September & December, 1836, No. CXIV. London, John Murray 1836.

The Dwellings of the Poor. From the Note-Book of an M. D., in: *The Illuminated Magazine*. Vol. I. May to October. London, Published for the Proprietors 1844.

Použitá literatura

BOYD, Robert Nelson: *Coal Pits and Pitmen, a Short History of the Coal Trade and the Legislation Affecting It*, 1. vyd. London, Whittaker & Co. 1892.

BRONSTEIN, J. L.: *Caught in the Machinery: Workplace accidents and injured workers in nineteenth-century Britain*, 1. vyd. Stanford, University Press 2008. ISBN 978-0-8047-0008-5.

CRUICKSHANK, Marjorie: *Children and Industry: Child Health and Welfare in North-west Textile Towns during the Nineteenth Century*, 1. vyd. Manchester, Manchester University Press 1981. ISBN 0-7190-0809-3.

CUNNINGHAM, Hugh: *Children and Childhood in Western Society since 1500*, 1. vyd. London, Longman 1995. ISBN 0-582-23854-4.

CHAPMAN, Sydney John: *The Lancashire Cotton Industry*, 1. vyd. Manchester, University Press 1904.

HAMMOND, John Lawrence - HAMMOND, Barbara: *The Town Labourer 1760-1832: The New Civilization*, 2. vyd. London, Longmans, Green, and Co. 1917.

HONEYMAN, Katrina: *Child Workers in England, 1780-1820: Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force*, 1. vyd. Aldershot, Ashgate 2007. ISBN 978-0-7546-6272-3.

HUMPHRIES, Jane: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, 1. vyd. Cambridge, Cambridge University Press 2010. ISBN 978-0-521-24896-9.

HUTCHINS, Elizabeth Leigh - HARRISON, Amy: *A History of Factory Legislation*, 2. vyd. London, P. S. King & Son 1911.

KIRBY, Peter: *Child Labour in Britain, 1750-1870*, 1. vyd. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2003, ISBN 0-333-67194-5.

MORGAN, Kenneth O. a kol.: *Dějiny Británie*, 2. vyd. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008. ISBN 978-80-7106-432-9.

PAULINYI, Ákoš: *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, 1. vyd. Praha, ISV nakladatelství 2002. ISBN 80-86642-02-X.

PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce: Vývoj pojmu a koncepce*, 1. vyd. Praha, Academia 1973.

REDFORD, Arthur: *Labour migration in England 1800-1850*, 3. vyd. Manchester, Manchester University Press 1976. ISBN 0-7190-0636-8.

REDFORD, Arthur: *The Economic History of England 1760-1860*, 2. vyd. London, Longmans, Green 1960.

RULE, John: *The Experience of Labour in Eighteenth-Century Industry*, 1. vyd. London, Croom Helm 1981. ISBN 0-85664-524-9.

THOMPSON, Edward Palmer: *The making of the English working class*, 1. vyd. New York, Vintage 1966. ISBN 978-0394703220.

WEBB, Beatrice – WEB, Sidney: *Problems of Modern Industry*, 2. vyd. London, Longmans, Green & Co. 1920.

WASSON, Ellis: *Dějiny moderní Británie: od roku 1714 po dnešek*, 1. vyd. Praha, Grada 2010. ISBN 978-80-247-3267-1.

Internetové zdroje

BOLIN-HORT, Per: *Bringing in the Inspector: the Framing and Enforcement of the Early Factory Legislation in Britain, 1825-1900* [online], 1996. Dostupné z: http://www.tema.liu.se/tema-b/publikationer/working-papers-on-childhood-and-the-study-of-children-aldre-serie/1.329242/1996_14.pdf.

COWLE, Malc - BROWN, John: *A Memoir of Robert Blincoe an Orphan Boy, Sent from the Workhouse of St. Pancras, London at Seven Years of Age to Endure the Horrors of a Cotton-Mill, through his Infancy and Youth, with a Minute Detail of his Sufferings, being the First Memoir of the Kind Published. Manchester: J. Doherty, 1832. Published 2011 with additional introduction, explanatory notes, and postscript by Malc COWLE* [online], 2011. ISBN 978-1-4477-8462-3. Dostupné z: <http://www.malcsbooks.com/resources/A%20MEMOIR%20OF%20ROBERT%20BLINCOE.pdf>.

Seznam příloh

Příloha č. 1 – tabulky

Tabulka 1: Procentuální zastoupení práce dětí ve věku 10 až 14 let v některých povoláních, 1851.

Tabulka 2: Počet zaměstnanců v bavlnářství, 1832.

Tabulka 3: Počet zaměstnanců dle věku v bavlnářských továrnách, 1833.

Tabulka 4: Počet zaměstnanců dle věku ve vlnářských továrnách, 1833.

Tabulka 5: Počet zaměstnanců dle věku v továrnách zpracovávajících vlnu a len, 1833.

Tabulka 6: Počet zaměstnanců dle věku v továrnách zpracovávajících hedvábí, 1833.

Tabulka 7: Počet textilních továren a jejich zaměstnanců v Británii, 1834.

Tabulka 8: Počet zaměstnanců uhelných a rudných dolů, 1841.

Tabulka 9: Počet zaměstnanců rudných dolů a zpracování kovů, 1841.

Tabulka 10: Počet zaměstnanců dolů, zpracování kovů, hrnčářství, sklářství, 1841.

Tabulka 11: Nemocnost zaměstnanců textilních továren a dalších oborů, 1833.

Tabulka 12: Nemocnost zaměstnanců textilních továren, 1833.

Tabulka 13: Nemocnost pracovníků Východoindické společnosti, 1823-1833.

Tabulka 14: Děti živící svými výdělky celou rodinu, údaje z přádelny v Manchesteru.

Tabulka 15: Vývoj cen potravin a mezd některých pracovníků 1810-1825.

Tabulka 16: Mzdy dle pohlaví a věku v bavlnářských továrnách, 1833.

Tabulka 17: Mzdy dle pohlaví a věku ve vlnářských továrnách, 1833.

Tabulka 18: Mzdy dle pohlaví a věku ve vlnářských továrnách, 1833.

Tabulka 19: Mzdy dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících len, 1833.

Tabulka 20: Mzdy dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících hedvábí, 1833.

Tabulka 21: Mzdy dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících hedvábí, 1833.

Tabulka 22: Mzdy dle pracovní pozice v bavlnářských továrnách, Lancashire, 1833.

Tabulka 23: Údaje z vyšetřování Zdravotní rady v Manchesteru ohledně stavu ulic, 1831.

Tabulka 24: Údaje z vyšetřování Zdravotní rady v Manchesteru ohledně stavu domů, 1831.

Tabulka 25: Údaje k úrovni vzdělání zaměstnanců textilních továren, 1833.

Příloha č. 2 – obrazová příloha

Vyobrazení 1: Strojní přádelna.

Vyobrazení 2: Strojní přádelna.

Vyobrazení 3: Strojní tkalcovna.

Vyobrazení 4: Navíjení, mykaní a předpřádání.

Vyobrazení 5: Potiskování látek.

Vyobrazení 6: Bavlnářská továrna ve Stockportu.

Přílohy

Příloha č. 1 – tabulky

Tabulka 1: Procentuální zastoupení práce dětí ve věku 10 až 14 let v některých povoláních, 1851.

Zdroj: KIRBY, P. *Child labour in Britain, 2003*. S. 52.

Zaměstnání britských dětí ve věku 10 – 14 (%), 1851				
	Anglie a Wales		Skotsko	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Zemědělství, rybářství	34,6	21,6	33,3	28,7
Dílny a řemesla	17,3	23,0	18,3	16,9
Továrny	15,4	24,1	21,6	31,5
Doprava a komunikace	11,4	1,1	7,5	1,1
Doly a lomy	8,8	0,8	8,7	0,1
Neurčená povolání	3,9	0,3	1,7	0,1
Stavebnictví	3,1	0,0	1,9	0,0
Obchod, potravinářství a ubytování	2,7	3,5	4,6	2,0
Služebnictví	1,8	25,3	1,1	19,2

Tabulka 2: Počet zaměstnanců v bavlnářství, 1832. Zdroj: PORTER, G. R.: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, &c. Part II. 1832*. S. 103.

ZAMĚSTNANCI V BAVLNÁŘSTVÍ									
	Dospělí		Děti pod 18		Celkem zaměstnáno	Celkové mzdy za měsíc			průměrná čistá mzda jedné osoby
	muži	ženy	muži	ženy		£	s.	d.	
Manchester	5 361	7 035	4 286	3 903	20 585	40 333	2	4	117,56
Stockport	2 601	2 525	1 715	1 555	8 396	18 405	5	9 ¼	131,52
Duckenfield and Stayley Bridge	2 551	2 421	1 332	1 242	8 542	19 409	7	5 ½	136,33
Hyde, Brinnington, Disley, &c.	3 202	4 064	2 310	2 454	12 030	16 537	14	11	132,35
Totals	13 715	16 045	9 643	9 154	49 553	104 685	10	5 ¾	126,75

A 996 jejichž věk a pohlaví nebylo udáno.

Tabulka 3: Počet zaměstnanců dle věku v bavlnářských továrnách, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 33.

BAVLNA									
LANCASHIRE					GLASGOW				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy
		s. d.		s. d.		s. d.		s. d.	
Pod 11	246	2 3½	155	2 4¼	Pod 11	283	1 11¼	256	1 10¼
Od 11 do 16	1,196	4 1¼	1,123	4 3	Od 11 do 16	1,519	4 7	2,162	3 8¼
----- 16 do 21	736	10 2½	1,24	7 3½	----- 16 do 21	881	9 7	2,452	6 2
----- 21 do 26	612	17 2½	780	8 5	----- 21 do 26	541	18 6	1,252	7 2¼
----- 26 do 31	355	20 4½	295	8 7¼	----- 26 do 31	358	19 11¼	674	7 1
----- 31 do 36	215	22 8½	100	8 9½	----- 31 do 36	331	20 9	255	7 4½
----- 36 do 41	168	21 7¼	81	9 8¼	----- 36 do 41	279	19 8½	218	6 7¼
----- 41 do 46	98	20 3½	38	9 3½	----- 41 do 46	159	19 6	92	6 6
----- 46 do 51	88	16 7¼	23	8 10	----- 46 do 51	117	19 2	41	6 10
----- 51 do 56	41	16 4	4	8 4½	----- 51 do 56	69	17 9¼	18	6 1½
----- 56 do 61	28	13 6½	3	6 4	----- 56 do 61	45	16 1¼	16	6 0
----- 61 do 66	8	13 7	1	6 0	----- 61 do 66	17	17 7	7	5 5
----- 66 do 71	4	10 10	1	6 0	----- 66 do 71	15	15 9½	2	4 0
----- 71 do 76	1	18 0	-	- -	----- 71 do 76	11	10 11	-	- -
----- 76 do 81	1	8 8	-	- -	----- 76 do 81	5	9 6	-	- -
					----- 81 do 86	-	- -	-	- -
					----- 86 do 91	1	8 0	-	- -
Celkem	3770		3,844			4,631		7,445	

Tabulka 4: Počet zaměstnanců dle věku ve vlnářských továrnách, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 34.

VLNA									
NORTH OF ENGLAND					GLOUCESTERSHIRE				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy
		s. d.		s. d.		s. d.		s. d.	
Pod 11	214	2 0	197	2 5	Pod 11	134	1 8¼	75	1 7
Od 11 do 16	700	4 4½	724	4 6¼	Od 11 do 16	333	3 1¼	153	2 7¼
----- 16 do 21	475	9 9	559	6 5½	----- 16 do 21	182	6 9¼	166	4 6½
----- 21 do 26	302	19 6¼	285	7 0	----- 21 do 26	116	11 5½	79	5 6
----- 26 do 31	241	22 5¼	174	7 4½	----- 26 do 31	111	12 11¼	79	5 6¼
----- 31 do 36	251	22 6	85	7 2¼	----- 31 do 36	83	15 3½	54	5 8
----- 36 do 41	165	22 6¼	85	7 7	----- 36 do 41	70	14 4¼	50	5 5¼
----- 41 do 46	158	22 0	52	6 10¼	----- 41 do 46	59	13 8	38	5 7
----- 46 do 51	118	22 10¼	28	7 1¼	----- 46 do 51	58	13 2	37	5 6½
----- 51 do 56	76	21 9½	9	7 5¼	----- 51 do 56	35	11 4	13	4 4½
----- 56 do 61	44	21 11	11	6 3½	----- 56 do 61	22	16 0	13	5 0
----- 61 do 66	32	20 3	3	3 5½	----- 61 do 66	13	13 8	8	5 0¼
----- 66 do 71	12	16 8 ½	-	- -	----- 66 do 71	7	10 11	-	- -
----- 71 do 76	5	15 3	-	- -	----- 71 do 76	2	11 3	1	1 6
----- 76 do 81	-	-	1	7 0	----- 76 do 81	4	8 4	1	7 0
----- 81 do 86	-	-	-	- -					
Celkem	2,995		2,113			1,229		767	
VLNA									
SOMERSETSHIRE					WILTSHIRE				
		s. d.		s. d.	Pod 11	115	1 9	35	2 3
Pod 11	56	2 1½	18	2 0	Od 11 do 16	569	2 10¼	135	2 9¼
Od 11 do 16	132	3 5½	62	2 10¼	----- 16 do 21	309	6 4¼	136	4 9
----- 16 do 21	80	7 10	91	5 1½	----- 21 do 26	142	11 6¼	95	6 0¼
----- 21 do 26	62	14 10¼	67	6 6	----- 26 do 31	161	13 10½	86	5 1¼
----- 26 do 31	53	16 3½	35	7 5½	----- 31 do 36	136	15 5	87	6 11¼
----- 31 do 36	54	17 10½	25	8 1	----- 36 do 41	123	13 7¼	93	6 2
----- 36 do 41	42	19 9¼	28	6 9	----- 41 do 46	102	14 8½	44	6 0¼
----- 41 do 46	41	16 10½	21	7 4¼	----- 46 do 51	73	14 10	54	5 9
----- 46 do 51	36	18 0¼	16	6 11¼	----- 51 do 56	61	14 10½	28	5 8¼
----- 51 do 56	17	14 4½	7	7 11	----- 56 do 61	36	12 2	20	5 6
----- 56 do 61	11	16 3½	5	5 3	----- 61 do 66	30	11 2	8	5 3½
----- 61 do 66	6	12 2	3	3 3½	----- 66 do 71	8	7 5¼	4	5 1½
----- 66 do 71	5	12 0	2	5 0	----- 71 do 76	6	6 6	1	4 0
----- 71 do 76	1	11 8	1	2 0	----- 76 do 81	-	- -	-	- -
----- 76 do 81	-	- -	-	- -	----- 81 to 86	-	- -	-	- -
Celkem	496		381			1,871		826	

Tabulka 5: Počet zaměstnanců dle věku v továrnách zpracovávajících vlnu a len, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 34, 35.

VLNA					LEN				
ABERDEEN					LEEDS				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy
Pod 11	6	s. d.	11	s. d.	Pod 11	54	2 10½	45	2 9½
Od 11 do 16	68	4 11	195	3 7	Od 11 do 16	416	4 1	634	4 0
----- 16 do 21	27	7 9½	183	5 1½	----- 16 do 21	134	9 11½	596	5 9¼
----- 21 do 26	32	14 5	96	5 7½	----- 21 do 26	70	17 1¼	184	6 4¼
----- 26 do 31	31	14 10	61	5 5	----- 26 do 31	74	19 1	57	6 2
----- 31 do 36	24	16 6¼	19	5 4½	----- 31 do 36	53	19 2½	14	6 2½
----- 36 do 41	33	14 10¼	14	5 6½	----- 36 do 41	66	18 2	9	6 3
----- 41 do 46	19	13 9½	3	5 0	----- 41 do 46	64	19 5½	6	6 0
----- 46 do 51	21	15 1¼	10	5 3	----- 46 do 51	37	19 7½	4	6 2
----- 51 do 56	13	15 2¼	8	4 11½	----- 51 do 56	35	18 3¼	1	6 0
----- 56 do 61	18	12 4½	5	4 4½	----- 56 do 61	22	17 7	2	6 0
----- 61 do 66	4	14 0	-	- -	----- 61 do 66	8	14 9	-	- -
----- 66 do 71	5	10 1½	1	4 6	----- 66 do 71	11	13 3¼	-	- -
----- 71 do 76	3	11 4	2	3 3	----- 71 do 76	6	16 1¼	-	- -
----- 76 do 81	1	12 0	-	- -	----- 76 do 81	2	10 0	-	- -
Celkem	305		608			1,052		1,552	
LEN									
MARSHALL and Co., LEEDS					GRANDHOLM, ABERDEEN				
Pod 11	9	s. d.	13	s. d.	Pod 11	11	2 10	19	2 3¼
Od 11 do 16	211	4 3	392	4 4	Od 11 do 16	214	4 5¼	143	4 1¼
----- 16 do 21	71	10 1	336	5 9½	----- 16 do 21	86	8 3½	277	5 9½
----- 21 do 26	24	17 4½	93	6 3¼	----- 21 do 26	25	14 0¼	154	6 4
----- 26 do 31	34	23 6	23	6 2½	----- 26 do 31	31	15 11	65	6 0½
----- 31 do 36	21	22 0	6	6 3¼	----- 31 do 36	17	16 4	16	5 6
----- 36 do 41	20	23 2¼	3	5 11	----- 36 do 41	18	17 5½	18	6 2½
----- 41 do 46	25	22 0½	2	6 0	----- 41 do 46	10	14 1¼	12	5 8
----- 46 do 51	12	20 1½	1	6 6	----- 46 do 51	10	15 4	7	6 0½
----- 51 do 56	3	18 8	-	- -	----- 51 do 56	5	11 3	1	5 0
----- 56 do 61	5	19 8	-	- -	----- 56 do 61	5	13 4	2	4 7½
----- 61 do 66	2	21 0	-	- -	----- 61 do 66	2	8 6	-	- -
----- 66 do 71	5	16 9	-	- -	----- 66 do 71	1	10 0	1	4 0
----- 71 do 76	3	19 4	-	- -	----- 71 do 76	1	12 0	-	- -
----- 76 do 81	-	- -	-	- -	----- 76 do 81	1	9 0	-	- -
----- 81 do 86	-	- -	-	- -	----- 81 do 86	-	- -	-	- -
Celkem	445		872			437		715	

Tabulka 6: Počet zaměstnanců dle věku v továrnách zpracovávajících hedvábi, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 35, 36.

HEDVÁBÍ									
DERBY					NORFOLK, SUFFOLK, AND ESSEX				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměst.	Průměrné týdenní mzdy
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.
Pod 11	105	1 9	146	1 11	Pod 11	12	1 9	236	1 5
Od 11 do 16	312	4 11½	449	3 6½	Od 11 do 16	25	1 11	733	2 7
----- 16 do 21	169	11 11	450	5 11	----- 16 do 21	2	4 0	480	4 0¼
----- 21 do 26	109	18 1¼	227	7 0½	----- 21 do 26	4	15 10	131	5 0
----- 26 do 31	65	18 10	118	7 7	----- 26 do 31	3	21 0	27	4 11
----- 31 do 36	72	23 9½	51	7 0½	----- 31 do 36	3	21 0	3	4 4
----- 36 do 41	30	25 3½	56	6 4½	----- 36 do 41	3	18 8	3	6 5
----- 41 do 46	24	29 11	38	5 4½	----- 41 do 46	1	10 0	2	9 0
----- 46 do 51	18	17 8	34	5 4½	----- 46 do 51	1	21 0	3	9 9
----- 51 do 56	12	18 3½	31	5 1½	----- 51 do 56	-	- -	-	- -
----- 56 do 61	11	13 4	21	5 9	----- 56 do 61	1	15 0	-	- -
----- 61 do 66	5	12 7½	14	4 11	----- 61 do 66	-	- -	-	- -
----- 66 do 71	5	12 10½	13	5 0	----- 66 do 71	-	- -	-	- -
----- 71 do 76	2	17 6	7	4 5	----- 71 do 76	-	- -	-	- -
----- 76 do 81	-	- -	3	4 6	----- 76 do 81	-	- -	-	- -
----- 81 do 86	-	- -	1	5 0					
Celkem	939		1,659			55		1,618	
HEDVÁBÍ									
SOMERSETSHIRE					PAISLEY				
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.
Pod 11	50	0 10	71	0 10	Pod 11	-	- -	13	2 3½
Od 11 do 16	57	2 0½	160	2 6	Od 11 do 16	1	3 6	128	3 8½
----- 16 do 21	13	6 9	170	4 10½	----- 16 do 21	6	10 2¼	134	5 6
----- 21 do 26	6	8 3	103	5 2¼	----- 21 do 26	9	16 11½	22	7 4
----- 26 do 31	3	10 9	37	5 1	----- 26 do 31	1	12 0	10	6 9½
----- 31 do 36	4	7 7½	11	5 11½	----- 31 do 36	1	21 0	7	7 8¼
----- 36 do 41	1	11 0	16	6 0	----- 36 do 41	3	13 4½	6	6 9½
----- 41 do 46	4	9 7½	4	4 10	----- 41 do 46	1	18 0	4	6 9
----- 46 do 51	1	18 0	6	5 10¼	----- 46 do 51	-	- -	-	- -
----- 51 do 56	1	6 0	-	- -	----- 51 do 56	-	- -	-	- -
----- 56 do 61	1	5 0	1	5 6	----- 56 do 61	1	27 6	-	- -
----- 61 do 66	1	10 0	1	3 6	----- 61 do 66	4	10 10	-	- -
----- 66 do 71	-	- -	1	6 1	----- 66 do 71	-	- -	-	- -
----- 71 do 76	-	- -	1	5 0	----- 71 do 76	-	- -	-	- -
----- 76 do 81	-	- -	-	- -	----- 76 do 81	1	6 0	-	- -
Celkem	142		582			28		334	

Tabulka 8: Počet zaměstnanců uhelných a rudných dolů, 1841. Zdroj: CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: Gilbert's Summary of the Occupations. S. 13.

	UHLÍ.					MĚĎ.					OLOVO.				
	Muži		Ženy		Součet	Muži		Ženy		Součet	Muži		Ženy		Součet
	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let		20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let		20 let a starší	Mladší 20 let			
England and Wales, and Isles in the British Seas	72,090	27,641	789	794	101,314	9,852	3,428	913	1,200	15,393	9,006	1,875	40	20	10,941
Scotland	11,318	4,834	396	371	16,919	14	-	-	-	14	421	57	-	-	478
Total Great Britain.....	83,408	32,475	1,185	1,165	118,233	9,866	3,428	913	1,200	15,407	9,427	1,932	40	20	11,419
	ŽELEZO					ČIN					MANGAN				
	Muži		Ženy		Součet	Muži		Ženy		Součet	Muži		Ženy		Součet
	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let		20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let		20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	
England and Wales, and Isles in the British Seas	5,933	2,174	399	53	8,559	4,601	1,349	68	82	6,100	224	43	4	1	272
Scotland	1,840	505	25	20	2,390	1	-	-	-	1	2	1	-	-	3
Total Great Britain.....	7,773	2,679	424	73	10,949	4,602	1,349	68	82	6,101	226	44	4	1	275
	SŮL					Nespecifikované NEROSTY					CELKOVÝ počet OSOBY zaměstnaných v DOLECH				
	Muži		Ženy		Součet	Muži		Ženy		Součet	Muži		Ženy		Součet
	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let		20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let		20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	
England and Wales, and Isles in the British Seas	242	24	2	-	268	23,111	6,385	447	478	30,421	125,059	42,919	2,662	2,628	173,268
Scotland	-	-	-	-	-	583	138	19	12	752	14,179	5,535	440	403	20,557
Total Great Britain.....	242	24	2	-	268	23,694	6,523	466	490	31,173	139,238	48,454	3,102	3,031	199,825

Tabulka 9: Počet zaměstnanců rudných dolů a zpracování kovů, 1841. Zdroj: CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: Gilbert's Summary of the Occupations. S. 13.

ŽELEZO																								
ŽELEZNÉ DOLY				ZPRACOVÁNÍ ŽELEZA				ŽELEZO celkem																
Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet								
20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let							
5,933	2,174	399	53	8,559	19,930	5,535	271	142	25,878	25,863	7,709	670	195	34,437	1,840	505	25	2,390	4,581	1,345	55	28	6,009	
7,773	2,679	424	73	10,949	22,671	6,375	301	150	29,497	30,444	9,054	725	223	40,446										
England and Wales, and Isles in the British Seas																								
Scotland																								
Total Great Britain.....																								

MĚĎ																									
MĚDĚNÉ DOLY				ZPRACOVÁNÍ MĚDI				MĚĎ celkem																	
Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet									
20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let								
9,852	3,428	913	1,200	15,393	1,491	372	120	143	2,126	11,343	3,800	1,033	1,343	17,519	14	-	-	14							
9,866	3,428	913	1,200	15,407	1,491	372	120	143	2,126	11,357	3,800	1,033	1,343	17,533											
England and Wales, and Isles in the British Seas																									
Scotland																									
Total Great Britain.....																									

OLOVO																								
OLOVĚNÉ DOLY				ZPRACOVÁNÍ OLOVA				OLOVO celkem																
Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet								
20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let							
9,006	1,875	40	20	10,941	860	207	76	35	1,178	9,866	2,082	116	55	12,119	421	57	-	478	59	116	1	-	593	
9,427	1,952	40	20	11,419	915	266	77	35	1,293	10,342	2,198	117	55	12,712										
England and Wales, and Isles in the British Seas																								
Scotland																								
Total Great Britain.....																								

Tabulka 10: Počet zaměstnanců dolů, zpracování kovů, hrnčířství, sklářství, 1841. Zdroj: CENSUS OFFICE - GILBERT, J.: Gilbert's Summary of the Occupations. S. 14.

CÍN																		
CÍNOVÉ DOLY				ZPRACOVÁNÍ CÍNU				CÍN celkem										
Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet		
20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	
4,601	1,349	68	82	6,100	1	553	351	196	2,20	1,320	1	5,154	1,700	264	302	7,420	1	
4,602	1,349	68	82	6,101		553	351	196	2,20	1,320		5,155	1,700	264	302	7,421		
England and Wales, and Isles in the British Seas																		
Scotland																		
Total Great Britain.....																		
Nespecifikováno KOVY																		
Slévači a Hutníci																		
Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet								
20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let							
942	346	127	204	1,622	351	53,168	15,640	2,210	2,099	73,117	6,968							
209	142	-	-	351		5,281	1,603	56	28									
1,151	491	127	204	1,973		58,449	17,243	2,266	2,127	80,09								
England and Wales, and Isles in the British Seas																		
Scotland																		
Total Great Britain.....																		
Hrnčířství, porcelán a kamenina												Hrnčířství a sklo celkem						
Hrnčířství, porcelán a kamenina						Sklo a skleněné lahve						Hrnčířství a sklo celkem						
Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Součet		Muži		Ženy		Celkový součet		
20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	20 let a starší	Mladší 20 let	
11,900	4,771	3,877	3,263	23,811	538	257	101	67	963	5,106	1,401	221	74	6,802	17,006	6,172	4,098	3,337
12,438	5,028	3,978	3,330	24,774	5,548	1,605	234	77	7,464	11,986	6,633	4,212	3,407	32,238	980	461	114	70
England and Wales, and Isles in the British Seas																		
Scotland																		
Total Great Britain.....																		

Tabulka 11: Nemocnost zaměstnanců textilních továren a dalších oborů, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 59.

Nemocnost v bavlnářských továrnách, LANCASHIRE				
Věk	MUŽI		ŽENY	
	Průměrné trvání nemoci za rok na každého zaměstnance	Průměrné trvání nemoci za rok na každého nemocného	Průměrné trvání nemoci za rok na každého zaměstnance	Průměrné trvání nemoci za rok na každého nemocného
	Dny	Dny	Dny	Dny
Pod 11	2,46	13,04	8,03	-
Od 11 do 16	3,81	14,58	4,25	11,98
Od 16 do 21	4,42	16,43	5,56	12,63
Od 21 do 26	4,91	18,27	6,85	16,42
Od 26 do 31	6,88	22,14	8,62	18,51
Od 31 do 36	3,85	12,19	9,29	21,77
Od 36 do 41	4,13	13,75	6,16	19,19
Od 41 do 46	5,09	14,25	14,67	14,41
Od 46 do 51	7,18	30,31	20,34	26,43
Od 51 do 56	3,47	13,10	15,75	21,00
Od 56 do 61	12,68	11,50	15,75	21,00
Nemocnost ve vlnářských továrnách, NORTH of ENGLAND				
Pod 11	2,01	11,75	8,90	35,32
Od 11 do 16	3,59	11,04	6,40	14,84
Od 16 do 21	5,31	17,14	6,98	19,96
Od 21 do 26	7,42	19,97	13,70	29,34
Od 26 do 31	10,03	25,25	13,54	30,53
Od 31 do 36	7,91	21,85	22,52	50,85
Od 36 do 41	5,43	15,37	15,21	24,75
Od 41 do 46	10,56	23,88	8,42	26,90
Od 46 do 51	12,90	35,46	19,16	40,83
Od 51 do 56	7,49	21,76	12,00	22,00
Od 56 do 61	5,19	41,80	126,00	126,00
Nemocnost v továrnách na zpracování lnu, LEEDS				
Pod 11	1,94	5,24	1,33	5,75
Od 11 do 16	3,61	6,97	3,26	9,55
Od 16 do 21	4,16	17,93	5,62	13,62
Od 21 do 26	4,42	15,11	5,31	14,15
Od 26 do 31	5,03	14,75	4,36	13,56
Od 31 do 36	4,19	15,78	3,44	7,66
Od 36 do 41	5,10	16,39	4,16	9,50
Od 41 do 46	8,79	24,19	14,87	35,00
Od 46 do 51	5,64	11,87	4,00	4,00
Od 51 do 56	6,15	18,33	-	-
Od 56 do 61	15,84	32,04	3,50	7,00
Nemocnost v hrnčířství, STAFFORDSHIRE				
Pod 11	4,84	14,07	-	-
Od 11 do 16	3,66	14,71	6,86	21,83
Od 16 do 21	10,61	31,91	6,51	19,65
Od 21 do 26	8,96	27,66	9,86	32,26
Od 26 do 31	4,89	19,10	13,12	38,86
Od 31 do 36	6,16	19,39	14,29	46,98
Od 36 do 41	9,33	30,17	9,90	16,25
Od 41 do 46	6,80	29,91	27,25	60,25
Od 46 do 51	13,53	32,22	10,50	21,00
Od 51 do 56	7,91	24,90	3,93	8,50
Od 56 do 61	25,51	44,80	50,50	60,50

Tabulka 12: Nemocnost zaměstnanců textilních továren, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 60.

Nemocnost ve vlnářských továrnách Západní Anglie				
Věk	MUŽI		ŽENY	
	Průměrné trvání nemoci za rok na každého zaměstnance	Průměrné trvání nemoci za rok na každého nemocného	Průměrné trvání nemoci za rok na každého zaměstnance	Průměrné trvání nemoci za rok na každého nemocného
	Dny	Dny	Dny	Dny
Pod 11	2,14	11,09	5,20	13,39
Od 11 do 16	2,98	15,73	5,48	16,24
Od 16 do 21	3,57	19,19	4,57	14,60
Od 21 do 26	6,82	27,28	6,41	20,38
Od 26 do 31	5,34	22,11	9,11	28,38
Od 31 do 36	4,93	18,76	9,26	27,50
Od 36 do 41	5,08	25,29	9,46	20,82
Od 41 do 46	4,52	17,49	9,55	27,59
Od 46 do 51	7,49	27,52	13,47	33,50
Od 51 do 56	3,62	17,93	86,00	19,03
Od 56 do 61	13,56	35,54	14,51	30,91
Nemocnost v továrnách na zpracování hedvábí v Anglii				
Pod 11	3,79	7,19	4,35	10,01
Od 11 do 16	7,62	17,23	11,17	22,84
Od 16 do 21	6,43	18,61	12,07	29,08
Od 21 do 26	7,44	27,34	14,06	29,04
Od 26 do 31	6,48	20,16	12,85	28,32
Od 31 do 36	8,76	30,14	23,48	29,87
Od 36 do 41	13,41	2,30	18,61	40,34
Od 41 do 46	17,50	50,75	22,18	35,65
Od 46 do 51	0,45	1,50	7,00	14,52
Od 51 do 56	10,33	22,75	3,61	7,60
Od 56 do 61	3,50	16,50	52,00	82,00
Nemocnost v bavlnářských továrnách, Glasgow & c.				
Pod 11	1,01	3,10	2,63	14,90
Od 11 do 16	4,80	12,35	6,18	13,81
Od 16 do 21	5,52	17,14	6,38	15,54
Od 21 do 26	9,11	20,12	8,16	18,96
Od 26 do 31	7,05	16,05	7,38	19,81
Od 31 do 36	7,65	16,93	6,05	13,05
Od 36 do 41	8,50	22,58	4,16	16,00
Od 41 do 46	5,12	16,41	11,94	20,36
Od 46 do 51	4,84	20,57	11,72	40,60
Od 51 do 56	4,90	16,41	16,50	25,85
Od 56 do 61	3,27	8,84	15,00	30,20
Nemocnost v továrnách na východním pobřeží Skotska				
Pod 11	5,65	6,58	2,76	3,97
Od 11 do 16	8,96	15,29	9,71	18,96
Od 16 do 21	8,54	18,25	12,68	20,59
Od 21 do 26	7,70	19,56	11,90	19,00
Od 26 do 31	2,72	11,68	9,13	16,70
Od 31 do 36	2,46	25,04	6,92	16,58
Od 36 do 41	2,01	9,94	4,77	12,09
Od 41 do 46	2,57	11,53	9,98	17,15
Od 46 do 51	5,81	14,88	8,63	14,80
Od 51 do 56	6,45	31,00	0,50	2,00
Od 56 do 61	8,10	13,41	12,54	41,16

Tabulka 13: Nemocnost pracovníků Východoindické společnosti, 1823-1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 48.

Pracovníci ve službách Východoindické společnosti		
Věk	Průměrné trvání nemoci za rok na každého zaměstnance	Průměrné trvání nemoci za rok na každého nemocného
	Dny	Dny
16 až 21	4,02	13,96
21 až 26	5,40	17,22
26 až 31	4,49	20,18
31 až 36	4,55	21,44
36 až 41	5,57	23,84
41 až 46	5,18	22,83
46 až 51	5,43	23,59
51 až 56	6,80	28,61
56 až 61	7,21	28,28
61 až 66	10,24	31,25
66 až 71	9,93	26,89
71 až 76	10,60	29,67
76 až 81	12,67	38,88

Tabulka 14: Děti živící svými výdělky celou rodinu, údaje z přádelny v Manchesteru. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 280.

Číslo	Počet pracujících členů rodiny	Věk	Celkový výdělek		Celkový počet členů rodiny podporovaných těmito výdělky
			s.	d.	
1	3 Děti	10, 12 a 14	12	8	9 Osob
2	3 ———	16, 17 a 18	21	3	7 ———
3	2 ——— a otec	11 a 17	19	5	6 ———
4	3 ———	9,12 a 15	12	4	8 ———
5	2 ———	15 a 18	13	6	4 ———
6	3 ———	15,17 a 19	21	0	8 ———
7	1 ———	15	5	8	5 ———
8	3 ———	12,14 a 16	16	8	6 ———
9	4 ———	9, 13, 16 a 18	19	4	11 ———
10	3 ———	12,13 a 19	20	0	5 ———
11	3 ———	10, 12 a 15	13	10	6 ———
12	3 ———	14, 17 a 19	19	11	7 ———
13	3 ———	12,13 a 15	13	9	7 ———
14	3 ———	12,14 a 16	14	8	7 ———
15	1 ———	17	6	2	3 ———
16	2 ———	15	12	0	6 ———
17	2 ———	9 a 10	5	10	5 ———

Tabulka 15: Vývoj cen potravin a mezd některých pracovníků 1810-1825. Zdroj: PORTER, G. R.: *Tables of the Revenue, Population, Commerce, & c. Part III. From 1820 to 1833. S. 402.*

	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825
Potravin	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.	s. d.
Mouka, za 12lbs.	3 9	3 5	4 9	4 2	2 10	2 7	3 0	4 6	3 5	2 9	2 5	1 11	1 8	2 9	2 0	2 2
Ovesná mouka, 12 lbs	2 6	2 6	3 9	3 3	2 4	2 2	2 1	3 2	2 8	2 3	2 1	1 6½	1 4	1 6	1 9	1 9
Brambory, za 20 lbs.	-	0 10	11d. - 22d	9d. - 15d.	0 11	0 11	8d. - 14d.	9d. - 17d.	0 8½	0 8	0 7½	0 6	0 5½	0 5	0 6	0 7
Maso, za 1lb.	0 8	0 8	0 8	0 8½	0 9	0 8½	0 7½	0 7½	0 8	0 8	0 7½	0 5½	0 5	0 5	0 5½	0 7½
Slanina, za 1lb.	0 11	0 9	0 10	0 11	0 11	0 10½	0 8	0 7	0 10	0 10	0 8	0 5	0 4½	0 6	0 8	0 8
Máslo, za 1lb.	1 1	1 2½	1 2	1 1½	1 2½	1 2	0 11	0 11	1 2	1 0	0 10½	0 10	0 9	0 9¼	0 10	0 11
Sýr	0 8½	0 8½	0 8½	0 9	0 8½	0 8½	0 6¼	0 6¼	0 8	0 8	0 7	0 6½	0 5½	0 5¼	0 6¼	0 7
Správní																
Přadláči jemné přize	42 6	18 0	30 0	27 0	32 0	32 0	32 0	32 0	32 0	32 0	32 0	32 0	32 0			
Přadláči hrubé přize			Pohybuje se od 20s. do 28s. za týden během celého období.													
Ženy přadleny	-	-	15 7	14 2	17 0	17 0	17 0	17 0	17 0	17 0	17 0	17 0	17 0	16 9	16 9	16 9
Navleční	12 0	6 0	9 11	8 2	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0
Ruční tkáni																
Nejlepší kaliko	-	9 6	11 4	12 8	13 8	10 10	9 2	8 4	9 8	8 3	8 3	8 4	8 0	4 6	4 6	4 3
Kaliko nižší jakost	-	-	6 8	6 8	15 3	11 8	8 1	6 4½	8 1	6 0	8 0	8 0	7 6	4 6	4 6	4 3
Silné kaliko	13 0	8 9	9 7	8 9	11 4	8 9	7 4	6 1½	7 0	7 0	9 0	9 0	8 8	5 0	5 0	4 8
Módní zboží	21 0	14 8	14 2	15 6	20 0	18 3	12 2	9 5	11 9	10 3	11 0	10 0	9 6	8 6	8 6	8 0
Potiskování a bělení																
Potiskování kalika	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	26 0	30 0	31 5	28 9	20 6	17 6
Bělení	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	17 6	16 6	17 6	21 6	21 6

Střiháči manšestru	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	14 0	10 0	9 0	16 0	16 0	21 0
Barvení látek	15 0	15 0	15 0	15 0	15 0	15 0	15 0	15 0	15 0	15 0		14 6	14 0	16 9	16 3	17 6
Kloboučnictví	27 5	23 1	25 6	23 8	24 10	22 2	18 6	18 10	29 8	25 8						
Krejčí	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	21 6	21 6	21 6	18 6	18 6	18 6	18 6	18 6	21 0	21 0	21 0
Ševci	16 0	16 0	16 0	16 0	16 0	16 0	16 0	16 0	16 0	16 0		18 0	18 0	16 0	16 0	16 0
Slévači	31 3	28 0	27 4	31 6	32 3	32 1	34 8	33 8	35 10	31 6		30 6	30 6	30 0	30 0	30 0

Tabulka 16: Mzdy dle pohlaví a věku v bavlnářských továrnách, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I, 1834. S. 21.

BAVLNA									
LANCASHIRE					GLASGOW				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.
8	1	2 0	1	2 0	8	-	- -	5	1 10 ¼
9	41	2 3 ½	32	2 3	9	51	1 10 ¼	48	1 7
10	204	2 6 ½	122	2 11 ½	10	232	2 1	203	2 1 ¾
11	195	3 1 ¾	198	3 2	11	284	2 8 ¼	322	2 7
12	245	3 7	241	3 7 ¾	12	314	2 11 ¼	423	2 7 ½
13	233	4 2 ½	233	3 9 ¾	13	322	3 7 ½	466	3 6 ½
14	256	4 8 ½	236	4 11 ½	14	338	4 5 ¼	483	4 7 ¼
15	240	5 3	215	5 8	15	261	4 7 ½	468	5 2 ¾
16	204	6 11 ½	256	6 0 ½	16	225	5 6 ¼	493	5 5
17	141	7 4 ½	245	6 5 ¾	17	191	7 5 ½	518	6 1 ¾
18	164	11 9	279	7 6 ½	18	178	8 4 ¾	524	6 5
19	135	11 6 ¼	251	8 2	19	146	11 5 ¾	502	6 4 ¾
20	92	13 5 ¼	209	8 1 ½	20	141	15 0 ¼	415	6 6 ¾
21	180	13 1 ¼	251	8 0 ¼	21	116	16 5 ¾	294	6 10 ½
22	145	16 9 ½	192	8 6 ½	22	128	17 1	361	7 5 ¼
23	104	18 8	138	8 4 ½	23	101	18 5 ¼	236	7 1 ½
24	83	18 7 ½	100	8 4 ¾	24	102	18 8	207	7 2
25	100	18 10 ¾	99	8 10	25	94	20 10 ½	154	7 3 ¾
26	73	18 5	72	9 0	26	104	20 8 ¾	185	6 6 ¾
27	79	20 8	67	8 9	27	73	18 9	120	6 9 ¼
28	75	21 5 ¼	54	8 1	28	94	19 3	141	7 4 ¾
29	52	20 1	45	8 4	29	81	20 10 ¼	98	7 5
30	76	21 1 ¾	57	9 1	30	106	20 1 ¾	130	7 2 ½
31	31	22 10 ½	21	9 10	31	43	21 9	49	6 7 ¾
32	51	23 2	24	10 3	32	93	20 9 ¾	55	8 2 ½
33	46	23 6 ¾	20	8 9	33	75	20 9 ½	47	7 6 ½
34	41	20 8 ¼	10	7 1 ½	34	54	20 2	45	7 8 ½
35	46	23 3	25	8 0	35	66	20 2	59	6 9 ½
36	45	23 2	22	10 3	36	52	18 8 ¼	61	7 1 ¼
37	21	21 11 ½	133	10 0	37	42	19 1 ½	29	6 6 ¼
38	38	22 11	21	9 10 ¾	38	53	21 6 ½	44	6 8 ½
39	26	19 8 ½	10	9 8 ¼	39	50	20 5	17	6 4
40	38	20 3 ½	15	8 8	40	82	18 8 ¼	67	6 5 ¾
41	17	19 5 ½	11	8 2 ¾	41	29	19 6 ¼	16	6 3 ¾
42	34	22 0 ½	12	10 9	42	38	21 2	24	6 0 ¾
43	12	21 10	6	9 5 ¼	43	23	18 5	8	8 1 ½
44	18	20 9 ½	4	9 0 ¾	44	43	18 2	17	5 9

BAVLNA – pokračování										
LANCASHIRE					GLASGOW					
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy		
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	
45	17	17 3	5	8 11 ½	45	26	20 2 ¼	27	6 3	
46	13	19 8 ¼	10	10 4	46	20	18 0	8	7 8	
47	18	14 1	3	9 0	47	24	17 6	5	6 3	
48	21	18 7	4	9 9	48	27	19 11	6	8 1	
49	9	14 4 ½	4	7 10	49	14	22 9	2	4 6	
50	27	16 4	2	7 3	50	32	17 7	20	7 7 ½	
51	6	14 11	-	- -	51	14	17 5	-	- -	
52	7	24 4	1	6 0	52	16	16 10	5	6 2	
53	6	10 11 ¼	-	- -	53	9	20 4	4	6 9	
54	12	14 6	1	7 6	54	16	15 1	2	4 3	
55	10	16 10 ¾	2	11 7 ½	55	14	19 4	7	7 3	
56	5	13 4	-	- -	56	11	15 9 ¼	3	8 10	
57	3	11 10 ½	1	6 0	57	8	15 0	4	6 5	
58	3	11 7	1	6 6	58	9	15 4	3	5 5	
59	8	15 3 ¼	-	- -	59	5	19 8	1	2 6	
60	9	13 6	1	6 6	60	12	14 9	5	6 10	
61	1	15 0	-	- -	61	2	15 0	3	5 1	
62	3	20 0	-	- -	62	1	21 0	1	5 0	
63	2	7 9	-	- -	63	10	15 11	2	5 6	
64	1	12 4	1	6 0	64	1	19 0	1	6 0	
65	1	13 0	-	- -	65	3	17 0	-	- -	
66	-	- -	-	- -	66	4	16 9	1	4 0	
67	1	7 3	1	6 0	67	5	19 9	-	- -	
68	2	14 6	-	- -	68	2	17 0	-	- -	
69	1	8 0	-	- -	69	1	12 0	1	4 0	
70	-	- -	-	- -	70	3	13 4	-	- -	
72	1	18 0	-	- -	71	1	8 0	-	- -	
80	1	8 8	-	- -	72	2	10 6	-	- -	
	3 770		3 844		73	2	13 6	-	- -	
					74	4	15 0	-	- -	
					75	2	7 6	-	- -	
					76	2	8 6	-	- -	
					77	2	11 0	-	- -	
					79	1	9 0	-	- -	
					88	1	8 0	-	- -	
						4 631		7 445		

Tabulka 17: Mzdy dle pohlaví a věku ve vlnářských továrnách, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 23.

VLNA									
LEEDS					GLOUCESTERSHIRE				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.
6	1	1 6	1	1 6	6	2	2 0	-	- -
7	2	1 6	2	2 3	7	5	1 1 ¼	1	1 6
8	26	2 0	31	2 9 ¼	8	11	1 4	9	1 8 ½
9	85	2 3 ¼	63	2 9	9	47	1 9 ½	25	1 11
10	100	2 9	100	2 9 ½	10	69	2 2 ¼	40	1 8 ¼
11	121	3 3 ¼	117	3 4	11	57	2 4 ¼	25	2 0
12	140	3 8	114	3 7	12	67	2 7 ½	31	2 7
13	162	4 4	117	4 11	13	72	3 1 ½	40	2 6 ¼
14	164	4 9 ½	143	4 9 ¼	14	66	3 6	31	2 10 ¾
15	113	5 8 ¾	133	6 1 ¾	15	71	3 11 ½	26	3 0 ¼
16	124	7 2 ¼	140	5 5 ¼	16	53	4 3	35	3 5 ½
17	90	7 6 ½	118	5 9	17	42	5 7	38	4 4 ½
18	115	9 8 ½	108	7 1 ¾	18	40	7 1	27	4 7
19	81	12 0 ½	113	6 10 ½	19	27	8 7	28	4 11
20	65	12 2 ¾	80	7 0 ½	20	20	8 5	38	5 5 ¼
21	73	17 0 ¼	82	7 1 ½	21	23	10 2	18	5 8 ¾
22	61	19 2 ¼	69	6 5 ½	22	16	11 0 ½	16	5 1 ½
23	65	20 4	50	7 7 ½	23	32	11 5 ½	23	5 7 ½
24	54	20 2 ½	38	6 6 ¼	24	22	13 3 ¾	8	5 9 ¾
25	49	21 0 ¾	46	7 3 ½	25	23	11 3 ¾	14	5 2 ½
26	57	19 7	43	7 7 ¼	26	20	13 8 ¾	21	5 6 ¼
27	34	21 11 ¼	26	7 2 ¾	27	20	12 4	17	5 7 ¼
28	52	25 6	26	7 3	28	25	12 8	12	4 11
29	45	24 4 ¼	37	7 4 ½	29	19	12 0	17	6 5 ½
30	53	20 9 ½	42	7 3 ½	30	27	13 1 ¼	12	5 3 ½
31	53	20 6	17	7 10	31	14	15 0 ¼	9	4 11 ¼
32	47	21 2 ½	15	7 6	32	25	14 8 ½	9	5 0
33	56	23 1	10	6 11	33	16	16 8 ¼	15	5 4 ½
34	46	24 3	11	6 7	34	8	16 6 ¾	9	6 11 ¼
35	49	23 4 ½	32	7 3 ¼	35	20	13 6 ½	12	6 0 ½
36	28	23 3	23	7 6 ½	36	13	14 10	8	5 2 ¼
37	33	23 8 ½	17	8 3	37	13	13 10	10	5 6
38	35	22 6 ¼	8	7 5	38	17	13 10 ½	10	4 10
39	27	21 1	22	8 0	39	10	14 7	3	6 6

VLNA – pokračování

LEEDS					GLOUCESTERSHIRE				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
40	42	22 1	15	6 8	40	17	14 7 ½	19	5 3 ½
41	25	22 7	17	6 4 ½	41	14	15 2	6	5 9
42	40	23 8	10	8 11	42	9	12 10	7	6 3
43	37	21 6 ¾	8	6 4 ¼	43	8	14 0	8	4 10 ¾
44	27	20 2	12	6 4	44	12	14 3	9	5 7 ¼
45	29	21 0 ½	5	6 3	45	16	12 1 ½	8	5 4 ¾
46	27	22 4 ½	10	7 3 ½	46	9	14 4 ½	5	5 9 ¾
47	24	20 4 ½	3	7 8	47	13	12 7 ½	7	4 7 ¼
48	23	25 3	6	6 10	48	5	13 7 ½	7	5 11
49	20	21 7 ¾	3	6 0	49	7	14 1 ¾	8	5 8 ¼
50	24	20 5	6	7 11	50	24	11 0 ¾	10	7 7 ¼
51	17	19 6	2	8 3	51	4	12 0	2	2 9
52	21	21 4 ¾	3	7 4	52	6	11 10	4	5 0
53	11	20 2 ¼	-	- -	53	6	10 0	-	- -
54	15	23 5	1	7 0	54	14	12 2 ½	1	4 6
55	12	20 9	3	7 2	55	5	10 7	6	5 3
56	12	18 8	3	6 4	56	5	14 7 ½	3	5 0
57	7	22 1 ¼	4	7 7 ½	57	3	30 0	2	5 0
58	9	24 0	1	6 0	58	8	10 2 ½	2	5 0
59	5	23 2 ¼	2	7 0	59	-	- -	2	5 9
60	11	21 5	1	4 6	60	6	9 1	4	4 3
61	5	17 4 ¼	-	- -	61	3	13 4	2	5 9
62	13	20 1 ¾	1	6 0	62	4	8 9	1	7 0
63	5	18 7	-	- -	63	1	18 0	2	3 6
64	7	23 8 ¼	1	6 3	64	4	14 3	2	3 3
65	2	21 6	1	5 0	65	1	14 0	1	5 9
66	2	11 0	-	- -	66	2	10 9	-	- -
67	4	18 6	-	- -	67	1	12 0	-	- -
68	2	21 0	-	- -	68	1	15 0	-	- -
69	4	16 6	-	- -	69	1	14 0	-	- -
70	2	16 6	-	- -	70	2	2 10 ½	-	- -
71	4	14 6	-	- -	73	1	15 0 ¼	-	- -
72	-	- -	-	- -	74	-	- -	1	1 6
73	1	26 0	-	- -	75	1	7 6	-	- -
80	-	- -	1	7 0	76	2	11 0	-	- -
	2 795		2 113		77	-	- -	1	7 0
					78	1	6 0	-	- -
					79	1	8 0	-	- -
						1 229		767	

Tabulka 18: Mzdy dle pohlaví a věku ve vlnářských továrnách, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 24.

VLNA										
SOMERSETSHIRE					WILTSHIRE					
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy		
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.	
7	1	2 0	2	2 0	6	1	0 8	-	- -	
8	6	2 3	1	2 0	7	1	1 6	1	2 0	
9	20	2 0 ¼	7	2 0	8	9	1 10 ½	4	2 4 ¾	
10	29	2 3	8	1 11 ¼	9	33	2 2	12	2 0 ¾	
11	33	2 9	9	2 1	10	71	2 2 ½	18	2 5 ½	
12	30	3 0	9	2 8 ¼	11	105	2 4 ½	31	2 4 ½	
13	20	3 0 ½	18	2 9	12	15	2 5 ¼	32	2 6 ½	
14	34	3 10 ¾	19	3 3 ¼	13	103	3 2	21	2 10	
15	15	4 6 ¾	7	3 7 ¾	14	128	3 1 ¾	27	2 8	
16	21	4 7 ¾	13	4 5 ½	15	128	3 4	24	3 5	
17	18	6 6 ½	22	4 1 ¾	16	102	4 3 ½	38	3 7 ¼	
18	13	8 6 ½	25	5 6	17	71	4 1 ½	27	4 9	
19	12	8 8 ½	10	5 8 ¾	18	59	6 7	27	4 8	
20	16	10 9 ½	21	5 10	19	31	7 9	25	5 3	
21	9	14 4 ½	11	5 11 ¾	20	46	9 2	19	5 5	
22	7	14 9 ½	19	6 2 ¾	21	28	9 5 ¼	21	5 5 ¾	
23	14	14 8 ½	17	6 2	22	34	10 10 ¼	20	5 8 ½	
24	12	13 10 ½	9	8 2 ½	23	27	11 9	16	5 2	
25	20	16 8 ¾	11	5 11 ¼	24	26	13 2 ¼	19	5 11	
26	5	15 0	7	6 2 ½	25	27	12 5 ½	19	7 10	
27	12	16 10 ½	7	6 10 ½	26	29	13 6	14	5 4 ¾	
28	9	16 4 ½	7	8 6	27	26	10 9	9	6 1 ½	
29	14	16 1	5	7 7 ¼	28	29	13 8	17	7 3 ½	
30	13	17 1 ½	9	7 3 ¼	29	29	16 4	17	6 3	
31	9	17 1	3	6 4 ½	30	48	15 1	29	5 7 ½	
32	12	17 4	6	10 1	31	16	16 0	11	6 7	
33	11	18 1 ½	7	7 4 ½	32	28	14 7	16	6 6 ¼	
34	11	18 9	1	8 0	33	25	15 8 ½	20	6 2 ½	
35	11	18 1	8	8 6 ½	34	30	15 10 ½	21	8 5	
36	13	18 10	3	5 6	35	37	14 10	19	7 1	
37	3	20 8	8	9 0 ¾	36	25	13 8	21	6 0	
38	7	18 9	5	6 7 ¼	37	15	14 9	11	6 0 ¼	
39	7	19 4	4	5 6 ¼	38	23	13 2 ¼	13	6 7 ¼	

VLNA – pokračování									
SOMERSETSHIRE					WILTSHIRE				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
40	12	21 3	8	7 1	39	23	15 8	17	6 1
41	11	16 1	3	7 11	40	37	10 11 ¼	31	6 1 ¾
42	10	16 9	4	8 9	41	10	13 7 ¼	9	6 10
43	9	16 9 ¼	8	5 6 ¼	42	24	13 9 ¼	10	6 1 ½
44	8	17 9	2	7 3	43	21	14 10	6	5 10
45	3	17 0	4	7 4 ½	44	19	14 3 ¾	7	5 3 ½
46	11	18 4	3	7 7 ¼	45	28	16 0	12	5 10 ½
47	5	20 7 ½	2	8 11	46	14	17 1	11	5 7 ¼
48	6	12 8	5	6 4	47	9	13 1	7	5 0
49	7	14 2 ½	5	5 8	48	15	14 7	7	6 2 ½
50	7	14 5 ¼	1	6 2	49	18	15 1	11	6 6
51	4	14 4 ¾	3	5 8	50	17	14 4	18	5 7
52	7	18 7 ¾	2	6 0	51	19	13 5 ½	2	7 8 ½
53	2	9 0	1	10 0	52	11	16 7 ½	6	5 3
54	-	- -	1	10 0	53	18	10 1	7	5 6
55	4	15 5 ¼	-	- -	54	6	20 5	6	5 5
56	1	6 0	1	2 0	55	7	13 9	7	4 8 ¾
57	2	11 6	-	- -	56	4	12 11 ½	2	7 3
58	3	13 10	1	7 0	57	6	11 10	5	6 10 ¾
59	2	20 10 ½	-	- -	58	11	7 8 ¾	5	4 7 ¼
60	3	14 0	3	6 9 ½	59	5	15 0	2	5 0
61	2	10 0	-	- -	60	10	13 4	6	3 9
62	2	14 0	2	4 7	61	9	10 5	1	4 6
63	-	- -	1	2 0	62	5	9 9	1	5 0
64	2	12 6	-	- -	63	4	13 6	-	- -
68	1	10 0	1	8 0	64	5	13 2	2	6 6
69	-	- -	1	2 0	65	7	8 4	4	5 1 ½
70	3	16 0	-	- -	66	2	13 6	1	2 6
71	-	- -	-	- -	67	2	5 0	1	6 0
72	1	11 8	-	- -	68	1	4 0	1	6 0
73	-	- -	1	2 0	69	1	12 0	-	- -
	596		381		70	2	2 10 ½	1	6 6
					71	1	5 0	-	- -
					73	3	6 0	1	4 0
					75	2	8 6	-	- -
						1 871		826	

Tabulka 19: Mzdy dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících len, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 26.

LEN										
LEEDS					MARSHALL & Co., LEEDS					
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy		
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.	
9	16	2 11 ¼	12	2 9 ¾	9	7	3 0	7	3 0	
10	38	2 9 ¾	33	2 9 ¼	10	2	3 0	6	3 0 ½	
11	83	4 1 ¾	105	3 1 ½	11	32	3 4 ½	61	3 1	
12	125	4 5 ½	134	3 4 ½	12	71	3 6	88	3 4 ½	
13	90	4 8	127	4 0 ½	13	45	3 8	80	3 11	
14	71	5 3	128	4 5 ¾	14	40	4 2	83	4 4	
15	47	5 10 ¾	140	5 0	15	23	4 7	77	4 11	
16	30	5 9 ¾	138	5 7 ¾	16	14	6 4	88	5 5	
17	38	7 9	150	5 8	17	20	8 0	70	5 7 ½	
18	23	10 5	124	5 9 ¾	18	12	10 2	60	5 9 ½	
19	21	11 11	104	5 11 ½	19	14	11 6	41	6 0	
20	22	13 10 ½	80	6 0 ½	20	11	14 4	29	6 0 ½	
21	22	14 10	62	5 11 ¾	21	8	14 10	25	6 2	
22	17	16 8	49	6 2 ½	22	7	15 8	19	6 2 ½	
23	10	17 5	29	6 2 ½	23	3	18 4	16	6 4	
24	12	18 4 ¼	33	6 3 ½	24	5	20 0	7	6 4	
25	9	18 5 ¾	11	6 3	25	1	18 0	5	6 4	
26	11	17 2 ½	11	6 3 ¼	26	5	20 0	3	6 2	
27	13	16 5 ¾	12	6 3 ½	27	6	18 0	5	6 6	
28	14	22 0	14	6 1	28	7	19 10	3	6 0	
29	19	19 2 ½	7	6 0 ¾	29	9	20 3	7	6 0	
30	17	20 5 ½	13	6 1 ½	30	7	19 5	1	6 4	
31	9	17 10 ¾	3	5 9 ¾	31	3	19 0	-	5 9	
32	8	20 1 ½	3	6 0	32	2	2 6	2	- -	
33	12	20 2 ½	2	6 4	33	6	22 0	1	6 4 ½	
34	9	18 7	1	6 6	34	4	21 6	2	6 6	
35	15	19 3 ½	5	6 4 ½	35	6	20 0	1	6 6	
36	12	20 8	3	6 3 ¾	36	4	22 6	-	5 9	
37	14	19 8	-	- -	37	5	21 7	1	- -	
38	16	13 9	2	6 3	38	5	22 0	-	6 6	
39	9	18 8	1	6 2	39	1	29 0	1	- -	
40	15	18 1	3	6 4	40	5	20 10	-	6 6	

LEN – pokračování									
LEEDS					MARSHALL & Co., LEEDS				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
41	9	20 0 ½	-	6 0	41	2	24 6	2	- -
42	12	18 0	4	6 0	42	4	20 0	-	6 0
43	16	20 4	-	- -	43	6	21 8	-	- -
44	9	18 11 ¼	2	6 0	44	4	22 0	-	- -
45	18	19 11 ½	-	- -	45	9	22 0	1	- -
46	8	19 4 ½	2	6 3	46	3	21 4	-	6 6
47	9	19 8	1	6 3	47	3	19 8	-	- -
48	5	19 0	1	6 0	48	2	20 0	-	- -
49	6	20 11 ¼	-	- -	50	4	19 6	-	- -
50	9	19 2	-	- -	51	1	24 0	-	- -
51	7	18 5	-	- -	54	1	16 0	-	- -
52	10	17 4	-	- -	55	1	16 0	-	- -
53	7	17 11 ½	-	- -	57	1	20 0	-	- -
54	6	19 6	1	6 0	58	1	18 0	-	- -
55	5	18 5	-	- -	60	3	21 0	-	- -
56	6	17 8	-	- -	61	2	27 0	-	- -
57	4	18 3	2	6 0	67	1	26 0	-	- -
58	1	18 0	-	- -	68	1	15 0	-	- -
59	6	15 10	-	- -	69	1	12 0	-	- -
60	5	18 2 ½	-	- -	70	2	14 0	-	- -
61	2	27 0	-	- -	71	1	20 0	-	- -
62	1	20 0	-	- -	72	1	20 0	-	- -
63	4	16 9	-	- -	75	1	18 0	-	- -
65	1	10 0	-	- -	76	-	- -	-	- -
66	3	12 0	-	- -		445		872	
67	3	16 6 ¾	-	- -					
68	2	13 0	-	- -					
69	1	12 0	-	- -					
70	2	14 0	-	- -					
71	1	20 0	-	- -					
72	3	14 4	-	- -					
75	2	14 0	-	- -					
76	1	8 0	-	- -					
78	1	12 0	-	- -					
	1 052		1 552						

Tabulka 20: Mzdy dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících hedvábi, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 28.

HEDVÁBÍ									
DERBY					DERBY – pokračování				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
7	2	1 8	1	1 6	43	3	25 0	8	5 6 ³ / ₄
8	11	1 6 ¹ / ₂	14	1 4 ¹ / ₄	44	4	36 6	15	5 4 ³ / ₄
9	28	1 10	45	1 8 ¹ / ₄	45	1	22 0	8	5 0 ¹ / ₄
10	64	1 10 ¹ / ₂	86	3 1 ¹ / ₄	46	5	19 7	8	6 9 ¹ / ₂
11	66	2 5 ³ / ₄	87	3 2 ¹ / ₄	47	2	12 0	5	5 1
12	85	2 7	84	3 2	48	3	17 4	7	4 8 ¹ / ₂
13	61	2 11	82	3 4 ¹ / ₂	49	2	22 0	5	4 8 ¹ / ₄
14	68	3 3 ¹ / ₂	98	3 5 ¹ / ₄	50	6	17 4	9	5 6 ³ / ₄
15	32	8 0	98	4 6	51	5	16 6	5	5 1
16	45	7 9	96	5 4	52	1	13 0	11	5 11
17	38	9 0	95	5 7 ¹ / ₂	53	3	45 0	4	5 0
18	32	10 8	96	6 2	54	3	18 0	5	4 0
19	23	15 4 ¹ / ₂	89	6 0	55	-	- -	6	5 7
20	31	16 9	74	6 4 ¹ / ₂	56	2	13 0	4	5 3
21	28	15 4	71	6 6 ¹ / ₄	57	3	13 8	6	6 2
22	25	15 6 ³ / ₄	46	6 9 ¹ / ₂	58	2	15 6	3	6 4
23	22	17 10 ¹ / ₂	49	7 5 ¹ / ₂	59	2	13 0	3	5 10
24	14	19 11	30	7 0	60	2	11 6	5	5 1
25	20	21 10	31	7 5 ¹ / ₄	61	2	9 0	2	4 0
26	13	16 1	26	7 0 ³ / ₄	62	1	14 0	-	- -
27	10	16 9 ¹ / ₂	18	8 3	63	-	- -	2	4 9
28	11	20 10 ¹ / ₂	39	6 10	64	1	14 0	6	4 10
29	16	18 10 ¹ / ₂	11	8 8	65	1	13 6	4	6 0
30	15	21 7	24	7 1 ¹ / ₂	66	-	- -	2	5 3
31	7	14 2 ¹ / ₂	10	5 8 ¹ / ₂	67	-	- -	4	4 6
32	19	19 2	16	6 5 ¹ / ₄	68	-	- -	4	4 9
33	1	32 6 ³ / ₄	9	8 0	69	1	11 0	2	5 0
34	15	22 1 ¹ / ₂	10	8 0 ¹ / ₂	70	4	14 9	1	5 6
35	14	30 10 ¹ / ₂	6	7 0 ¹ / ₂	71	2	17 6	1	6 0
36	5	21 10	8	6 1 ¹ / ₂	72	-	- -	3	6 0
37	7	31 7	11	6 11 ¹ / ₄	73	-	- -	1	5 0
38	9	18 0	10	6 1 ¹ / ₂	74	-	- -	1	2 0
39	3	36 4	11	6 0 ³ / ₄	75	-	- -	1	3 0
40	6	18 9	16	5 10	78	-	- -	3	4 6
41	6	32 7 ¹ / ₄	5	5 1 ¹ / ₂	84	-	- -	1	5 0
42	10	33 6	2	5 9					
						939		1 659	

Tabulka 21: Mzdy dle pohlaví a věku v továrnách zpracovávajících hedvábi, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 29.

HEDVÁBÍ									
NORFOLK, SUFFOLK, and ESSEX					SOMERSETSHIRE				
Věk	Muži		Ženy		Věk	Muži		Ženy	
	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy		Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy	Počet zaměstnanců	Průměrné týdenní mzdy
		s. d.		s. d.			s. d.		s. d.
7	-	- -	4	1 6	6	12	0 6	5	0 6 ¼
8	-	- -	30	1 6	7	3	0 9	5	0 10 ¼
9	5	1 7	77	1 8 ¾	8	7	0 10 ¼	11	0 11 ½
10	7	1 11	125	1 10 ½	9	16	0 10 ½	22	1 2
11	8	1 9	148	2 1	10	22	1 2	25	1 3
12	7	2 2 ½	183	2 3 ½	11	19	1 2 ¼	28	1 6 ¼
13	4	2 6	152	2 5 ½	12	10	1 6 ½	45	1 11
14	6	3 0 ½	122	2 11 ¼	13	7	1 9 ¼	26	2 9 ½
15	-	- -	128	3 1	14	11	2 4 ½	30	2 6 ¾
16	2	4 0	114	3 6 ¼	15	10	3 5	31	3 9
17	-	- -	117	4 0	16	5	3 2	31	4 3
18	-	- -	120	3 10 ¼	17	2	7 3	37	4 2
19	-	- -	89	4 3 ¼	18	2	6 6	27	3 9 ¾
20	-	- -	40	4 7 ½	19	2	7 6	38	5 1
21	1	21 0	50	4 6 ¼	20	2	9 3	37	5 1
22	-	- -	21	4 10	21	1	10 6	22	5 4
23	2	10 6	28	5 1	22	1	7 0	26	5 0 ¼
24	1	10 0	18	4 11	23	2	6 9	15	5 3
25	-	- -	14	5 7	24	1	7 0	23	4 11
26	1	18 0	7	5 7	25	1	10 0	17	5 5 ½
27	1	13 6	6	4 6	26	1	11 0	8	5 2 ½
28	-	- -	5	4 10	27	-	- -	8	4 9
29	1	31 6	3	4 5	28	1	6 0	5	4 10 ½
30	-	- -	6	5 2 ½	29	1	10 6	10	6 3
32	1	24 0	-	- -	30	-	- -	6	4 4 ½
33	2	18	1	4 4 ½	31	-	- -	1	7 0
34	-	- -	-	- -	32	1	11 0	3	6 0
35	-	- -	2	4 3	33	2	12 0	2	5 0
36	-	- -	1	4 3	34	-	- -	2	6 6
37	1	20 0	1	6 0	35	1	7 6	3	5 4
38	1	16 0	-	- -	36	-	- -	7	7 0
39	1	20 0	-	- -	37	-	- -	3	7 0
40	-	- -	1	9 0	38	1	11 0	2	4 6
43	-	- -	1	6 0	39	-	- -	4	6 0 ¾
44	1	18 0	1	12 0	41	2	10 3	-	- -
46	1	21 0	2	9 6	42	2	9 0	2	6 0
50	-	- -	1	10 0	43	-	- -	1	3 9
56	1	15 0	-	- -	45	-	- -	1	4 0
	53		161		47	-	- -	1	7 0
					48	1	18 0	3	3 7
					50	-	- -	2	7 0
					51	1	6 0	-	- -
					59	1	5 0	-	- -
					60	-	- -	1	5 6
					62	1	10 0	1	3 6
					70	-	- -	1	6 1
					73	-	- -	1	5 0
						142		582	

Tabulka 22: Mzdy dle pracovní pozice, průměrné údaje pro rok 1833 ze 151 bavlnářských továren v Lancashire. Zdroj: BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain, 1835*. S. 436.

Proces, ve kterém zaměstnání	Pracovní pozice	Rozdělení dle věku a pohlaví	Průměrné týdenní čisté mzdy	
			s.	d.
Čištění bavlny		Dospělí muži a ženy a nějací nedospělí	8	3
Mykání	Mykání a dozorci	Dospělí muži	23	6
	Obsluha Jack-frame	Převážně dospělé ženy	8	0
	Obsluha Bobbin-frame	Do. do.	7	5½
	Posukování	Do. do.	7	5¾
Spřádání na mule	Dozorci	Dospělí muži	29	3
	Přadláci	Dospělí muži a ženy, ale převážně muži	25	8
	Příkručovači	Dospělí muži a ženy, ale převážně nedospělí	5	4¾
	Zametači	Nedospělí chlapci a dívky	2	10¾
Spřádání na throstle	Dozorci	Dospělí muži	22	4½
	Přadláci	Dospělé ženy a nedospělí	7	9
Tkaní	Dozorci	Dospělí muži	26	3½
	Snování	Dospělí muži a ženy a nějací nedospělí	12	3
	Tkalci	Dospělí muži a ženy, nedospělí chlapci a dívky	10	10
	Obsluha dressing-frame	Dospělí muži	27	9¾
Navíjení	Navíječi	Dospělé ženy a nedospělí	7	11¼
Obsluha parního stroje, výroba strojů	Strojaři, mechanici, &c.	Dospělí muži	20	6

Tabulka 23: Údaje z vyšetřování Zdravotní rady v Manchesteru ohledně stavu ulic, 1831. Zdroj: KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester, 1832. S. 17.*

Číslo čtvrti	Počet zkontrolovaných ulic	Počet nezpevněných ulic	Počet částečně zpevněných ulic	Počet špatně větraných ulic	Počet ulic obsahujících hromady odpadu, stojaté kaluže, výkaly atd.
1	114	63	13	7	64
2	180	93	7	23	92
3	49	2	2	12	28
4	66	37	10	12	52
5	30	2	5	5	12
6	2	1	0	1	2
7	53	13	5	12	17
8	16	2	1	2	7
9	48	0	0	9	20
10	29	19	0	10	23
11	0	0	0	0	0
12	12	0	1	1	4
13	55	3	9	10	23
14	33	13	0	8	8
Celkem	687	248	53	112	352

Tabulka 24: Údaje z vyšetřování Zdravotní rady v Manchesteru ohledně stavu domů, 1831. Zdroj: KAY, J. P.: *The Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture in Manchester, 1832. S. 18.*

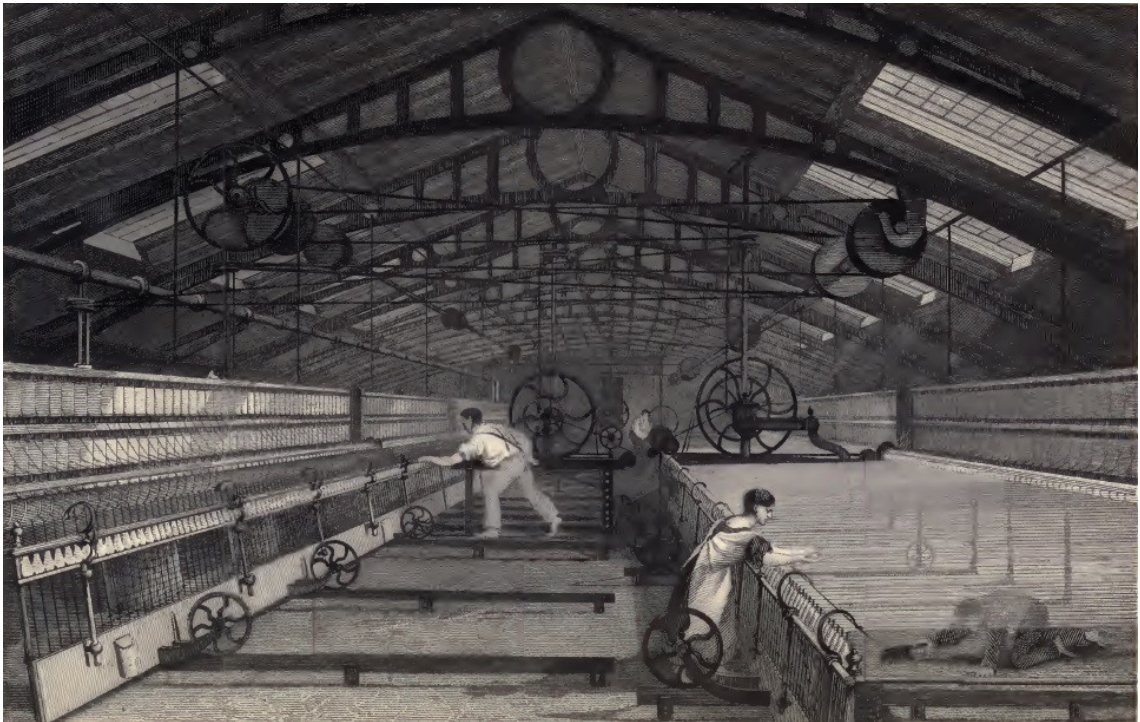
Čtvrť	Počet zkontrolovaných domů	Počet domů, které potřebují vymalovat	Počet domů, které potřebují opravu	Počet domů, ve kterých oprava nezbytná	Počet vlhkých domů	Počet špatně větraných domů	Domy s neyhowujícími záchody
1	850	399	128	112	177	70	326
2	2489	898	282	145	497	109	755
3	213	145	104	41	61	52	96
4	65	279	106	105	134	69	250
5	413	176	82	70	101	11	66
6	12	3	5	5			5
7	343	76	59	57	86	21	79
8	132	35	30	39	48	22	20
9	128	34	32	24	39	19	25
10	370	195	53	123	54	2	232
11							
12	113	33	23	27	24	16	52
13	157	218	44	108	146	54	177
14	481	74	13	83	68	7	138
Celkem	6951	2565	960	939	1435	452	2221

Tabulka 25: Údaje k úrovni vzdělání zaměstnanců textilních továren, 1833. Zdroj: FACTORIES INQUIRY COMMISSION: Supplementary Report, Part I., 1834. S. 42.

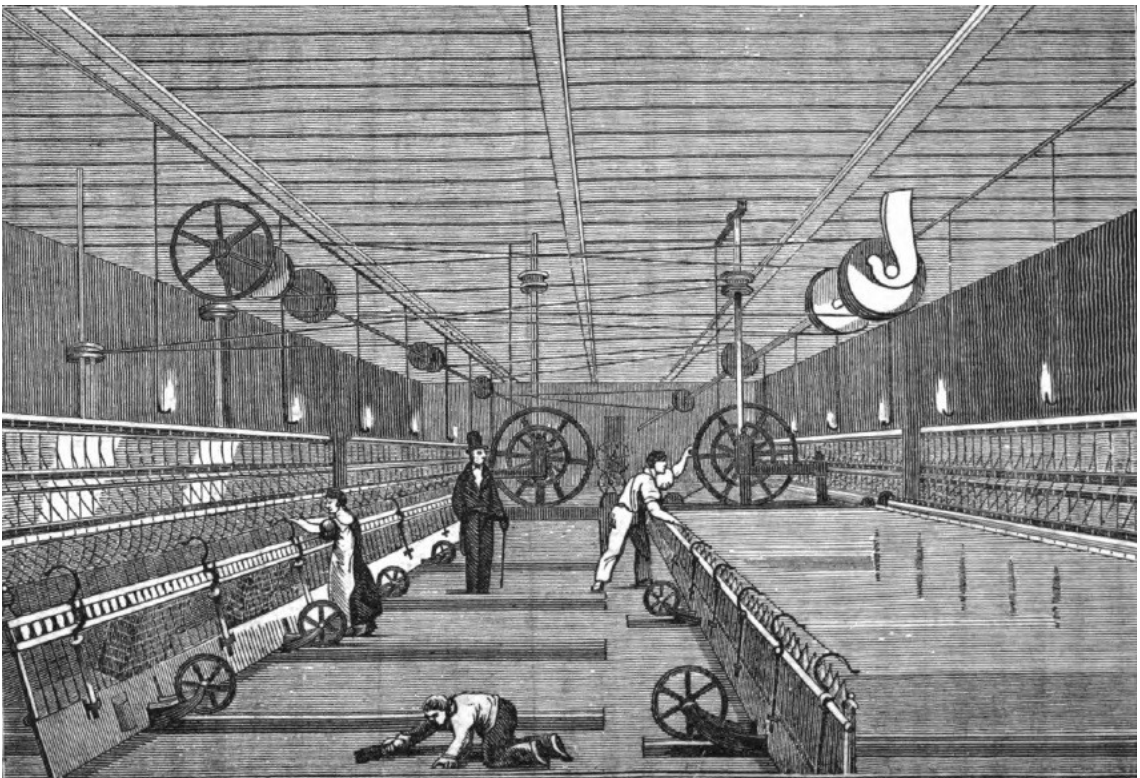
ANGLIE	Počty osob				Procentuální zastoupení			
	Umí číst	Neumí číst	Umí psát	Neumí psát	Umí číst	Neumí číst	Umí psát	Neumí psát
Lancashire	11 393	2 344	5 184	8 553	83	17	38	62
Cheshire	3 092	344	1 630	1 806	90	10	47	53
Yorkshire	9 087	1 616	5 194	5 509	85	15	48	52
Derbyshire	2 490	314	1 200	1 604	88	12	43	57
Staffordshire	3 530	718	2 603	1 645	83	17	61	39
Leicestershire	351	92	174	269	80	20	40	60
Nottinghamshire	948	127	455	616	88	12	43	57
Norfolk, Suffolk, Essex	1 914	433	608	1 739	81	19	26	74
Wiltshire	3 045	527	1 364	2 208	85	15	38	62
Somersetshire	2 040	229	591	1 678	89	11	26	74
Devonshire	755	34	401	386	96	4	51	49
Gloucestershire	4 556	379	1 983	2 952	92	8	40	60
Worcestershire	21	-	16	5	100	-	77	23
Warwickshire	105	15	81	39	88	12	68	32
CELKEM	43 327	7 170	21 488	29 009	86	14	43	57
SKOTSKO								
Aberdeenshire	4 336	305	2 133	2 508	93	7	46	54
Forfarshire	4 879	237	2 425	2 691	95	5	47	53
Perthshire	1 601	96	1 054	643	94	6	62	38
Fifeshire	1 558	38	862	734	97	3	57	43
Clackmannanshire	213	6	754	56	97	3	70	30
Stirlingshire	795	23	547	271	97	3	66	34
Lanarkshire	7 815	317	4 454	3 678	96	4	54	46
Renfrewshire	5 664	199	3 165	2 698	97	3	54	46
Ayrshire	867	2	594	275	100	-	68	32
Bute	430	4	310	124	99	1	71	39
Mid Lothian	98	3	96	5	97	3	95	5
CELKEM	28 256	1 230	15 794	13 692	96	4	53	47
IRSKO								
Belfast	1 473	155	725	903	90	10	44	56

Příloha č. 2 – obrazová příloha

Vyobrazení 1: Přádělna. V pozadí přádlák, v popředí přikrucovač a zametač. Zdroj: BAINES, E.: History of the Cotton Manufacture in Great Britain, 1835. S. 212.

Vyobrazení 2: Přádělna. Zdroj: URE, A.: The Philosophy of Manufactures, 1835. S. 308.

Vyobrazení 3: Tkalcovna, stroje obsluhují hlavně mladé dívky. Zdroj: BAINES, E.: History of the Cotton Manufacture in Great Britain, 1835. S. 240.

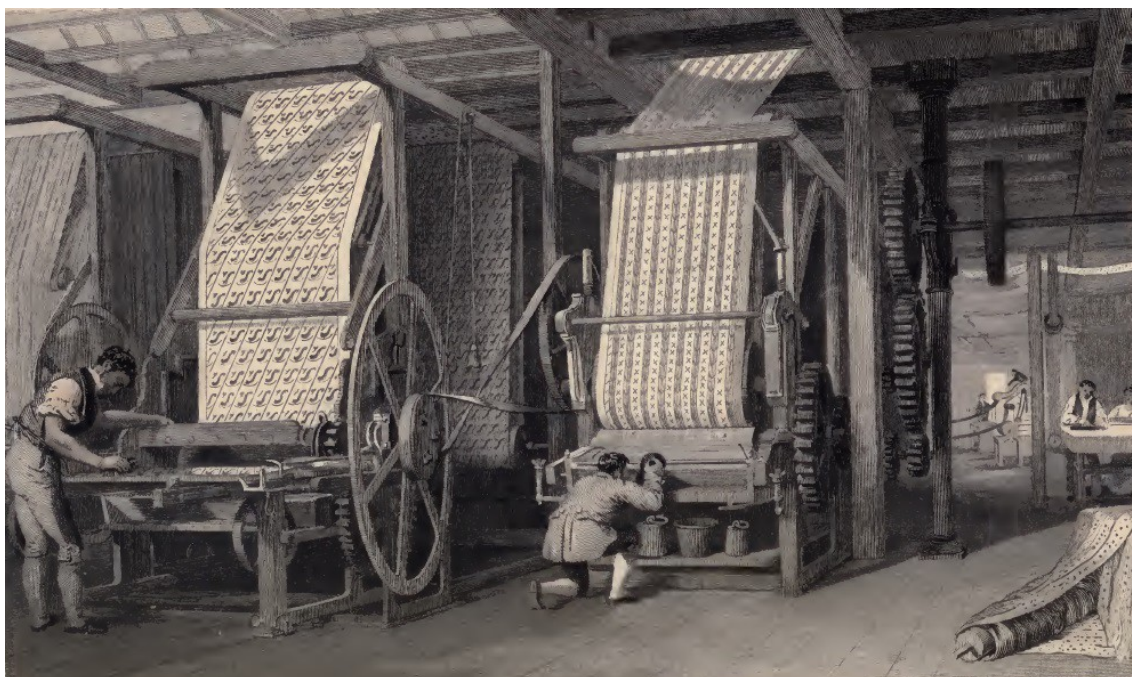

Vyobrazení 4: Vyobrazení navijení, mykání a předpřádání. Zdroj: BAINES, E.: History of the Cotton Manufacture in Great Britain, 1835. S. 183.

Vyobrazení 5: Válcové potiskování. V pozadí ruční potiskování - tiskař s dětským asistentem.
Zdroj: BAINES, E.: *History of the Cotton Manufacture in Great Britain*, 1835. S. 266.

Vyobrazení 6: Bavlnářská továrna ve Stockportu. Zdroj: URE, A.: *The Philosophy of Manufactures*, 1835. S. 1.

